

ШУҲРАТ СИРОЖИДДИНОВ

АМИР
АЛИШЕР

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ

ШУҲРАТ СИРОЖИДДИНОВ

АМИР АЛИШЕР

Ҳаёти ва фаолияти

ТОШКЕНТ
“АДАБИЁТ”
2023

821.512.133-3

84 (5Ў)6

Э 99

Сирожиддинов, Шухрат

Амир Алишер. Ҳаёти ва фаолияти [матн].

Ш.Сирожиддинов. – Тошкент: “Адабиёт” нашриёти,
2023. – 200 бет.

ISBN 978-9943-3836-3-8

Нашр учун масъул:

Баҳодир ҚОБУЛ

Юртимиз ўз эркини қўлига олгач Алишер Навоийнинг тўлиқ ва тўғри таржимаи ҳолини тиклашга эҳтиёж бўлиб буюк шоир ва давлат арбоби ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ илк қўлёзма манбалар қайта кўриб чиқилди. Уларни қиёсий-типологик, текстологик таҳлилдан ўтказиш орқали XX асргача бўлган даврда яратилган маълумотларнинг илк манбалардан фарқланиш даражаси аниқланди. Алишер Навоий ҳаёти ва фаолиятининг баъзи номаълум томонлари ойдинлаштирилди. Шу жараёнда бир қанча янги ахборотлар қўлга киритилиб, шоир ҳаёти тафсилотларини тўлиқ тасаввур қилиш имконияти яратилди. Ушбу китобда муаллифнинг шу йўналишда олиб борган узоқ йиллик изланиш ва тадқиқотларининг натижалари қисқа ва хронологик кетма-кетликда келтирилган.

*Китоб Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси
ҳомийлигида чоп этилди.*

ISBN 978-9943-3836-3-8

© Ш. Сирожиддинов, 2023

© “ADABIYOT”, 2023

СЎЗБОШИ

Алишер Навоий – Шарқ Уйғониш-Ренессансининг йирик вакили сифатида жаҳон цивилизацияси тарихида, айниқса, туркий тилли халқлар маданий ва маънавий ҳаётининг ривожидида алоҳида ўрин тутадиган ёрқин шахсдир.

Унинг адабий мероси ниҳоятда улкан ва серқирра. Шарқ адабиётининг деярли барча жанрларида ижод этган, жами шеърий сатрлари юз мингдан ортиқ. Бундай шоир жаҳон адабиётида санокли десак, асло муболаға бўлмайди. Инсонни ҳар томонлама етук, баркамол ва бағрикенг, юртни тинч ва обод кўриш, эл тинчлиги ва фаровонлигини таъминлаш, турли халқларни ўзаро дўстлик ва ҳамжиҳатликка, эзгу мақсадлар йўлида ҳамкорликка чақириш – мутафаккир ижодининг асосий лейтмотивини ташкил этади. Бу ғоялар, айниқса, Навоий “Хамса”сига киритилган дostonлар туркумида бадий-фалсафий жиҳатдан бениҳоя таъсирчан, бетакрор шеърий пардаларда ифодаланган бўлгани учун ҳам у жаҳон адабиётининг ўзига хос обидаларидан бирига айланди. Унинг қаламига мансуб ғазал ва қасидалар, илмий ва дидактик асарлар асрлар оша бугунги кунларда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмасдан келмоқда. Тўрт девондан иборат “Хазойин ул-маоний” тўплами, форсий девони ва қасидалари, диний-маърифий манзумалари ҳамда тарихий аҳамиятга эга хотира – “ҳолот”лари унинг тенгсиз сўз санъаткори, буюк файласуф ва олимлигини бутун олам тан олди. Унинг асарларида инсон маънавий-ахлоқий камолоти ғояси етакчи ўринни эгаллади. Одамийлик, бағрикенглик, эзгулик Навоий фалсафасининг асосини ташкил этди.

Алишер Навоийнинг туркий тил мавқеини кўтариш йўлидаги кураши “Муҳокамат ул-луғатайн” асарида ўз аксини топди. Дарҳақиқат, Алишер Навоий

тилимизнинг бой имкониятларини кўрсатиб бера олган ва араб ҳамда форс тилларидан ҳеч қайси жиҳатдан кам бўлмаган гўзал ва қудратли тил эканлигини исботлаб берган буюк тилшунос олимдир. Ўша даврларда форс тили поэзия тили, араб тили эса илмий тил деб қабул қилинган эди. Расмий ёзишмалар ҳар иккала тил қоришиғида омихтасидан иборат эди. Туркий тилга эса авом тили сифатида қараш устувор эди. Туркий халқларнинг кўп минг йиллик давлатчилик тажрибаси тарихи ва бой маънавий-адабий мероси мўғул босқинчилиги оқибатида йўқ қилиб юборилганлиги туфайли темурийлар даврида туркий халқларнинг шонли тарихи, тили ва қадриятларини тиклаш жуда қийин кечган. Ҳатто Темур саройида туркий тилнинг давлат тили даражасига олиб чиқиш ишлари охирига етказилмай қолган. Шундай бир шароитда Алишер Навоий ўз олдига турк-ўзбек тили мақомини тиклаш мақсадини қўйди.

Навоийнинг адабиётшунос сифатидаги тадқиқотлари туркий ва форсий адабиётни ривожлантиришда фавқулодда аҳамиятга эга бўлди. У “Мезон ул-авзон” асарида аруз тизимини тартибга солган бўлса, Шарқ шеъриятининг муаммо, қасида каби XV асрга келиб деярли унутилаётган жанрларини тиклашга алоҳида эътибор берди.

Алишер Навоий фақат шоир эмас эди. У темурийлар давлати тарихида алоҳида ҳурмат билан эсланадиган машҳур давлат арбоби ҳамдир. Навоий бутун онгли ҳаётини туркий халқларнинг нуфузини, миллий ор-номус ва миллий ўзига хослигини қайта тиклашга сарфлаган буюк ватанпарвардир. Навоий туфайли дунё халқлари туркона маданият ва маънавиятга алоҳида эҳтиром кўрсата бошлаганлар. Ҳазрат Навоий ўзининг ҳаётини халқимиз илм-фани ва санъатини ривожлантиришга, юрт равнақи, халқ ва

миллатнинг тинч-тотув яшаши ҳамда давлат қудратини мустаҳкамлашга бағишлади. Султон Ҳусайн Бойқаро ул зотни “Мамлакат устуни, давлат таянчи” деб бежиз атамаган. Навоийдаги бағрикенглик, адолатлилик, донолик, сиёсатдонлик ва фуқаролар ғамини ейиш фазилатлари Султонга давлатни адолатли бошқаришда яқиндан ёрдам берган. Шунинг учун ҳам Султон Навоийни дўст сифатида чексиз улуғлади ва қадрлади. Ҳар қандай шароитда ҳам уни ёнидан узоқлаштирмасликка ҳаракат қилди. Уларнинг бирга бўлиши давлатни мустаҳкамлаш, адолат ўрнатиш, ҳар соҳада, тил, маданият, санъат, илм-фан соҳаларини ривожлантириш билан бирга давлатнинг мудофаа қудрати, халқаро обрў-эътиборини оширишга хизмат қилди. Ҳазрат Навоий гарчи ҳаётининг мазмунини ижод қилишда деб билса ҳам, давлат ва халқ манфаатини ўйлаб, халқ осудалиги йўлида Султон ёнида туриб муҳим давлат ишларини бажарди. Навоий Амири кабир – Бош вазир сифатида узоқ йиллар давлат бошқарувининг энг муҳим ва нозик бўғинларида, суд-адлия, ички ишлар, солиқ тизими, ташқи дипломатик алоқалар, ички низолар, чегара муаммолари, умумхалқ йиғинлари ва тадбирларида давлат ва халқ манфаатларини уйғунлаштирди ва ҳимоя қилди. Ҳазрат Навоий давлат хизматини мансаб-обрў учун эмас, балки миллат қадриятларини тиклаш, бутун дунёга тан олдиришдек улкан вазифани амалга ошириш учун бир имконият ва восита деб билди.

Мазкур китобда Алишер Навоийнинг таржимаи ҳоли энг қадимий, илк манбаларда берилган маълумотлар асосида ёритилди. Муаллифнинг илгари эълон қилинган мавзуга доир тадқиқотларида XV асрнинг II ярми XVI асрнинг бошларидан то XX асргача яратилган қўлёзма манбаларидаги Алишер Навоийга оид янгидан топилган манба ва маълумот-

лар илмий таомилга киргизилиб, навоийшуносликка шу кунгача маълум маълумотларнинг асл ҳолати ўрганилган, уларни қиёсий типологик-текстологик таҳлилдан ўтказиш орқали XX асргача бўлган даврда яратилган манбалардаги маълумотларнинг илк маълумотлардан тафовут қилиш, фарқ қилиш даражаси аниқланган эди.¹

Навоий даври манбаларидаги маълумотларни қиёсий типологик-текстологик жиҳатдан ўрганиш бир томондан, кейинги давр маълумотларининг бирламчи манбалардаги маълумотларга мослиги ёки аксинча, тўқимасига асосланган томонларини аниқлаб берган бўлса, иккинчи томондан, Навоий ҳаёти ва фаолиятининг ёритилиш даражаси, муаллифларнинг услубий ўзига хосликларини кўрсатиб берди. Худди шу жараёнда илк маълумотларни XVI–XIX асрларда яратилган иккиламчи манбалардаги маълумотлар билан типологик-текстологик жиҳатдан қиёслаб бориш, уларнинг асримизгача ўзгаришга учраб келиш сабаблари ва йўлларини аниқлаб беришга имкон яратди. Кейинги даврлар манбалари муаллифларини Навоий ҳаёти ва фаолиятининг қайси жиҳатлари кўпроқ қизиқтирганлигини ва бу эса, ўз навбатида, уларнинг Навоий шахсиятига бўлган индивидуал ва субъектив қарашлари моҳиятини очиб берди.

Шунингдек бу китобда муаллифнинг олдин эълон қилган ишларига айрим сабабларга кўра қиритишнинг иложи бўлмаган, шунингдек, аниқлаштирилиш нуқтаи назаридан қўшимча изланишни талаб қилган янги маълумотлар қўшилиб, ихчам кўринишда тақдим этилди.

¹ Қаранг: Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий – топологик, текстологик – таҳлили – Тошкент: «Академнашр». 2011.

БИРИНЧИ ҚИСМ
АЛИШЕРНИНГ ЁШЛИГИ
(1441–1469)

Навоийнинг ота-боболари ҳақида

Алишер Навоий ҳижрий 844 йил рамазон ойининг 17-кунида (1441 йил 9 февраль) Амир Темурнинг ўғли Шоҳрух Мирзо ҳукмронлиги даврида Ҳиротда туғилди¹. Унинг аجدодлари Амир Темурнинг

---

¹ Хондамир томонидан ёзилган “Равзат ус-сафо” асарининг охириги жилди хотимасида Алишер Навоийнинг Ҳиротда туғилгани қайд этилган. Батафсил маълумот учун қаралсин: Сирожиддинов Ш. XV–XVI асрлар тарихий ва тазкира-эсдалик асарларида Алишер Навоий ҳаёти ва фаолияти талқини. – Самарқанд: Зарафшон, 1997 йил, 21-бет.

донишманд маслаҳатчиларидан бўлиб, шаҳзода Умаршайх Мирзонинг мураббийси бўлган. Чунончи, тарихчи Абдураззоқ Самарқандий “Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн” асарида шундай ёзади: “...Амир Алишердирким, қадим замонлардан унинг мукарам боболари ва аждоди олий амирлар қаторидан жой олган эдилар. Умаршайх Мирзо ибн Амир Темур даврида уларнинг ҳаёти лавҳига кўкалдошлик бахти эътибор қалами билан ёзиб қўйилган эди”¹. Ушбу асар ҳижрий 872 (мил.1467–1468)–874 (1469–1470) йиллари орасида ёзиб тугатилган ва ҳижрий 875 (мил. 1470) йили муаллиф уни яна давом эттириб, ўша йилнинг сафар ойида (1470, август) рўй берган воқеаларни ҳам қўшган.² Асарнинг навоийшунослик учун **икки аҳамиятли** жиҳати бор. Биринчидан, у Алишер Навоий номини тарихда **биринчи бор ёзма** қайд этган манба ҳисобланади. Шунинг учун унда акс этган Навоий ҳаётига алоқадор маълумотлар тарихий факт сифатида муҳим. Маълумотлар қисқача ахборот тарзида келтирилса ҳам улуғ мутафаккир ҳаётини ўрганишда катта аҳамият касб этади. Иккинчидан, асар Навоий назорати остида якунланган. Демак, Навоий ўзи ҳақидаги қайдларни кўрган. Маълумотнинг ниҳоятда қисқа берилишига қараганда Навоийнинг ўзи шуни маъқул кўрган бўлиши мумкин. Текширишлар натижасида Алишер Навоий даврида яратилган турли жанрларга мансуб асарларнинг бирортасида ҳам улуғ амирнинг ота-боболари ҳақида етарли маълумот берилмаганига ишонч ҳосил қилдик. Давлатшоҳ Самарқандий ўз тазкирасида Навоийнинг отаси тўғрисида жуда қисқа тўхталади. “Навоийнинг отаси Абулқосим Бобурнинг ишончли

¹ Матлаи саъдайн (1), 331^а. Форс тилидан муаллиф таржимаси. Китобда келтирилган барча таржималар муаллифга тегишлидир. Бошқага тегишли бўлганда таржимон исми кўрсатилади.

² Ўша қўлёзма, 331^а.

кишиси – Чиғатой улуси улуғларидан эди”, дейиш билан кифояланади. Айни пайтда у Навоийнинг отаси ҳарбий бўлганини таъкидлаб ўтади¹.

Шуниси таажжублики, Навоий ҳаётлик пайти ва унинг ҳомийлигида яратилган барча асарларда Навоийнинг ота-боболари борасида юқоридаги маълумотларга қўшимча бўладиган факт йўқ. Ҳатто Навоий буюртмасига асосан ёзилган тарихий асарлар – “Равзат ус-сафо” ва “Хулосатул-ахбор” да ҳам учрамайди. Бу, ўз навбатида, Амир Алишер ўз замондошларига ота-боболари ҳақида ёзишга рухсат бермаган деган фикрга олиб боради. Алишер Навоийнинг ўзи ҳам ота-боболари ҳақида деярли маълумот қолдирмаган. Бир-икки умумий маълумотларни ҳисобга олмаганда, албатта. “Бадоеъ ул-бидоя” девонининг муқаддимасида “ота-отадин етти пуштға дегинча бу рафиъ дудмоннинг (Хусайн Бойқаро сулоласининг) бойири бандаси (синалган қадимий қули) ва бу васиъ остоннинг (даргоҳ, эшикнинг) мавруси туғмаси (сулолавий туғишгани), яъни бу хоназоданинг (Хусан Бойқаронинг) хонаводаси (ичкиси, оила аъзоси), бу хоназоданинг (сулоланинг) хоназодаси (уйида туғилган қули)” деб ўзи ва ота-боболарининг темирлар хонадонига қариндошлик даражасида яқин бўлганини таъкидлаб ўтган². Шунингдек, “Вақфия” асарида “бу хоксорнинг ота-обоси ул ҳазратнинг (Султон Хусайн Бойқаронинг – Ш.С.) або ва аждоди хизматларидаким ҳар бири салтанат конининг гавҳари ва шужоат бешасининг ғазанфари эрдилар-улуғ маротибға сазовор ва бийик маносибға комгор бўлғон эрдилар”, дея³ ўзининг насл-насабига ишора этган. Отаси ҳақида эса мавзу талаб қилган жойда бироз сўз юритишга мажбур бўлган жойлари

¹ Давлатшоҳ Самарқандий, 370.

² Бадоеъ ул-бидоя, 17.

³ Вақфия, 166.

мавжуд. Масалан, “Мажолис”да Мир Шоҳий номли шоир жасади Астрободдан ватани Сабзаворга олиб келинган пайтда унинг отаси бу ерда ҳукумат ишларига бошчилик қилиб турганлигини айтиб ўтади¹. Унинг қанча пайт ҳокимлик қилгани ва Сабзавордаги ҳаёти ҳақида бошқа маълумот келтирмаган. Аммо негадир бирон-бир асарида ота-онаси исмларини тилга олмайди. Фақат тоғалари Мир Саид Кобулий ва Муҳаммад Али Ғарибий ҳамда укаси Дарвишали ҳақида “Мажолис ун-нафоис” тазкирасида бир оз тўхталлади, у ҳам бўлса тазкира талаби нуқтаи назардан жуда қисқа берилган².

Шуни алоҳида таъкидлаш ўринлики, Амир Алишернинг ота-боболари билан боғлиқ маълумотлар фақат шоир вафотидан кейин ёзилган асарларда учрайди. Масалан, Навоий давридаги манбаларда бир овоздан Амир Алишернинг ота-боболари олий амирлар қаторида бўлганлари таъкидланган бўлса-да, Мирзо Ҳайдар Дўғлотнинг ҳижрий 951 (мил. 1544–1545) йил ёзилган “Тарихи Рашидий” асарида унинг келиб чиқиши ҳақида бошқача маълумот берилган. Жумладан, унда “Навоий асли уйғур бахшиларидан эди” деб таъкидланган³.

Семенов Навоий ва Ҳусайн Бойқаро муносабатларига доир мақоласида “бахшилар-девон, маҳкама ходимлари” деб қуруққина тушунтириш билан чекланса, Т.Султонов ўз тадқиқотида бошқа бир муносабат билан Абулғози Баҳодирнинг таърифи ва В.В.Бартольднинг хулосасига асосланиб, бахши-котибларнинг мавқеи ва вазифалари ҳақида анча тушунтириш беради: “...Уйғур халқи орасида саводхон кишилар кўп бўлган. Улар ёзув-чизувларни яхши олиб боришар ва девон ҳисоб-китобларини яхши билар

¹ Мажолис, 27.

² Мажолис, 66-120.

³ Тарихи Рашидий, 121^б.

эдилар. Чингизхон сулоласи даврида Мовароуннахр, Хуросон ва Эронда девон ва маҳкама ходимларининг барчаси уйғурлардан эди. Уйғур ҳарфи билан хужжат тўлдирадиган Туркистон хонларининг котиблари ва амалдорларига нисбатан асл маъноси будда руҳонийларини англатувчи “бахши” (санскритча “**бхикшу**”) истилоҳи қўлланар эди. В.В.Бартольднинг таҳминича, “мазкур котиблар чиғатой хонлари даргоҳида мусулмон маданияти вакилларидан кўра тахтга яқинроқ турганлар ва тарихий воқеаларни зикр этиб бориш тамоман уларнинг қўлларида бўлган”¹. Тарихчи олим Чингизхон даврида бутпараст уйғурлар дини жиҳатидан мўғулларга, тили жиҳатидан эса Марказий Осиё халқларига яқин бўлганликлари учун мўғул хонлари улардан унумли фойдаланганлар ва табиийки, уйғурлар мусулмонлардан кўра мўғулларга яқинроқ ҳисобланганлар, деб хулоса чиқаради. Мўғуллар истилосининг дастлабки даврларида балки шундай бўлгандир. Жаҳонгир Амир Темур Кўрагоннинг тарихи ёритилган “Зафарнома”да Шарафиддин Али Яздий ёзув-чизув ишларини олиб борувчи кишиларни “бахшиёни турк” деб атаган². Бундан маълум бўладики, Темур саройида ёзув-чизувларни асосан маҳаллий миллатга мансуб котиблар олиб боришган. Бироқ котиб ўрнида бахши сўзини ишлатиш мўғул хонларидан анъана бўлиб қолгани сабабли ҳар икки атама бир маънода қўлланган. Демак, Темур даврида котибларни бахши номи билан аталишига анъана деб қараладиган бўлса, унда Мирзо Ҳайдар Навоийни “Уйғур бахшиларидан” деб атаётганида унинг миллатини эмас, балки аждоди сарой котибларидан бўлганлигини айтмоқчи эканлиги маълум бўлади³. Шу нарсага эътибор

¹ Памятники...104-105.

² Зафарнома, 99⁶.

³ Семенов 1960, 238; Subtenly (2),800.

қилиш керакки, бу маълумот Мирзо Ҳайдар асаридан бошқа XV–XVI аср бошида яратилган бирор-бир манбада учрамайди. Навоий билан шахсан таниш бўлган тарихчилар ва олиму ижодкорларнинг бундай маълумот бермаганликлари туфайли Мирзо Ҳайдар маълумотига эҳтиёт бўлиб ёндашиш талаб этилади. Иккинчидан, Мирзо Ҳайдар Навоийнинг вафотидан сал илгарироқ, яъни ҳижрий 905/1499–1500 мил.) йили Тошкентда туғилган. Умрининг асосий қисми Кошғарда ва охири Ҳиндистонда ўтган. Унда Навоий ҳақидаги маълумотларни улуғ шоирни шахсан таниган кишилардан олиш имконияти йўқ эди. Ҳатто умрининг охирини бобурийлар саройида ўтказган Хондамир ҳам Мирзо Ҳайдарнинг Ҳиндга келишидан тахминан етти йилча илгари вафот этиб кетган эди. Шундай бўлгач, Мирзо Ҳайдар баҳс этилаётган мавзу бўйича ўз маълумотларини қайта текшириб кўриш имконига эга эмас эди. Учинчидан, тарихий асар яратилиш жараёнида муаллиф баъзида ёзма манбаларга эмас, балки узунқулоқ гапларга таяниб, уларни факт сифатида қайд этганлиги фанга маълум. Тарихчи олим Т.Султонов XV–XIX асрларда яратилган тарихий асарлар мазмунига бағишланган тадқиқотида таъкидлашича, Мирзо Ҳайдар ҳам кўпгина ўринларда шу йўлдан борган¹.

Навоийнинг ўзи ота-боболари темурийлар салтанатида “Улуғ маротибга сазовор ва бийик маносибга комгор бўлгон эрдилар” деган экан, биринчи навбатда унинг ўзига ишонмоқ керак. Мирзо Ҳайдарникига ўхшаш хулоса кейинги асрларда яратилган айрим манбаларда ҳам учрайди. Жумладан, “Баҳр ул-асрор фи маноқиб ал-ахйор” (XVII аср, Балх), “Том ут-таворих” (1598 йил, Бухоро), Фаҳмийнинг “Тазкират уш-шуаро” (XIX аср, Самарқанд), Садр Зиё таз-

¹ Памятники...192.

кирасида (XX аср, Бухоро) ҳам қисқа тарзда “Амир Алишернинг аждодлари уйғур бахшиларидан” деган қайд мавжуд¹. Эътибор берилса, ушбу бир хил маълумот фақат Ўрта Осиёда яратилган манбаларда учрамоқда. Шуниси қизиқки, “Тарихи Рашидий” асарини чуқур ўрганган тарихчи Т.Султонов ҳам унинг нусхалари Ўрта Осиё ва Шарқий Туркистондан ташқарида, хусусан, Яқин Шарқда тарқалмаганлигини алоҳида таъкидлаган. Амир Алишернинг “бахши”лардан эканлиги ҳақидаги кейинги даврларда учраган маълумотлар Мирзо Ҳайдар асаридан олинган дейиш мумкин.

Хондамирнинг тарихга оид “Ҳабиб ус-сияр” асарида (1524 йил тугатилган) биринчи марта Навоий отасининг исми зикр этилади. Унда қайд этилишича, шаҳзода Мирзо Султон Иброҳим б. Алауддавла б. Бойсунғур б. Шоҳрух Мирзо Самарқанд ҳукмдори Абу Саъид Мирзо ҳузурига элчилар юборилганда уларга ҳамроҳлик қилиш Амир Алишернинг **отаси Гиёсиддин Кичкинага** топширилган². Мирзо Ҳайдар Дўғлот ҳам “Тарихи Рашидий” асарида унинг отаси номини Амир Кичкина тарзида келтиради³.

Навоий вафотидан кейин 1521–1522 йилда ёзилган Фахрий Ҳиротийнинг “Латоифнома”сида шундай келтирилади: “Мирнинг таржимаи ҳолидан хабардор мўйсафид тарихчилар ва тўғри сўзли дунё кўрганлар ўз асарларида шундай келтирадиларким, Мирга амирлик мансаби **меросийдур**. Унинг отаси Амир Кичкина султон Абу Саъиднинг хизматида эди (гап Абу Саъид Мирзо Хуросон тахтини эгаллаган

¹ Баҳр ул-асрор, 160^а; Тазкираи Фаҳмий, 36^а; Садр Зиё, Баёз. 20^а; “Том ут-таворих”даги маълумот А.Ҳайитметовнинг мақоласидан олинди. Қаранг: Ҳайитметов 1974 (2), 184.

² Ҳабиб ус-сияр, 570^а.

³ Тарихи Рашидий, 121^б.

1457 йилдан кейинги давр ҳақида кетмоқда – Ш.С.). Гарчи муҳру мансаби бўлмаса ҳам катта хурматга эга эди. Она томонидан бобоси Амир Шайх Абу Саъид Чанг Мирзо Бойқаро хонадонида **Амир ул-умаро** эди. Мир ўн ёшлигидан Бобур Мирзо хизматида бўлиб, (султон) уни фарзандидек кўрарди. Мир замон султони (Хусайн Бойқаро) билан мактабда ҳамсуҳбат ва ҳамсабоқ эди. **Улар қачон бошларига бахт қуши қўнса, бир-бирларини унутмасликка аҳду паймон боғлашган экан**"¹.

Тазкира муқаддимасидаги ишорага қараганда, у мазкур маълумотларда кимгадир суянган. Балки Фахрий бизга етиб келмаган қандайдир манбага асослангандир. Бу бизга қоронғи. Шундай бўлса ҳам нега Навоийнинг она томонидан бобоси исмини кўрсатиб, ота томонига эътибор бермаганлиги таажжубланарли бўлиб қолмоқда. Бу эса Хондамир асарларидаги маълумотлар руҳиятига, шунингдек, Навоий ўзи айтган “ота-отадин” деган эътирофига мантиқан боғланмайди. Абу Саъид Чангни она томонидан деб кўрсатилиши, эҳтимол, котиблар хатоси бўлиши мумкин. Шунингдек, Е.Э.Бертельс ёзади: “Алишернинг бобоси Абу Саъид Чанг Бойқаронинг Қандаҳордаги қисқа даврли ҳукумати пайтида унинг девонида амир эди”². Қандаҳорда амир бўлганини Е.Бертельс қаердан олганини аниқлаб бўлмади. Аммо Е.Бертельснинг Қандаҳор билан боғлиқ тахминидан жон бор. Агар биз Хусайннинг бобоси Бойқаро Муҳаммад тарихига назар ташласак, қизиқ маълумотларга дуч келамиз.

Мирзо Бойқаро ҳақида

Мирзо Бойқаро Амир Темурнинг иккинчи ўғли

¹ Латоифнома, 133.

² Бертельс, 1965, 25.

Умаршайх Мирзо¹ ва андижонлик зодагон Хизр Ўғлоннинг қизи Мулкат Оқодан туғилган бўлиб, Амир Темур вафот этганда 12 ёшда, акаси Искандар 21 ёшда бўлган². Шундай қилиб Бойқаронинг туғилган йилини тахминан 1392-1393 йиллар қилиб белгилаш мумкин. Бироқ унинг акаси Искандар Мирзонинг таваллуд санаси аниқ қилиб ҳижрий 786 (мил.1384) йил экани айтиб ўтилган. Умаршайх, асосан, Андижонда яшаб империянинг шимоли-шарқий ҳудудларини бошқарган. Чунки Амир Темур ҳижрий 773 (мил.1371–1372) йил Андижонни забт этганда уни 17 ёшли Умаршайхга топширган эди³. Самарқандда яшаган давридаёқ Умаршайх уйланган бўлиб, биринчи хотинидан Пир Муҳаммад ва Рустам исмли ўғиллари бўлгани тарихий манбаларда қайд этилган. Ҳижрий 794 (мил.1392) йилда Амир Темур Эронга юриш қилади. Умаршайх ҳам у билан бирга кетади. Темур ҳ. 795 (мил.1392) йилда музаффарийларни мағлуб этиб, Форс (пойтахти Исфаҳон) мамлакатини эгаллайди. Форс мамлакати шаҳзода Умаршайх Мирзо бошқарувига топширилади⁴. Шу пайтдан бошлаб темурийлар ҳозирги Афғонистон ва Эрон ҳудудларида мустаҳкам ўрнашадилар. Умаршайх Шерозни ўзининг пойтахтига айлантиради. Умаршайх шундан сўнг оиласи ва ёш болаларини олиб келиш учун ўз одамларини Андижонга юборади⁵. Амир Темурнинг Яқин Шарқдаги навбатдаги 5

¹ Амир Темурнинг 4 нафар ўғли бўлган: Муҳаммад Жаҳонгир (1377–1378 йилларда вафот этган), Умаршайх Мирзо (1354–1394), Мироншоҳ Мирзо (1366–1408) ва Шохрух Мирзо (1377–1447). Умаршайх Амир Темурнинг Тўлин Оқо исмли иккинчи хотинидан туғилган.

² Зафарнома, 491^б

³ Натанзий, 114; 191-192.

⁴ Зафарнома, 234^б; 239^б

⁵ Натанзий, 199.

йиллик уруши ҳижрий 794 (мил.1392) йилда бошланганлиги¹ инobatга олинса, Умаршайхнинг оиласи ҳозирги Ўзбекистон ҳудудидан Эрон ерларига кўчганда Искандар Мирзо тахминан 9-10 ёшлигида, Бойқаро Мирзо эса эмизикли ёшда бўлган, дейиш мумкин.

Шарафиддин Али Яздийнинг ёзишича, Умаршайх Шерозда бир йил турган ва кейин Амир Темур томонидан Сурия йўлидаги Диёрбакирга кўмак учун чақиртирилган². Умаршайх тўнғич ўғли Пирмуҳаммад билан отасининг ёнига жўнаб кетади, ҳокимиятни эса иккинчи хотини Мулкат Оқодан туғилган ўғли Искандар Мирзога топширади. Бу пайтга келиб, 40 ёшда бўлган Умаршайх ҳижрий 796 (мил.1394) йилнинг рабиъ ул-аввал ойида тўсатдан Курдистондаги Мухтасрий қалъаси деворлари ёнида минорадан отилган ўқдан ҳалок бўлади³. Соҳибқирон фармонига биноан у Шероздаги Аряти қабристонига дафн қилинади, кейинчалик эса жасади асл ватани Шаҳрисабзга кўчирилади. Яздийнинг ёзишича, унинг аёллари Севинч Қутлуғ, Мулкат Оқо ва Бека Мулк Оқо ҳамда унинг фарзандлари, жумладан, Искандар Шерозда қолдирилади⁴.

Форс мамлакатини бошқариш Умаршайхнинг катта ўғли 24 яшар Пирмуҳаммадга топширилади⁵. Унинг укаси Рустам Мирзога Ажам Ироқи (пойтахти Исфаҳон) топширилади. Мулкат Оқодан туғилган Искандар Ҳамадоннинг ҳукмдори этиб тайинланади. Табиийки, ўша йиллар қоидасига кўра, Мулкат Оқо кичик ўғли Бойқаро билан Искандар ҳомийли-

¹ Зафарнома, 224^б

² Зафарнома, 253^а

³ Зафарнома, 253^б

⁴ Зафарнома, 254^б

⁵ Шу манба, 254^а

ги остида яшайди. Орадан кўп ўтмай, Амир Темур келгусида келиб чиқиши мумкин бўлган сиёсий бўлинишнинг олдини олиш мақсадида бева Мулкат Оқони кичик ўғли Шохрух Мирзога никоҳлашга қарор қилади¹. Бойқаро Искандарнинг ёнида қолади, онаси эса Ҳиротга кўчиб ўтади. Тез орада, яъни 1395 йилда Мулкат Оға ўғил туғади, унга Суюрғатмиш Мирзо деб ном қўйилади.

... Амир Темур вафотидан сўнг шаҳзодаларнинг тахт учун курашлари бошланиб кетади. Амир Темурнинг ўғли Мироншоҳ 1408 йилда Қора Қўюнлу туркманлар билан тўқнашувда ҳалок бўлади. Озарбайжон ва Ажам Ироқи ерлари туркманлар қўлига ўтади. 1410 йилда суиқасд натижасида Умаршайхнинг катта ўғли Пирмуҳаммад ҳам вафот этади. Шероз Искандар тасарруфига ўтади. У укаси Бойқаро билан бирга Ҳамадондан Шерозга кўчиб ўтади. Сал ўтмай, Искандар Озарбайжон ва Ироқни қайтариб олишга муваффақ бўлади. Искандар Мирзо Форс ва Ажам Ироқини мустақил бошқара бошлайди. Шохрух Мирзо фармони билан (эҳтимол Мулкат Оқо ташаббуси биландир) 1412 йилда Бойқаро Ажам Ироқига ҳукмдор этиб тайинланади. Унга Ҳамадон, Вуружу, Нахованд ва Луристон ерлари топширилади. Навоийнинг бобоси Абу Саъид Бойқаро хонадонида Амир ул-умаро лавозимида фаолият кўрсатганлиги ҳақидаги Фахрий Ҳиротий маълумоти шу даврга таллуқли бўлса керак². Айни маълумотни қолдирган Сом Мирзо Навоийнинг бобоси исмини Абу Саъид Бек деб келтиради.³ Бундан шундай хулоса чиқадики, Абу Саъид Бек Мирзо Бойқарога жуда ҳам яқин инсон бўлган. Ҳатто тахминимизча, айни Абу Саъид

¹ Матлаи саъдайн (2), 2-қисм, 104.

² Латоифнома, 133.

³ Тухфаи Сомӣ, 167^а

Бойқаро Мирзога эмикдош-қўкалдош бўлган бўлиши мумкин ва шу жиҳатдан Бойқаро қаерда яшамасин, у билан бирга бўлган.

1413 йили Искандар Шероздан Исфаҳонга ўтади ва у ерни ўз пойтахтига айлантиради. Ҳижрий 817 (мил.1414) йили Искандар Мирзо Шоҳрухга бўйсунмай қўяди, жаҳли чиққан ҳукмдор лашкар жўнатиб Исфаҳонни қамал қилади. Искандар таслим бўлади. Шоҳрух Искандарни ҳибсга олиб, Исфаҳонни Рустам Мирзога, Шерозни эса невараси Иброҳим султонга топширади. Искандар укаси Бойқаро Мирзони Шоҳрух қарорига қарши чиқишга ундайди. 1415 йили Бойқаро Иброҳим Султонни Шероздан қувиб чиқаради. Шоҳрух ғазаб билан Шерозга бостириб боради ва Бойқаро Мирзони шаҳзода Қайду Мирзо бошқараётган Қандаҳорга сургун қилади¹. Айтиш керакки, бу ерда сургун маъносини қамаб қўйиш, зиндонга ташлаш эмас, балки темурий шаҳзодани чекка ўлкаларда яшашга мажбур қилиш билан жазолаш деб тушуниш керак. Бойқаро Қайду Мирзо билан Қандаҳорни бирга бошқарган. Бойқаро Қандаҳорда икки йил, 1415 йилдан 1417 йилгача яшайди. У ерда икки темурийзода: Қайду Мирзо ва Бойқаро Мирзо ўртасида юзага келган келишмовчилик аста-секин катта можарога айлангани туфайли Шоҳрух Мирзо ҳижрий 820 (мил.1417) йил Бойқаро Мирзони Қандаҳордан Самарқандга сургун қилади². Бойқаро Мирзонинг кейинги тақдири номаълум ва ҳеч бир тарихий манбада қайд этилмаган. Шу ерда Е.Бертельснинг Қандаҳорда Навоийнинг бобоси

- Бойқаро амири бўлган деган тахминини тасдиқлашимиз мумкин. У ҳам Бойқаронинг энг яқин кишиси

¹ Матлаи саъдайн, 298.

² Матлаи саъдайн, 327.

ва садоқатли мулозими сифатида Қандаҳорга келган бўлиши мумкин.

Мир Алишер наздида Шоҳрух хукмдорлиги даврида исёнкорлиги учун қаттиқ жазоланган ва нонкўрликда айбланган Бойқарони тарихий асарларда оқлаш ва айнаи чоғда унинг яқин сафдоши бўлган ўз бобоси билан фахрланишнинг иложи йўқ эди. Темурийлар тарихига соя туширмаслик тарафдори бўлган Мир Алишернинг Бойқаро хонадони ва ўз ота-боболари исмларини тилга олмай ўтишининг сабаби шу билан изоҳланиши мумкин.

Хусайн ва Алишернинг оталари ҳақида

Мирзо Бойқаронинг икки ўғли бўлган: Гиёсиддин Мансур ва Муҳаммад. Бойқаро Мирзо хонадонининг Қандаҳордан кейинги ҳаёти манбаларда қайд этилмаган. Шу боис Бойқаро Қандаҳордан чиқарилган 1417 йилдан Хусайн туғилган 1438 йилгача бўлган ораликда уларнинг қаерда яшагани ва Алишерларнинг оиласи билан бирга кечирган ҳаётлари тафсилоти бизга маълум эмас. Бизнингча, унинг оиласи Самарқандга кетмаган бўлса керак. Акс ҳолда, Искандар Мирзо тарихини ёзган Натанзий бу ҳақда тўхталган бўларди. Бироқ айрим маълумотларни назарда тутиш ҳам хато бўлмайди. Худди шу йил Суюрғатмиш Мирзо Шоҳрух Мирзо томонидан Кобул ва Ғазни ерларига ҳоким қилиб тайинланади. Бойқаро Мирзонинг онаси Мулкат Оқо ўғли Суюрғатмиш Мирзо билан Кобулга кўчиб келади¹. Суюрғатмиш Мирзо ҳижрий 830 йил муҳаррам ойининг 16-кунида (мил.1426 йил 17 ноябрь) вафот этади². Мулкат Оқонинг ҳижрий 844 (мил.1440) йилгача ҳаёт бўлга-

¹ Матлаи саъдайн, 343. Шу ерда Суюрғатмиш ўзи билан барча оила аъзоларини ва яқинларини олиб кетганлиги айтилади.

² Матлаи саъдайн, 480.

нини ҳисобга оладиган бўлсак¹, Бойқаро Мирзо Самарқандга жўнатилгандан сўнг Мулкат Оқо ўз набираларининг бирдан-бир таянчига айлангани аниқ. Бойқаро хонадони аъзолари Кобулга келтирилган бўлиши эҳтимолга яқин. Буви тириклигида Ғиёсиддин Мансур Амир Темурнинг қизидан туғилган Султон Ҳусайн ибн Амир Муҳаммад ибн Амир Мусонинг қизи Феруза Бегимни ўз никоҳига олади. Феруза Бегимдан Бойқаро (1430–1487), Ҳусайн (1438–1506) ва бир қиз дунёга келади.

Мулкат Оқо Кобулда вафот этган. Унинг жасади Балхга келтирилиб, ўзи қурдирган мадраса ҳовлисида дафн этилган². Малика умрининг охириги йиллари Ҳиротда яшаганми, йўқми, номаълум, аммо Ҳусайн 842 йилнинг муҳаррам ойида (мил. 1438 йил июль) Ҳиротнинг шимоли-шарқий томонидаги Мулкат Оқога тегишли Давлатхона номли кўрғонда туғилгани³ ҳақидаги маълумот бу сулоланинг Ҳирот билан борди-келдиси узилмаганини билдиради.

Алишер ва Ҳусайн болалиқдан бирга тарбияланганлар. Буни замондошлари ҳам, уларнинг ўзлари ҳам тасдиқлайдилар. Ушбу факт уларнинг ота-боболаридан давом этиб келаётган сулолавий яқинлик ҳеч қачон узилмаганини билдиради. Ғиёсиддин Мансур ҳижрий 849 (1445–1446) йил вафот этади⁴. Шундан тасаввур қилиш мумкинки, Шоҳрух вафот этган 1447 йилдан кейинги даврда сулола бошида Феруза Бегим ёлғиз қолган. Унинг яқин суянчиғи Алишерлар оиласи бўлган. Ферузабегим узоқ умр кўрди ва ўз жигарбанди Ҳусайн тахтга чиққанидан сўнг бир

¹ Матлаи саъдайн, 104.

² Файзиев, 301.

³ Ҳабиб ус-сияр, 670; Лубб ат-таворих, 145^а.

⁴ Матлаи саъдайн, 372; Лубб ат-таворих, 145^а.

неча ой ўтиб, ҳижрий 874 муҳаррам ойининг 14-кунида (мил.1469 йил 25 июль) вафот этди¹.

Манбаларда Хусайннинг отаси Ғиёсиддин Мансур, Алишернинг отаси Ғиёсиддин Кичкина тарзида қайд этилган. Айрим замонавий тадқиқотларда унинг бўйи паст бўлган деган нотўғри фикрга ҳам борилган.

Фахрийнинг Ғиёсиддин Кичкина ҳақидаги маълумотларидан икки муҳим хулоса чиқариш мумкин. Биринчиси, Фахрий бизга маълум манбаларнинг ичида биринчи бўлиб, Амир Кичкина Султон Абу Саъид Мирзо саройида хизмат қилганини ёзиб қолдирган. Бу гапларда жон бор. Абулқосим Бобур вафот этиб, Хуросонда тўс-тўполон бошланганда шахзодалар бирин-кетин тахтга ўтиришар ва сал ўтмай бири иккинчисининг сиқувига бардош бера олмасдан Ҳиротни ташлаб қочар эди. Шундай шароитда тахтни Мирзо Иброҳим эгаллайди. У Ҳирот тахтини ушлаб қолиш мақсадида ўз атрофига салтанат улуғларини йиғади ва Абу Саъид билан иттифоқ тузишга ҳаракат қилади. Буни Ҳирот салтанатининг обрўли кишиларидан бир нечасини султон Абу Саъид қошига юборишида кўрамиз. Элчилар Шайх Нуриддин ибн Баҳоуддин Умар, Шайх Шамсиддин Жомий ва Амир Бурҳониддин бўлиб, уларни кузатиб борувчи йўлдош сифатида Алишернинг отаси Ғиёсиддин Кичкина тайинланади. Абу Саъид уларни иззат-икром билан қабул қилади ва кузатиб қўяди². Демак, Абу Саъид Мирзо Ғиёсиддин Кичкина билан мулоқотда бўлган.

Тарихий йилномалардан маълумки, ўша йилиёқ Абу Саъид Ҳиротни эгаллайди. Султон Абу Саъид Абулқосим Бобур амалдорларидан бир қанчасини ўз

¹ Матлаи саъдайн, 644; Лубб ут-таворих, 145^а.

² Ҳабиб ус-сияр, 570^а.

саройида қолдирганида Ғиёсиддин Кичкинани ҳам ҳамсуҳбат сифатида қолдирган бўлиши эҳтимолга яқин. Зотан Шоҳрухнинг невараси Мирзо Иброҳим ўзи учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган муҳим вазифани Ғиёсиддин Кичкинага топширибдими, демак, у шу пайтда салтанатнинг обрўли кишиларидан бўлган. Ғиёсиддин Кичкинанинг Абу Саъид даврида тирик эканлиги замонавий навоийшуносликдаги “Навоийнинг отаси шоир ёшлигида (11-12 ёшларда) вафот этган” деган ақиданинг нотўғри эканлигини кўрсатади¹. Иккинчиси, “Ҳабиб ус-сияр”да Ғиёсиддиннинг амирлик даври ҳақида гапирила туриб, расмий оҳангда Ғиёсиддин Кичкина деб кўрсатилиши Фахрий маълумотлари билан бирлаштирилганда бу лақабнинг улуғловчи сифатга эга бўлганлигини кўрсатади. Шу ўринда Кичкина лақабининг келиб чиқиши ҳақида мантиқий фараз қилиб кўриш мумкин. Бу лақаб Бойқаронинг ўғли Ғиёсиддин Мансур билан Абу Саъиднинг ўғли Ғиёсиддиннинг бирга ўсиб-улғайганини аниқлаштиради. Сарой аҳли эса уларнинг исмлари бир хил бўлганлигидан, амирнинг ўғлини фарқлаш учун Ғиёсиддин Кичкина деб атаган бўлишлари эҳтимолга яқин. Мазкур лақаб кўкалдошлик белгиси каби темурийларга яқинлигини изоҳлаб тургани учун бир умр унинг номига кўшиб айтилган бўлиши мумкин².

¹ Айний Алишер 12 ёшдалигида отаси вафот этган деб ҳисоблайди. Қаранг: Айний, 119.

² Е.Бертельс Навоийнинг отаси Ғиёсиддин Кичкина Мансурнинг кўкалдоши эди деб тахмин қилади (Қаранг: Бертельс 1965, 25). Ушбу хулоса бирор-бир манба билан тасдиқланмаган. М.Сабтенли Ханс Роберт Рёмер қўлга киритган бир ҳужжатда Султон Хусайннинг Алишер ҳақида “У ҳаёти ибтидосидан, балки, бешиқдан кўкалдошлик орқали бизнинг хонадонимизга тааллуқли” бўлгани ҳақида ёзган қайдига суяниб Алишер Хусайн Бойқаронинг кўкалдоши деган фикрга келади (Қаранг: Subtenly (2) 801. Таъкидлаш лозимки, Хусайн Алишердан уч ёш катта бўлган.

Сом Мирзо Сафавийнинг “Тухфаи Сомий” тазкирасида Фахрий маълумотлари деярли такрорланган¹. Бироқ ундан фарқли равишда Навоийнинг отаси Кичкина Баҳодир тарзида таништирилган. Тазкира ёзилган давр Навоий даврига нисбатан яқин бўлгани учун бу ўзгартиришда бирор маълумотга таянилган деб ўйлашга асос бор. “Темур тузуклари”да айтилишича, қайси амир мамлакат ё бир қўшинни енгса, унга биринчи навбатда туғ бериб, **баҳодирлик лақаби** расмий равишда унинг номига қўшиб ёзилган. Сўнг чегара вилоятларидан бирига ҳоким этиб тайинланган². Ғиёсиддин Кичкинанинг бизга маълум фаолиятига назар ташлайдиган бўлсак, Сом Мирзонинг маълумоти асослидек кўринади.

Алишернинг болалиги ҳақида

Шоҳрух Мирзо ҳижрий 850 йил зулҳижжа ойининг йигирма бешинчи куни (мил.1447 йил 3 март) вафот этади. У пайтда Алишер 6 ёшда бўлган. Мир Алишернинг ўзи сўзлаган бир хотирада айтилишича, Шоҳрух вафотидан кейин пойтахтда содир бўлиши мумкин бўлган тартибсизлик ва ғалвалардан узоқроқ бўлиш мақсадида унинг оиласи Хурсондан Ажам Ироқига йўл олган³. Йўлда улар Шарафиддин Али Яздий яшаган Тафт шаҳрида тўхтаб ўтадилар⁴. Хондамир “Мақорим ул-ахлоқ”да Шоҳрух

¹ Тухфайи Сомий, 167^а.

² Темур тузуклари, 78.

³ Мажолис, 31. Буни Хондамир ҳам тасдиқлайди. Қаранг: Мақорим ул-ахлоқ, 117.

⁴ Ўша даврларда империянинг узоқ ғарбий ҳудудлари Форс ва Ажам Ироқи (ҳозирги Ғарбий Эрон) деб аталган. Унга элтувчи йўл Тафт (Язд), Абаркух, Шероз, Кўшки Зард, Исфаҳон, Рай, Кум шаҳарлари орқали ўтган. Шунингдек, Луристон, Шулистон, Язд, Кирмон, Кошон, Ова, Симнон и Дамғон ҳам Форс ва Ажам Ироқининг машҳур жойлари сирасига киради.

Султон вафотидан кейин Амир Алишернинг отаси бола-чақаларини олиб Шероз томонга жўнаб кетди. У мамлакатда бир неча йил турди”, дейди¹. Шерозда Бойсунғур Мирзонинг иккинчи ўғли Мирзо Султон Муҳаммад хукмронлик қилар эди. У Шоҳрух Мирзонинг қаҳрига учраб ҳижрий 846 (мил.1442-1443) йил ўзига берилган Форс ва Ажам Ироқидан маҳрум бўлган ва султоннинг вафотидан кейин эса қайта забт этиб олган эди. Шероз пойтахт бўлиб, ҳануз фан ва маданият маркази сифатида ўз мавқеини йўқотмаган эди. Алишернинг отаси хукмдорнинг алоҳида эътиборига сазовор бўлади ва унинг амалдорларидан бирига айланади. Хусусан, Навоийнинг ёзишича, Астрободда вафот этган Мир Шоҳнинг хоки Сабзаворга олиб келинганда отаси вақтинча шаҳарни бошқарган².

Ҳижрий 855 (мил.1451) йилда Абулқосим Бобур Хуросон тахтини эгаллайди ва сал ўтмай Ироқда тинчлик ўрнатиш учун Шерозга келади. Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишича, у кўп вақтини маҳаллий фозил инсонлар, уламолар ва шоирлар билан суҳбатда ўтказган³. Бобур кетиш олдидан Шероз бошқарувини шаҳзода Султон Санжарга топширади. Айни замонда ва шу ерда Абулқосим Бобурнинг оқ фотиҳаси билан Ҳусайн ва Султон Санжар қизи Бека Султонбегим унаштирилади⁴. Демак, бу даврда Ҳусайн Бойқаролар хонадони Шерозда истиқомат қилиб турган ва табиийки, кўкалдошлик томирлари билан боғланган Ғиёсиддин Кичкина оиласи ҳам улар билан бирга эканлигига шубҳа йўқ. Бу пайтда Ҳусайн 13 ёшда, Алишер 10 ёшда эди. Манбаларнинг далолат беришича, Алишер 10 ёшида Абулқосим Бобур назари-

¹ Макорим, 117.

² Мажолис, 29.

³ Матлаъ, 2-жилд, 334.

⁴ Ўша ерда.

га тушган бўлиб, султон иқтидорли ёш Алишерга алоҳида меҳр билан қараган¹. Бундан шундай хулоса қилиш мумкинки, Алишернинг Абулқосим Бобур билан танишуви айнан Шерозда юз берган.

Абулқосим Шерозда 4 ой бўлгач, Ҳиротда ўз акаси Ало уд-Давланинг кўзғолон кўтариш режасидан хабар топиб, пойтахтга қайтади. Абулқосим Бобур билан бирга Ҳусайн Мирзо ва Алишер оилалари ҳам Шероздан Ҳиротга қайтади. Бундай нотинч вазиятда Ҳусайн ва Алишерлар оиласи учун Шерозда қолиш жуда хавфли эди, зеро, тарихчиларнинг маълумотларига қараганда, ўша пайтларда Қорақўюнли туркманларнинг Форс, Ажам Ироқи, Озарбайжон ва Каспийбўйи ерларига уюштирган ҳужумлари ҳижрий 858 (мил.1454) йилда туркманларнинг тўлиқ ғалабаси билан тугайди. Табиийки, Абулқосим Бобур тахтга чиқиб, тинч ҳаётдан дарак берган Ҳирот Алишернинг оиласи учун ягона бошпана эди. Шу даврдан эътиборан, айнан 1452 йилдан Ҳирот Алишернинг ўзи ва ота-онаси учун доимий яшаш жойига айланди.

Йигитлик даври ҳақида

Султон Абулқосим Бобур ҳижрий 861 (мил. 1456) йили қишлаш учун Машҳадга кўчади. Ҳукмдор ўзи билан бирга Алишер ва Ҳусайнни ҳам олиб кетади. Ўша қиш, раби ус-соний ойининг йигирма бешинчи куни (мил.1457 йил 21 март) Абулқосим Бобур вафот этади². Хондамир “Ҳабиб ус-сияр” да аниқ кўрсатишича, Алишер Абулқосим Бобур вафотидан кейин Машҳадда қолиб, илм такомили билан шуғулланди³. Шоирнинг ўзи ҳам “Мажолис ун-нафоис” асарида

¹ Латоифнома, 133; Давлатшоҳ, 368.

² Ҳабиб ус-сияр, 564.

³ Ҳабиб ус-сияр, 217; Сом Мирзо ҳам шу маълумотни тасдиқлайди. Қаранг: Тухфайи Сомий, 167^а.

Хожа Ҳасан Хизршоҳ Астрободийнинг Абулқосим Бобур вафотидан сўнг Машҳадда оғир касал бўлиб қолгани ва унинг кўмаги билан сиҳат топганини қайд этган¹. Бу ҳам Алишер Абулқосим Бобур вафотидан сўнг Машҳадда қолганлигини тасдиқлайди.

Алишер Абу Саъид Мирзо даврида Хуросонда нисбатан осойишталик ўрнатилгач, Ҳиротга қайтади. Буни “Ҳабиб ус-сияр” асари муаллифи “Султон Абу Саъид замонида Ҳирот дор ус-салтанатига қайтиб, бир муддат ул иқболошиёнлик остона хизматида бўлди”, деб тасдиқлайди.

Навоий Машҳадда юрганда шоир сифатида анча танилган бўлиб, овозаси тўрт томонга тарқалган эди. Ҳирот адабий муҳити уни илиқ қаршилайди. Ёш бўлишига қарамай, даврнинг улуғ туркигўй, (турки тили) шоирлари назарига тушади. Хондамир ёзади:

“Ҳазрат (Навоий) ёшлари эндигина тўлиб, йигитлик даври бошланган пайтларда бир куни Лутфийнинг ёнига борди. Мавлоно Лутфий:

– Бирор ғазал ўқиб бериш орқали ўз тафаккурингиз маҳсулларининг янги намуналаридан мени баҳраманд этинг, – деб илтимос қилди.

Ул Ҳазрат матласи қуйидагича бўлган бир ғазални ўқиб берди.

Шеър:

*Оразин ёпқоч кўзумдин сочилур ҳар лаҳза ёш,
Бўйлаким пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлғоч қуёш.*

Жаноб Мавлавий бу ғазални эшитиб, ҳайрат денгизига чўмди ва шундай деди:

– Воллоҳ, агар муяссар бўлса эди, ўзимнинг ўн-ўн икки минг байтдан иборат бўлган туркий ва форсий байтимни биргина ушбу ғазалга алмаштирган ва буни катта муваффақият деб ҳисоблаган бўлардим².

¹ Мажолис, 320.

² Макорим, 45.

Саййид Ҳасан Ардашер Алишернинг илк устозларидан бири эди. Навоийнинг ёзишича, у билан ҳижрий 860 (мил.1456) йил танишган. Бу пайтда Алишер 15-16 ёшда бўлиб шеърлари Хуросонда анча машҳур бўлган эди¹. Алишер Саййид Ҳасан Ардашерга ўз шеърларини ўқиб берар ва фақр тариқи, (йўқсиллик йўли) ҳақидаги илк сабоқларини ундан олган эди.

Алишер Ҳиротга қайтгач, кўпинча, устози Саййид Ҳасан Ардашер хузурида бўларди. Навоий “Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер” асарида шундай хотирлайди: “Доимо замонанинг машҳур улуғлари ва олимлар билан суҳбат қуради. Чиғатой улусининг юқори мартабали беклари, ёшлари ва мартабалари улуг ёки тенг бўлишига қарамай, уни ўзларидан юқори тутиб, таъзим қилар эдилар. Султон Ҳусайн тахтни олганда унинг ҳамсуҳбатига айланди”².

Алишер тенгқур шоирлар билан, хусусан, султон хизматида бўлган Шайхимбек Суҳайлий билан дўстлашади³. Абу Саъид Мирзо тарихини ёзаётган Мавлоно Абусамад Бадахший билан яқин муносабатлар ўрнатади. Ёш курашчи паҳлавон Муҳаммад унинг яқин сирдошига айланади. Алишер ижод билан муттасил шуғулланиш асносида даврнинг етук олимларидан дарс олишга ҳам иштиёқи баланд эди. Замонанинг улуғи, “Вахдат ул-вужуд” таълимотининг зукко билимдони бўлган Шайх Садриддин Ривосий кўлида Ибн ал-Арабийнинг “Фусус ал-ҳикам” асарини ўрганади⁴. Унинг яна бир орзуси Абдурахмон Жомийга яқинлашиш эди. Жомий Султон Абу Саъид замонида Хуросон нақшбандия тариқатининг азим пири комили бўлиб, халқ орасида катта эътиборга эга эди. Шу билан бирга, у етук шоир ва адабиёт назарияси

¹ Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер, 8.

² Ўша асар, 11.

³ Мажолис, 318, 339.

⁴ Мажолис, 311.

билимдони эди. Навоий “Хамсат ул-мутаҳаййирин” асарида унинг ўша даврдаги мақомини ва илк танишувини шундай тасвирлайди: “...Шоҳрух султон замони авоситидин (ўрталаридан) султон Абу Саид замонининг (бошланиши) авойилиғача шаҳрда сокин эрдилар. Андин сўнгра Хиёбон бошида ҳазрати пир маҳдум Мавлоно саъд ул-миллат вад-дин Саъдиддин Кошғарий мазори бошида иқомат (доимий яшаш) расмин зоҳир этдилар. Шаҳрнинг жамеи уламо ва акобиру ашрофи аларға мулозамат ва тараддуд бунёд этдилар... Сойир ниёзмандлар ва оммаи бехеш ва пайвандлар ҳам кўзларин ул эшик туфроғидин ёрутурлар эрди. Бу фақир ҳақир бу сўнги жамоат зумрасида Хиёбон бошида кўрган замонида мухтасар битилган рисола сабақига мумтоз бўлдум...”¹ Алишер Навоий тилга олган бу рисола “Қофия” рисоласи эди.

Алишер Навоий Абу Саъид даврида Ҳиротда бир неча йил яшайди. “Мажолис”да келтирилган бир хотира бунга далил бўла олади. Навоий Мавлоно Аёзий ҳақида гапира туриб ёзади: “...Фақир Пули Молонда бўлган бир мажлисда ани кўрдум, қасида ўқур эрди. Ҳар байт бунёд қилса, сўз услубидин, қофиясин айта берур эрдим. Бағоят ҳайрат қилди. Уч йилдан сўнг Боғи Сафедда яна бир мажлисда биайниҳ ушмундоқ воқеа бўлди. Ул зот яна ҳайрат бунёд қилди. Бурунғи мажлис аҳлидан бу мажлисда ҳам неча киши бор эди. Андин сўрдиларким, ҳаргез бу навъ киши кўрубмусен, чун кўзида заъф (сустлик) бор эрди, дедики, кўрмабмен, магар уч йил мундин бурунроқ Пули Молонда бир йигит кўрдум, ул навъ ҳам бу навъ шуъбадабозлиқ (найранг) қилди. Мажлис аҳли кулуштилар”.²

Алишер ўз шоирлик иқтидори даражасини яхши билар ва султон саройи адабий муҳитида ўзига муносиб эътибор қаратилишини истарди. Темурий сул-

¹ Хамсат ул-мутаҳаййирин, 740.

² Мажолис, 325.

тонларга улкан эҳтиром руҳида тарбияланган ва бу улуг хонадонга яқинлик ҳиссидан кўкси баланд ва энг асосийси, ижодий ғайрати мавж урган ёш шоирнинг султон ҳимоясидан умидвор бўлиши мантиқ нуқтаи назаридан табиий. Темурийлар сулоласига кўкалдошлик ришталари билан боғланган ёш шоир Ҳиротга катта орзулар билан қайтганди. Бироқ ҳаёт уни кўп синовларга юзма-юз қилди. У Ҳиротдан кетишга қарор қилади. Хондамир “Ҳабиб ус-сияр” аса-рида “(Амир Алишер) Султон Абу Саъид замонида (Машҳаддан) Ҳирот дор ус-салтанатига қайтиб, бир муддат ул иқболошиёнлик остона хизматида бўлди. Аммо ўз ҳолига яраша даража ва риоят топмагач, Хуросондан Самарқандга кетди”¹ деб келтиради. Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам кейинчалик “Бобурнома”да унинг Самарқандга кетганини қайд этган.

Ёш шоир, ҳақиқатан ҳам, тўғри Самарқандга йўл олганми?

Навоий “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад” аса-рида шундай хотирлайди: “Султон Абу Саъид Мирзо замонидаким, Хуросон аҳли Самарқанд аҳлига асир эрдилар... Бу фақирни айни ифлосу фалокат ва сарнавишу ранжуриш Машҳад сори тортиб эрди ва анда етгандан сўнгра мафосил марази йўлиқиб, бир гўшада ётиб қолдим. Иттифоқан, Паҳлавон ҳам Машҳадда хизмат қиларди. Тузалгунимча ҳар кун келиб дўстлик, шафқат ва муҳаббат юзасидан ғамхўрлик қиларди”².

Эътибор берган бўлсангиз, у ўзининг Машҳадга келиш сабабини аниқ изоҳлаб ўтган ва “айни ифлос ва фалокат ва сарнавишт ва ранжуриш” етаклаб келгани (!) ва бу замонда Хуросон Абу Саъид Мирзо қўлида бўлиб, Ҳирот аҳли Самарқанд аҳлига асир

¹ Ҳабиб ус-сияр, 217.

² Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад, 25.

ва муте эди”, деб кўрсатади¹. Навоий айтмоқчи, уни Машҳадга тортган сабаблар, бу ифлослик, яъни ўрта асрларда бу калима чорасизлик маъносида ишлатилган; иккинчиси – фалокат, учинчиси эса сарнавишт, яъни тақдир, пешона ҳамда тўртинчиси – ранжуриш. Мазкур охирги калима ҳам форсий бўлиб, хафачилик маъносини билдиради.

Навоийнинг ҳаётини алғов-далғов қилган ва шу даражада азобланишига нима сабаб бўлган бўлиши мумкин? Юқоридаги парчадан икки фактни англашимиз мумкин. Биринчиси, Алишер Ҳиротдан хафачилик ва чорасизлик туфайли Машҳадга кетган.

Иккинчиси, шоирнинг чуқур надомат билан Ҳиротнинг “Самарқанд аҳлига асир ва муте” эканлигини таъкидлашидан унинг айнан Абу Саъид ва унинг мулозимларидан қаттиқ хафалигини сезиш мумкин. Буни Алишер пойтахтни тарк этиш олдидан устози Сайид Ҳасан Ардашерга ёзиб юборган шеърий мактуби мазмунидан ҳам билса бўлади². Унда шундай дейилади:

*Ғаме етти чархи жафопешадин,
Ҳамул анжуми хориж андишадин.
Ки, бўлмоқ ватан ичра душвор³ эди,
Кўнгилга жало⁴ дафъи озор⁵ эди.
Сафар тушти олимға беихтиёр,
Қазо амрида элға не ихтиёр?!*

Шоир ўз қарорига тўрт сабабни асос қилиб келтиради:

¹ Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад, 77.

² Ушбу мактуб-маснавий шоирнинг “Ғаройиб ус-сиғар” девонига киритилган. Қаранг: Ғаройиб ус-сиғар, Маснавий, 694–704.

³ Душвор – оғир.

⁴ Жало – тарк этмоқ, чикиб кетиш.

⁵ Дафъи озор – берилган озорни унутиш ёки хафачилигини тарқатиш маъносида.

Биринчи сабаб:

*Агар хосса маъно гар ийҳом эрур,
Анинг кунда юз байти ҳалвом эрур.
Вале айт деб, ким манга тутти юз
Ки мен юз учун демадим икки юз...
Бирав бўлса бир ишда бу навъ фард,
Вале кўрмаса баҳра жуз ранжу дард...
Нечук майли оворалиғ этмагай,
Бошин олибон бир тараф кетмагай?!*

Иккинчи сабаб:

*Яна бир буким, зоҳир ўлмиш манго
Ки, чиқмиш Хуросон элидин вафо.
Вафо азм айларда бўлмиш магар,
Сахову мурувват анга ҳамсафар.
Бу уч феъл чиққач ародин тамом,
Яна бўлмиш уч феъл қойиммақом.
Вафо ерида зоҳир ўлмиш нифоқ,
Саҳо ўрнида бухл тутмиш висоқ.
Мурувватқа бўлмиш ҳасад жойгир,
Зиҳе ҳуш элу мулкати дилпазир.*

Учинчи сабаб:

*Учинч улки, чун Холиқи Зулжалол
Ки, ҳам ламязал келди, ҳам лоязол...
Хаёлимда андоғ мусаввар бўлур,
Ки ул ики ишдин муяссар бўлур.
Бир буки, бир жазба Ҳақдин етиб,
Кўнгулни яқийн жомидин маст этиб,
Ҳақиқат сари турктоз айлагай,
Жаҳон шуғлидин бениёз айлагай...*

Тўртинчи сабаб:

*Яна бир будурким, гадо гар мулук
Талаб йўлида қилғай онча сулук.*

*Бурун муршиди комил истай юруб,
Ани топқоч ўзин анга топшуруб.
Сулук амрида урмайин бешу кам,
Анинг амридин айру дам ё қадам.
Чу аввалғи иш бўлмади дастгир,
Икинчисидин ҳўб эмастур гузир.*

Демак, у шу даврда жиддий руҳий изтиробларни бошдан кечирган. Балки бу унинг севги можаролари билан боғлиқдир. Бу хусусда ўз ўрни билан сўз юритамиз. Хондамирнинг ёзишича, Алишер йигитлик даврининг гуллаб-яшнаган чоғларида (шу давр назарда тутилмоқда – Ш.С.) бир неча вақт таркидунё қилиб, дарвишлар макони бўлган Работи Суҳайлда риёзат ва ибодат билан шуғулланди¹. Бу маълумот шоирнинг Ҳиротдан чиқиб кетиш арафасидаги кайфият ва руҳиятини янада аниқлаштиради.

Навоийшунослар Хондамир ҳамда Бобурнинг сўзларидан келиб чиқиб, шоир Самарқандга Ҳиротдан жўнаган деб хулоса қилдилар. Бироқ ҳеч ким биз юқорида тилга олган тафсилотни ҳисобга олмади. Тўғри, Е.Э. Бертельс ўзининг “Навоий” монографиясида мазкур масалада аниқ фикр билдирмаган: бир жойда “Алишер 1464 йили Машҳаддан Ҳиротга қайтди. 1466–1467 йили Бадахшонда Навоийнинг дўстлари томонидан кўтарилган кўзғолон Абу Саъид томонидан бостирилгач, у қочиб, Самарқандга кетди”² деса, бошқа бир жойда эса Навоийнинг ўз хотирасида эътироф этган Машҳад сафари сабабига диққатини қаратган шекилли, “у 1467 йили Абу Саъид томонидан Машҳадга сургун қилинди”, деб кўрсатади³. Олим негадир бу икки хил қарашни мантиқан далилламаган.

¹ Макорим, 63.

² Бертельс, 1965, 77.

³ Ўша асар, 99.

Тушкун ва хафа ҳолатда Машҳадга кетган шоир Самарқандга кетишдан олдин яна Ҳиротга қайтди-микан? Шундай бўлганда Навоийнинг ва унинг замондошлари асарларида бу ҳақда бир сатр бўлса ҳам маълумот берилган бўларди. Агар Хондамир маълумотига эътибор берилса, у шоирнинг Самарқандга кетишини Ҳиротдан деб эмас, балки Хуросондан деб таъкидлайди. Машҳад Хуросон таркибида бўлганини ҳисобга оладиган бўлсак, Алишер Самарқандга Ҳиротдан эмас, балки Машҳаддан борган дейишга асос бор.

Навоий ва Абу Саъид Мирзо муносабатлари ҳақида

Шу ўринда бу икки шахс орасидаги муносабатларга навоийшунос олимларнинг нотўғри ёндашув, қарашлари ҳақида тўхталмасликнинг иложи йўқ.

Навоий ҳақидаги замонавий адабиётларда Алишер Самарқандга Султон Абу Саъид томонидан сургун қилинган дейилади. Дастлаб шундай фикр В.Бартольд томонидан илгари сурилган ва кейинги навоийшунослар томонидан ривожлантирилган¹. В.Бартольд ёзади: “Бобур сўзларига қараганда, Мир Алишер Самарқандга Абу Саъид томонидан қандайдир хато учун сургун этилган. Мир Алишернинг ўзи таҳсил учун борганлигини айтади. У пайтларда таҳсил учун Ҳиротдан Самарқандга бормас эдилар.

¹ Қаранг: Бартольд, 223; Бертельс 1965, 77. С.Айний, 284-285. Ойбек, 15-16; Шарафиддинов, 51-52; И.Султон, 157. Ўз пайтида бундай қарашга айрим шарқшунослар қарши чиқишган. Қаранг: Семенов, 241-243. Бироқ В.Бартольд томонидан тарихий-сиёсий фактларнинг Навоий шахсияти атрофида боғланиши шу қадар табиий чиққанки, олимнинг фикрлаш тарзи кейинги навоийшунослик тадқиқотлари ривожига таъсир қилмай қолмади. Шу тариқа навоийшуносликда Алишер Самарқандга сургун қилинган деган асоссиз хулоса маҳкам ўрнашиб қолди.

Демак, унинг Ҳиротдан Самарқандга кетиши сургун сифатида қаралиши лозим”¹.

В.Бартольд ўзининг фарази, тахмини ишонарли чиқиши учун баъзи маълумотларни қасддан нотўғри шарҳлаганидан ҳам кўз юмиб бўлмайди. Жумладан, у шундай ёзади: “Навоий ҳаётининг бу даврини ёритишда балки унинг гўзал ва фасиҳ тилли, “қалбини асир этган” (кўнглумни баса сайд қилди) шайх Садриддин Ривосий ҳақидаги ҳикояси баъзи аҳамиятга эга бўлиши мумкин. Унга ҳатто олий даражадаги шахслар ҳам, жумладан, унинг муридига айланиб, дарс олган Бадахшон шоҳи ва ҳатто замон подшоҳи, яъни султон Абу Саъид жазман эдилар... Мир Алишернинг бадахшонликлар билан яқин алоқаси ҳ. 871 (мил. 1466-1467) йил воқеасидан сўнг унинг ҳаётига таъсир қилган бўлиши мумкин. Бунга султоннинг гўзал шайхни унинг дўстларидан рашк қилгани ҳам қўшилган бўлиши мумкин”². Кейинги сатрда ўз мулоҳазасини янада бўрттиради: “Умрининг охиригача на оиласи ва на авлоди бўлган Мир Алишер, кўринишидан, чиройли ёш йигитларни севган”. Шу тариқа В.Бартольд Навоийнинг Самарқандга кетишини бадахшонликларнинг кўзғолонига алоқадорлик билан боғлайди ва Султон Абу Саъид ҳамда Навоий ихтилофини, келишмоқчилигини марказий ўринга олиб чиқади.

Тарихий манбаларда қайд этилишича, 1464 йили Султон Абу Саъид Бадахшонни қўлга киритиб, Бадахшон шоҳи ва унинг яқинларини Ҳиротга кўчириб олиб келади ва унинг қизига уйланади. Бадахшон шоҳининг Ибн Лаъл исмли ўғли Султон Абу Саъид Бадахшонни олганда Кошғар вилоятига қочиб кетади. Шаҳзода 1467 йил қўшин тўплаб Бадахшонга

¹ Бартольд, 223-224.

² Ўша асар, 225.

бостириб киради ва уни эгаллайди. Абу Саъид Мирзо Бадахшонга қўшин тортади ва мамлакатни вайрон қилади. Ибн Лаъл асир олинади ва отаси билан бирга қатл қилинади. Бартольд шунга ишора қилади.

Садриддин Айний Бартольд фикрларидан фойдаланиб, Алишер Навоий ва Абу Саъид ўртасидаги ихтилоф Хусайн Бойқаро, Мир Саид Кобулий ва Муҳаммад Али Ғарибийнинг ҳамда Бадахшон шоҳларининг шоирга яқин одамлар эканлиги важидан пайдо бўлган деб кўрсатади¹. Ойбек ҳам шундай ҳисоблайди².

Заҳириддин Муҳаммад Бобур аслида “Абу Саъид Навоийни Самарқандга нега сургун қилди?” деб эмас, балки “Билмайман, қайси гуноҳи учун Ҳиротдан чиқариб юборди?” деган мазмунда гапирган³ (*Билмон, не жарима била султон Абу Саъид Мирзо Ҳиротдин ихрож қилди. Самарқандга борди, неча йилким, Самарқандда эди*). Бобур Самарқандни нега тилга олгани ҳақида айтадиган бўлсак, Машҳадга боргани ҳақида билмаган ҳам бўлиши мумкин. Аммо унинг Самарқандда яшаганидан хабардор бўлган. Қолаверса, Бобур Мир Алишернинг таржимаи ҳолини батафсил баён қилишни ўз олдига мақсад қилиб қўймаган, балки хотирасида қолган ахборотни тақдим этган. Тўғри, Бобур Навоийнинг Ҳиротдан чиқиб кетиши Абу Саъид билан боғлиқ деб қараган ва шоҳнинг бу ишидан таажжубланган. Чунки шоирлар ва илм аҳлига ҳомийлик қилиш шоҳлар одати бўлган. Шоирлар ва илм аҳли сиёсатда бетараф бўлганлар. Улар бир подшоҳдан қанчалик мурувват кўрсалар, унинг вафотидан кейин унга муҳолиф (ҳатто қотили) бўлган кейинги подшоҳлардан ҳам шунча-

¹ Айний, Куллиёт, 284-285.

² Ойбек, 15-16.

³ Бобурнома, 132.

лик мурувват кўрганлар. Шоирлар қадим-қадимдан салтанат безаги ҳисобланганлар, султон отини дунёга таратганлар, улуғворлигини тарих саҳифаларига нақш этганлар. Шоирлар ва илм аҳлига ҳомийлик қилиш барча султонларга обрў келтирган. Акс ҳолда, шоирларнинг ўткир ҳажвлари султонни етти иқлимга кулгу ҳам қилишга қодир эди. Навоий ўзи эътироф этганча, Ҳиротни тарк этишига “чорасизлик, фалокат, тақдир ва хафагарчилик” сабаб бўлган бўлса, бу унинг ўзигагина маълум бўлган сабабларга кўра рўй берган. Навоий Абу Саъид Мирзо замонида сиёсат билан шуғулланмаган бир шоир эди. Ҳусайн эса Абулқосим Бобур вафотидан сўнг Навоий билан кўришмаган, Навоий эса бу даврда Ҳиротда ҳам Машҳадда юргани каби шоирлар муҳитида, жўшқин ижод билан банд, сиёсатдан анча йироқ шоир сифатида тасаввур уйғотади. Агар Абу Саъиднинг Навоийга Ҳусайн Бойқаро туфайли хусумати бўлганда, унинг ўғли Мирзо Султон Аҳмад Ҳусайн Бойқарога қарши қўшин тортганда Навоийни ўзи билан олиб кетмаган бўларди. Бу ҳақда “Равзат ус-сафо”да қуйидагича маълумот мавжуд: “...то дар ин айёмки, Мирзо Султон Аҳмад бино бар таважжуҳи хоқони мансур (Ҳусайн Бойқаро) ба суби Хуросон аз оби Амуя гузашт Амир Алишер низ ҳамроҳи ўрду равон шуда буд. Баъд аз таҳқиқи хабари воқеаи (яъни фавти) Султон Абу Саъид ва истилои хоқони мансури музаффарливо (яъни Ҳусайн Бойқаро) бар балдаи фохираи Ҳирот, аз амир Ҳожибек рухсат талабида ижозат ҳосил наму да ва рўй ба Ҳирот овард”¹. (...Бу ҳаёт шунгача давом этдики, Мирзо Султон Аҳмад Ҳусайн Мирзога қарши Амудан кечиб, Хуросонга юриш қилганда Амир Алишер ҳам унинг ўрдусида эди. Абу Саъид Мирзо ўлими воқеаси ва Ҳусайн Бойқаронинг Ҳиротни эгаллаганлиги ҳақидаги хабар аниқлангандан сўнг Аҳмад Ҳожибекдан рухсат олиб Ҳиротга юзланди.)

¹ Равзат ус-сафо, 15.

Ушбу маълумот Абу Саъид ва унинг ўғли Навоийдан мутлақо хавфсирамаганини билдиради. Агар султон Навоийнинг Хусайн Бойқарога яқин алоқаси борлиги учун душманона кайфиятда бўлганда эди, унда Абулқосим Бобурнинг амирларини ўз хизматига олганини қандай изоҳлаш мумкин? Уларнинг кўпчилиги Хусайннинг устозлари ва яқинлари бўлганлар (Худди шундай Султон Хусайн Бойқаро ҳам Абу Саъиднинг амирларини ўз хизматига олган). Темурий султонлар наздида кўкалдошлар ва амирлар қайси бир темурий султонга хизмат қилганига қараб эмас, балки умуман, темурийлар сулоласи султонларига яқинликларига қараб қадрланган. Шунинг учун ҳам султонлар ўзгараверсалар-да, кўпчилик амирлар иззат-хурматда қолаверганлар. Кўкалдошлар темурийларга яқин кишилар сифатида шу давлат худудида алоҳида эътиборга эга бўлганлар. Темур тузуклари қоидаларига кўра, ғаним тарафидан кимки ўз давлатидан умидини узиб, бир подшоҳ қошига келиб, хизмат қилса, бу подшоҳ уни азиз тутиши, унинг мухолиф подшога вафодорлигини унутиб, мартабасини улуғ қилиши лозим бўлган. Бу жиҳатдан ҳам тадқиқотларда айтилган Абу Саъиднинг Навоийга Хусайн билан бирга ўсганлиги учун ёмон муносабатда бўлиши ҳақиқатга тўғри келмайди. Заҳириддин Бобур Навоий сиймосида мудҳиш жиноятчини кўрмагани учун ҳам шоҳнинг бу ишидан таажжубланган. Ачинарлиси шундаки, Е.Бертельс ҳам “Навоий” монографиясида Навоийнинг Самарқандга борганлигини сургун ҳисоблаб, бу пайтларда Самарқанд илм-фан маркази эмас эди, деб фикр билдиради. У Бартольд сингари Садриддин Ривосий масаласини кўрсатмаса-да, аммо тоғалари ва бадахшонийлар фожиасидан кейин шоир қочишга мажбур бўлди, деб таъкидлайди¹.

¹ Бертельс, 77.

Унинг Ҳиротдан чиқиб кетишига сургун тусини бериш В.Бартольд учун нега зарур бўлгани тушунарли. У Бобур маълумоти атрофида манбалардаги барча фактларни ўз мақсадига мослаштирди. Жумладан, Навоийнинг Бадахшон шоҳларига ҳурмати, Ҳусайн билан дўстлиги ҳолатларини бўрттириш орқали Абу Саъиднинг уюшган мухолифларини “ташқил” этди. Шайх Садриддин Ривосий шахсияти билан боғлиқ тахминлар мутлақо асоссиз. Шайх Садриддин Ривосий ёши улуғ киши бўлиб, асосий умри Мадина, Миср ва Сурия ўлкаларида ўтган. Ёши ўтиб ватани Исфаройинда сўфийлар жамоасига пешволик қилиб турганда Султон Абу Саъиднинг қистови билан Ҳиротга кўчиб ўтади ва айнан ҳижрий 871 йил рамазон ойининг ўнинчи куни (мил. 1467 йил 10 апрель) Ҳиротда вафот этади. Алишер Навоий унинг кўлида “Ваҳдат ул-вужуд” таълимоти бўйича сабоқлар олган ва “кўнглумни баса сайд қилди” дегани улуғ устозга бўлган меҳр-муҳаббатини ифодалайди. Навоийнинг тоғалари ёки Бадахшон шоҳининг Абу Саъид буйруғи билан қатл эттирилиши султон ва Навоийнинг бир-бирига совуқ муносабатда бўлишларига асос бўла олмайди (Навоийнинг жияни Амир Ҳайдарнинг Ҳусайн Бойқаро томонидан қатл этилиши каби). Акс ҳолда Абу Саъид Мирзо Алишернинг Самарқандда ҳукмрон доираларда иззат-икром кўришига йўл қўймаган бўларди. Алишернинг тоғаларига биз шоир сифатида қарасак-да, улар аслида ҳарбий бўлишган. Уларнинг Абу Саъид лашкари билан қуролли тўқнашувлар чоғида шахид бўлиши уруш қонуниятларига тааллуқли. Мир Саид Кобулий Абу Саъид ва Астрободда мустақиллик эълон қилган Ҳусайн Бойқаро ўртасида ҳижрий 864 йил шаъбон ойи (мил.1460 йил июнь) ойда кечган Сарахс тўқнашу-

вида¹ қурбон бўлган. Иккинчи тоғаси Муҳаммад Али Ғарибийнинг вафоти анча илгари содир бўлган. У Хусайн Бойқаро билан бирга Абулқосим Бобурнинг 1453 йил Самарқандга Абу Саъид Мирзога қарши юришида қатнашган. Икки подшоҳ ўртасида сулҳ тузилгач, Хусайн акаси Бойқаро, поччаси Султон Аҳмад ва унинг ўғли Мирзо Кичик билан Самарқандда қолиб, Абу Саъид хизматига киради. Аммо сал ўтмай Хусайн амакиваччаси Султон Увайснинг Абу Саъиддан тахтни тортиб олиш ҳаракатини қўллаб-қувватлашда айбланиб, ҳибсга олинади. Гарчи Ферузабегимнинг илтимосига биноан Хусайн ҳибсдан озод этилиб, Ҳиротга жўнатилган бўлса-да, Султон Увайс ва унинг тарафдорлари қатл қилинган². Навоий ёзишча, тоғаси Муҳаммад Али Ғарибий шу талотўплар чоғида Самарқандда қатл этилган³. Бадахшон шоҳи тақдири ҳам худди шундай.

Тўғри, Хусайн Бойқаро ҳамиша Абу Саъиднинг ғазабини қўзғатиб юрган. У Абулқосим Бобур вафотидан сўнг ўз давлатини тузиш режасини амалга ошира бошлайди: Марвга чиқиб оз вақт ичида бир қанча ерларни забт этади. Қайнотаси Султон Санжарнинг Марвга ҳоким этиб тайинлангани ҳам уни бу йўлдан қайтара олмайди. Улар ўртасида келишмовчилик бошланади. Шу жараёнда айрим лашкарбошилари-нинг вафосизлиги туфайли эгаллаган ерларини бой бериб, сахрою биёбонларда саргардон бўлиб юришига тўғри келган. Аммо у шунда ҳам ўз режаларидан воз кечмайди. Ўз атрофига содиқ жангариларни тўплаб яна катта босқинларни режалаштиради. Хусайн Бойқаро 862 йил зулҳижжа ойида (мил.1458 йил 10 октябрь 8 ноябрь) Астрободни Қорақуюнли

¹ Матлаи саъдайн, 494-497; Мажолис, 335.

² Матлаи саъдайн. 372-373.

³ Мажолис, 336.

Жаҳоншоҳ Туркманнинг қариндоши Ҳусайн Саъдлудан тортиб олади ва Султон Абу Саъид Мирзо номига хутба ўқиттириб, танга зарб қилади. Бироқ кейинчалик мустақиллик эълон қилгани учун Султон Абу Саъид Астрободга қўшин тортиб, Ҳусайнни қочишга мажбур қилади. Шундан бери Ҳусайн Хуросоннинг чегаралари яқинларида, Хоразм ерларидан босқинлар уюштириб, катта-кичик қуролли тўқнашувларга сабабчи бўлар ва Абу Саъиднинг ҳаловатини бузиб келарди. Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг мутлақ ҳукмдори бўлмиш тажрибали Султон Абу Саъид учун Ҳусайн катта хавф туғдирмас эди. Унинг давлатига жиддий хавф солаётган мамлакатнинг ғарбида жойлашган қудратли туркманлар салтанати бўлганини унутмаслигимиз керак.

Алишернинг Самарқанддаги ҳаёти ҳақида

«Равзат ус-сафо»да келтирилишича, ҳижрий 869 (мил.1464-1465) йил Аҳмад Ҳожибек Абу Саъид Мирзо фармони билан шаҳзода Султон Аҳмад Мирзонинг оталиғи сифатида Самарқандга йўл олади¹. У бунгача Ҳирот ҳокими вазифасида фаолият кўрсатган эди. Алишер Ҳиротда яшаб юрганида Аҳмад Ҳожибек уни ўзига яқин тутган. Чунки у ҳам яхшигина шоир бўлиб Вафой тахаллуси билан ижод этарди. Навоий у ҳақида “Мажолис ул-нафоис”да ёзади: “... Вафой тахаллус қилур. Сурати хуш ва сийрати дилкаш, ахлоқи ҳамида ва атвори писандида йигитдур. Хуросонда тарбият топди. Ҳирот дор ус салтанатида ўн йилга яқин ҳукумат қилди. Самарқанд маҳфузасида ҳам муддате ҳоким эрди...”²

Шу воқеадан 1-2 йил ўтиб Алишерни ҳам Самарқандда кўрамиз. Алишернинг яқин дўсти Шайхим-

¹ Равзат ус-сафо, 290.

² Ўша асар, 402.

бек Суҳайлий ҳам Самарқандда. Хондамир “Макорим ул-ахлоқ”да Навоий тилидан айтишича, Шайхим Суҳайлий Султон Аҳмад Мирзо номига қасида ёзганда уни Алишер таҳрир қилиб берган экан¹. Балки Алишер Самарқандга дўсти Шайхим билан бирга келгандир? Чунки тарихдан биламизки, ҳукмдор ҳузурига биринчи бор борилганда шоирлар энг яхши совға сифатида қасида ёзиб борганлар.

Аҳмад Ҳожибек каби қалам ва мулк соҳибининг Самарқандда бўлиши ёш шоир учун айна муддао бўлган бўлиши мумкин. Бу унга шеър қадрига етувчи инсон ҳомийлиги остида умр кечиршига умид уйротган бўлса не ажаб.

Бундан ташқари ўша даврларда Самарқанд нақшбандия тариқати маркази бўлиб, Мовароуннаҳрнинг забардаст пири комили Хўжа Аҳрор атрофида минглаб муридлар йиғилган эди. Шу нуқтаи назардан Самарқанд сўфийлари билан танишиш, устози Сайид Ҳасан Ардашерга ёзганидек, пири комил хизматига кириш, кейинги ҳаётини нақшбандия тариқати билан боғлаш истагида ёниб турган ёш илм истовчи учун бу сафар қулай имконият эди. Абдураззоқ Самарқандий маълумотига қараганда, Алишер Самарқандда Хўжа Аҳрор суҳбатида бўлган. Аммо негадир унга мурид тушмаган. Алишер ўз қарорини ўзгартириб, Фазлуллоҳ Абу Лайсий мадрасасига ўқишга киради².

Бу даврда Самарқанд обод диёр бўлиб, Мирзо Улуғбек томонидан асос солинган жаҳоний илмфан маркази анъаналари ҳали сўнмаган, исломий илмларнинг алломалари ҳануз ҳанафийлик таълимотини мукаммал ўқитиш билан банд эди. Алишер Фазлуллоҳ Абу Лайсий мадрасасида икки йил таҳсил

¹ Макорим, 119.

² Матлаи саъдайн, 331^а; Равзат ус-сафо, 15.

олади¹. “Равзат ус-сафо” муаллифи Алишернинг Самарқанддаги ҳаёти ҳақида шундай ёзади: “...дар хонақоҳи Хожа Жалолиддин Фазлуллоҳ сокин гашт ва аксар авқотро ба мутолаа масруф дошт”² (... Хожа Жалолиддин Фазлуллоҳ (Абу Лайсий) хонақосида яшад ва асосий вақтини ўқиш билан ўтказди.) Абдураззоқ Самарқандий ҳам Алишернинг Самарқандда таҳсил олганига ишора қилади³. Таҳсил тугагандан сўнг Алишер бир муддат Самарқандда қолади. Бу даврда нима иш билан шуғуллангани маълум эмас. Навоий “Вақфия”да шундай ёзиб қолдирган: “... ҳеч навъ хизматга ўз қобилиятимни ченамаган жиҳатдин ва ҳеч турлук машаққатга ўз қувватимни англамағон сабабдин борча таманно эшигин юзумга мадрус ва жамиъи муддаолар абвобин илайимга масдуд қилиб эрдим”⁴. “...ҳеч қандай хизматга ва ишга ўз қобилиятимни ченамаганим, чоғламаганим ва ҳар қандай машаққатга, меҳнатга ўз қувватимни англамаганим, синамаганим сабабли барча истак-хоҳиш ва олдимга қўйган барча мақсад-муддаолар, истак-хоҳишлар эшикларин ёпган эдим” (*Ўғирувчи Б.Қобул*).

“Равзат ус-сафо” муаллифининг ёзишича, у кўпинча Мовароуннаҳр бошқарувчилари бўлган Амир Дарвиш Муҳаммад Тархон ва Амир Аҳмад Хожибек билан суҳбат қуради (...гоҳи бо Амир Дарвиш Муҳаммад Тархон ва Амир Аҳмад Хожибекки, соҳибхитиёри сари кори Мовароуннаҳр буданд, ихтилот менамуд)⁵.

“Макорим ул-ахлоқ”да келтирилган “Хусайн Бойқаронинг Балх атрофларига бостириб кириш воқеалари баёни”да Алишер Навоий номи икки жойда

¹ Вақфия, 309.

² Равзат ус-сафо, 15.

³ Матлаи саъдайн, 331^а.

⁴ Вақфия, 165.

⁵ Равзат ус-сафо, 15.

эслатилади. Биринчисида Султон Аҳмад Хусайн Бойқаро хужумини дафъ этиш учун Аҳмад Ҳожибек қўмондонлиги остида қўшин юборганда қўмондон қароргоҳида Алишер Навоий ҳам борлигини кўрамиз. Иккинчисида ўша пайтларда Алишер лашкарбоши Султон Ҳасан Арҳангий навқари бўлиб тургани айтилади¹.

Айнан шу воқеалар Хусайн Бойқаронинг Ҳирот тахтини эгаллаши арафасидаги воқеаларга тааллуқли. Сал ўтмай Хуросон тахтига ўтирган Хусайн Бойқаро Султон Аҳмад Мирзога мактуб йўллаб Алишерни Ҳиротга чақириб олади. Бундан маълум бўладики, мадраса таҳсилдан сўнг Алишер Самарқандда кўп яшамаган. Шу нуқтаи назардан унинг Самарқанддаги ҳаётини 1467–1469 йиллар билан чегараласа бўлади.

Алишер Навоий ўзининг Самарқанддаги ҳаёти ҳақида кам маълумот қолдирган бўлса-да, «Мажолис» асаридаги қайдлар асосида унинг Самарқанд адабий муҳитида фаол иштирок этганини билиш мумкин. Хусусан, самарқандлик ижодкорлар билан доимий суҳбатлари, Сафойй, Мавлоно Жавҳарий, Мавлоно Ховарий, Ҳалвойй, Улои Шоший, Мавлоно Юсуфлар билан танишуви, Юсуф Бадеий билан ошно киришиши унинг Самарқанд адабий муҳитида ўзига хос ўрни бўлганини билдиради. Мавлоно Мир Қаршийнинг саҳҳофлик дўконида ўтказиб туриладиган мушоираларда қатнашиб турганлиги², Мавлоно Риёзий билан шеър устида баҳс юритиши унинг Самарқанд фозиллари билан яқин алоқада бўлганлигини тасдиқлайди. Яна баъзи хотиралар борки, махсус кўрсатилмаган бўлса-да, улар Самарқанддаги даврига тааллуқли, деган фикрдамиз. Масалан, На-

¹ Макорим, 97.

² Мажолис, 328.

вой Мавлоно Риёзий фикрасида қуйидаги воқеани эслайди: “Бу фарро матла анингдурким:

*Ситораест дури гўши он ҳилол абру,
Зи рўи хусн ба хуршед мезанад паҳлу.*

Икки мисра орасида рабт жиҳатидан бир “ки” лафзи керак. Фақир дедимки, бу навъ яхшироқ бўлғайки:

*Зи рўи хусн дури гўши он ҳилолабру
Ситораест ки бо моҳ мезанад паҳлу.*

Инсоф юзидин керакки, мусаллам тутса эрди, жадал бунёд қилди, фақир сокит бўлдим. Ўз ёронлари талоштилар ҳам қабул қилмади. Самарқандда фавт бўлди”¹.

Навоийнинг ўринли танқидига Риёзийнинг эътироз билдиргани бу воқеа унинг йигитлик даврида рўй берганлигини кўрсатади. Зеро, Навоий ўрта ёшларда шунчалик машхурлик тутган эдики, унинг маслаҳатларига ҳатто Абдурахмон Жомий қулоқ осар эди. Демак, Навоийнинг шоирлик маҳорати юксак эса-да, ҳали ёш йигит эканлиги сезиларди. Воқеанинг Самарқандда содир бўлганига Риёзийнинг “Самарқандлиғдур” ва Самарқандда вафот этди” дейиши далил бўлиши мумкин. Чунки Мажолисда қўлланган қурилма бўйича зикр этилган воқеа тавсиф этилмишнинг ўз ватанида содир бўлган бўлса Навоий шоир ватанини тилга олиш билан кифояланган. Агар шоир бошқа жойга кўчиб борган бўлса, айти асар ёзилаётган даврда муқим турган жойи таъкидланган (масалан, Андижондиндур, сўнгра Самарқандға борди). Шунга қараганда, Риёзийни самарқандлик дейиш асносида Навоий воқеа Самарқандда бўлганлигига ҳам ишора этган.

¹ Ўша асар, 329.

“Макорим ул-ахлоқ”да келтирилган баъзи маълумотлардан Аҳмад Ҳожибек Алишерга катта ҳурмат билан қараганини сезиш мумкин¹. Самарқанд ҳокими Аҳмад Ҳожибекдек санъатсевар ва шоир кишининг Навоий моддий таъминотига бефарқ бўлиши ишонч уйғотмайди. Заҳриддин Бобур Алишербекка Самарқандда Аҳмад Ҳожибек мураббий ва муқаввий (ҳомий) бўлди² дейишидан унинг ҳоким томонидан моддий қўллаб-қувватланганлигини билиш мумкин.

Бироқ Фахрий Ҳиротий Навоийнинг ўз оғзидан эшитганлари асосида “Совуқ кечаларнинг бирида Алишернинг ҳаммомга бориш зарурати туғилгани ва ҳаммомчига ёнидаги жузвдонини гаровга қўймоқчи бўлса ҳам, у қабул қилмаганлиги” воқеасини ўз тазкирасида келтирар экан унинг бойлиги кейинчалик Ҳусайн Бойқаро даврида тўпланганлигига ишора этади³. Айнан шу маълумот навоийшуносликда Алишер ёшлигида ночор умр кечиргани ҳақидаги хулосаларга асос бўлади. Тадқиқотларда бу воқеа бир қанча тахминий қўшимчалар билан янада ривожлантирилган. Е.Э.Бертельс “Ҳайрат ул-аброр” достонидаги ўн биринчи мақолатда келтирилган ёш толиби илмнинг катта шаҳардаги аҳволи баёнига суяниб Навоийнинг Самарқанддаги ҳаётини қийинчиликда ўтган деб ҳисоблайди⁴. Худди шу мисол В.Абдуллаев томонидан ҳам, Иззат Султон томонидан ҳам келтирилади. В.Абдуллаев уни қашшоқлик ва муҳтожликка изоҳ сифатида келтирса⁵, Иззат Султон муҳтожлик ва мағрурлик тасдиғи сифатида

¹ Макорим, 93.

² Бобурнома, 132.

³ Латоифнома, 134.

⁴ Бертельс, 80.

⁵ Абдуллаев, 32-35.

кўрсатган¹. Бизнингча, Фахрийнинг маълумотига танқидий қараш лозимга ўхшайди. Бу ҳар бир инсон ҳаётида учрайдиган тасодифий ҳолат. Агар Алишер Самарқандда қашшоқ бўлганда шахсий хизматкор сақламаган бўларди. “Мақорим ул-ахлоқ” асарида Алишернинг Пир Аҳмад номли хизматкори бўлгани ҳақида маълумот бор².

Амир Алишернинг феъл-атвори ҳақида

Алишер Навоий тарих зарварақларида мангу нақшланишига сабаб бўлган уч асос мавжудлигини яхши биламиз. Бу – унинг беназир (тенгсиз, ўхшаши йўқ) истеъдодидан дарак берувчи буюк асарлари, машҳур давлат арбоби бўлгани ва ниҳоят, уни улуғ пир мақомига кўтарилган хулқ-атворидир.

Навоий замонасида ва кейинги асрларда Алишер Навоий ҳақида маълумот берувчи ёзма манбаларнинг деярли барчасида унинг хулқ-атвори ҳақида махсус тўхтаб ўтилган. Бунда ҳам икки ёндашув кўзга ташланади: биринчисида Амир Алишернинг фазилатларидан ҳикоя қилувчи нақллар орқали инсон камолоти мезонлари тарғиб этилса, иккинчисида ушбу машҳур тарихий шахснинг оддий инсонларга хос хулқ-атворини кўрсатиш устуворлик қилади. Ҳар иккала ёндашув таъсирини XVI–XIX асрларда яратилган барча манбаларда бирдек сезиш мумкин.

Навоийнинг юксак инсоний фазилатлари ва феъл-атвори ҳақида қолдирилган маълумотлар унинг замондошлари Мирхонд, Хондамир, Давлатшоҳ, Зайниддин Восифий ва Заҳириддин Бобур қаламига мансуб.

Давлатшоҳ унинг камолот даражасини шундай тавсиф этади: “Муносиб дўстлари, (баланд) мартабали арбоблар унинг ёқимли суҳбатидан миннатдор ҳамда розидирлар. Унинг ҳимматли мажлисларида

¹ И.Султон, 174–179.

² Мақорим, 135.

қатнашиш фозиллар тилаги, олий даргоҳи фуқаронинг мурожаатгоҳи, дастурхони дарвишлар учун турли нозу неъматларга тўла, эшиги муҳтожларга ҳамма вақт очиқдир... Бу улуғ амирнинг мақбул табиати ва мулойим феъли султон жанобларига яқинлик, мусулмонларнинг муҳим ишларига кафиллик, шариат ва суннат, мулку миллат ишларини равнақ топтириш билан банд бўлса ҳам ҳамиша фазилат орттириш ва илм билан машғулликка мойил¹.

Навоий ҳамиша шариат қонун-қоидалари ва пайғамбар суннатиға мувофиқ иш кўрар, давлат ва халқ манфаатини кўзлаб иш тутарди. Ҳар бир ишида адолат нуқтаи назаридан зўравонлик кўрганларнинг муаммоларини ҳал қиларди. “Равзат ус-сафо”да келтиришича, 1470 йилнинг бошларида Султон Ҳусайн Бойқаро Имом Ризо мазорини зиёрат қилиш учун Машҳад шаҳрига борган вақтда Абдулхатиб Ҳиротда қолган девон мушрифи Қутбиддин Товус Симноний устидан подшоҳга шикоятомуз гапларни етказиб, унинг лавозимини эгаллашга эришади. Сўнг хожа Низомиддин Бахтиёр билан тил бириктириб, ҳокимиятни ўз билганларича бошқариб, халққа бениҳоя жабру зулм кўрсата бошлайдилар. Бу эса, ўз навбатида, халқнинг безовталанишига олиб келади. Султон Ҳусайн бундан хабар топган замониёқ Амир Алишерни Ҳиротга жўнатади². Навоий Ҳиротга келиб, Низомиддин Бахтиёрни ҳибсга олади ва Қутбиддин Товусни яна ўз лавозимига тайинлайди. “Равзат ус-сафо” муаллифи асарда у ёки бу муносабат билан Амир Алишер иштироки рўй бераётган бўлса, у албатта, ўзининг улуғ Амирга бўлган чуқур эҳтироми юзасидан Алишерга хос бўлган хусусиятларни баҳоли қудрат, воқеалар силсиласида ажратиброқ кўрсатишга ҳаракат қилади. Масалан, юқорида кўриб ўт-

¹ Давлатшоҳ Самарқандий, 190.

² Равзат ус-сафо, 19; Равзат ус-сафо, 37^а.

ганимиз, яъни султоннинг Ҳиротда тартиб ўрнатиш учун Амир Алишерни юбориши ва унинг сотқин, золимларни жазолаши “Матлаи саъдайн”да қуруқ баён шаклида берилган¹. Мирхонд эса ўзи яхши билган кишининг характерини тўлароқ очиб беришни лозим топган: “Амир Алишер аввал, шаҳарга бориб, ўзининг табиий одатига кўра (!) бефойда кунлардан уларнинг (халқнинг) кўнгилларига етган захмларга малҳам қўйди. Ситамдийда мазлумлар кўнглини овлаш бобида тўла эҳтимом кўрсатди ва золимларнинг зулми дафъига киришди ва буюрдикки, аввал олий ёрлиқни жума куни минбардан туриб ўқиб эшиттирсинлар... Шу сабабдан халқнинг кўнгли тинчу осуда бўлиб, подшоҳнинг давлату иқболи давом этишининг ҳамду саноси ва Амир Алишернинг улуғлиги ва шуҳрати ортиши дуосига қўл очдилар”².

Навоийнинг маънавий қиёфасини тўла акс эттирувчи асар, сўзсиз, Хондамирнинг “Макорим ул-ахлоқ” ҳисобланади. Хондамир улуғ мураббийнинг илм аҳлига бўлган муносабатини, унинг тарбияси остида етишиб чиққан олиму фозиллар, яратилган муҳим асарлар ҳамда қурдирган маърифат масканлари ҳақида етарли маълумот берар экан, Навоийнинг хулқ-атворини иложи борича кенгроқ кўрсатиб беришга ҳаракат қилган. Унинг аксар вақти шоир ҳузурида ўтган. Шунинг учун “Макорим ул-ахлоқ”даги маълумотлар шоирнинг кундалик ҳаёти, турмуш тарзи ва атрофдагиларга муносабатини аниқлашда муҳим манбадир. Китоб ўз номидан (“Гўзал хулқлар”, “Олийжаноб хулқлар”) кўриниб турганидек, Алишер Навоийнинг таҳсинга сазовор фазилатлари ҳақида ёзилган. Хондамир Амир Алишерни болалиқдан Аллоҳ назарида бўлган шахс деб билади. Унинг ёзиши-

¹ Матлаи саъдайн, 341^а.

² Равзат ус-сафо (4), 19.

ча, Шоҳрух Султон вафотидан сўнг Шерозга кўчиб кетган Алишерлар оиласи бир неча йилдан сўнг Язд чўли орқали Ҳиротга қайтадилар. Йўлда Алишер ухлаб қолиб отдан йиқилиб тушади. Тун бўлгани учун ҳеч ким буни сезмайди. Алишер ҳам қаттиқ чарчаганидан йиқилган жойида ухлаб қолаверади. Тонг отгач, Алишер кимсасиз чўлда бир ўзи қолиб кетганини кўриб кўрқиб кетади. Эс-хушини йиғиб олиб, ёнида турган отга миниб карвон изидан йўлга тушади. Йўлда жуда чанқайди ва ҳолсизлана бошлайди. Шу пайтда, чўлнинг қоқ ўртасида, бир қора нарсага кўзи тушади. Яқин борса, чучук сув тўла идиш экан. Чанқоғини бостиргач, яна йўлга тушади. Сал ўтмай уни излаб чўлни кезиб юрган отасининг мулозимларига дуч келади. Болага сув етказган Аллоҳнинг иноятидан барча ҳайрон қолади.

Хондамир Алишер Навоийнинг валийларга хос сийратини кўрсатишга алоҳида эътибор қаратади. Унинг хоксор ва камтаринлиги, мол-дунёга ҳирс кўймагани, саховатпешалиги, кароматлари ҳам шоир ҳаётидан олинган нақл ва ҳикоятларда очиб берилади.

Алишер Навоий ҳақидаги манбаларда унинг нозиктаъб характерга эгалиги ҳақида қайдлар мавжуд. Заҳириддин Бобур шундай келтиради: “Алишербекиннинг мижози нозик (нозиктаъб) била машхурдур. Эл назокатини давлатининг ғуруридин тасаввур қилур эдилар. Андоғ эмас эркандур, бу сифат анга жибиллий экандур. Самарқандда юрғонда ҳам ушмундоғ нозукмижоз экандур”¹. “Бадоеъ ул-вақоеъ”, “Тарихи Рашидий” ва бошқа асарларда учровчи далиллар Навоийнинг нозиклиги унинг тез хафа бўлиши билан изоҳланишини таъкидлайдилар. Шу сабаб XX асрда ҳам шоир ҳаёти ҳақида фикр юритилганда турли талқинларга дуч келамиз. Масалан, В.В.Бартольд

¹ Бобурнома, 153.

Бобур келтирган “назокат” сўзини “нозик дидли” деб таржима қилади¹. А.Н.Болдырев Зайниддин Восифий келтирган нақлларга асосланиб, “ўта таъби нозиклик, тез ва сабабсиз асабийлашув” деб, А.Семенов уни “мағрурлик, “калондимоғлик” деб тушунади².

Зайниддин Восифий бу масалани ёритишга махсус интилиб мазкур мавзуга алоҳида боб (Амир Алишер мизожи назокати ва латофатининг зикри) бағишлаган. Унда келтирилишича, Мирнинг устозларидан бири Мавлоно Фасихиддин бемор бўлиб, тўшакка михланган экан. Мир Алишер ўз дўстларини кечки овқатга таклиф этади ва таом сузилар ҳадида устозининг беморлиги ёдига тушиб, хизматкори Соҳибдорога таом бериб, уни кўриб келишга жўнатади. Таомдан сўнг улфатлар ғамгин тортган Алишербекнинг кўнгли ёлғизлик истаб қолди, деган андишада бирин-кетин туриб ташқарига чиқадилар. “Бу эса Мирнинг кўнглига оғир ботди ва шу пайт бемор ёнидан қайтиб келиб, хонага кирган Соҳибдорога қаттиқ оҳангда: “Алишернинг уйи таомхонаю, Алишер ошпаз экан-да, улфатлар келадилару ош еб кетаверадилар”, – деди. Соҳибдоро дарҳол ўзини оқлашга ўтиб, унинг айби йўқлиги ва Мирнинг ўзи уни бемор хузурига юборганлигини эслатди”³.

Мир икки кун Соҳибдоро билан гаплашмайди. Соҳибдоро бу аҳволдан роса танг бўлиб турган маҳалда Мир уни чақириб, “Эй Мавлоно Соҳиб, хатога йўл кўймаслик фақат Парвардигоргагина хосдир. Мен ғазабим туфайли сени устодни кўришга жўнатганимни ёддан чиқаргандирман, сенга эътироз билдирдим. Сен эса ҳаммага эшиттириб ўзингни оқлашинг ва Алишерга нима бўлди, қариб ақлдан озиб-

¹ Бартольд, 226.

² Болдырев (2), 123; Семенов, 240.

³ Бадоев ул-вақоеъ, 401.

дими дегандай ҳамманинг кўз олдида мени шарманда ва хижил қилишинг лозимиди? Дўстлик олами нима бўлди? Индамай қўйсангу менинг хатойимни беркитсанг ва мени одамлар ҳайратига сабабчи бўлишдан сақласанг бўлмасмиди?” дея дашном беради.

Зайниддин Восифий Мир Алишернинг назокатини “тез хафа бўлиш” маъносида тушуниш кераклигини яна бир маълумот билан исботлайди. Унда айтилишича, вазир Маждиддин Муҳаммад Алишер Навоий билан ярашиш мақсадида унинг шарафига зиёфат уюштиради. Зиёфатда ҳазил-хузул бўлишини ҳисобга олиб, шундай давраларда ҳазилкашлиги билан ном чиқарган Абулвосеъ Низомийга ташаббусни қўлга олиш ва даврада шўх кайфиятни яратишни илтимос қилади: “(Маждиддин) Абулвосеъга деди: “Махдум, ёрдам берингу, лекин ўз вақтингиз ва ҳолингизга воқиф бўлинг... Иншооллоҳ, яхшилик билан ўтсин”. Мавлоно Абдулвосеъ деди: “...Эртага менинг мажлисга келмаганим бўлсин... шу туфайлики, анчадан бери сиз билан Алишер ўрталарингдаги самимийлик ҳавосини келишмовчилик ғубори қоплаган эди. Алҳамдулиллоҳ, Оллоҳ таоло инояти туфайли бу ғубор тарқаладиган бўлди. Бу мажлис ва маҳфил биноси сўзсиз заиф ҳазил ва ярамас мутойиба асосига қурилиши керак. Мир Алишер олам сўзамолларининг пешвосидир. Ҳеч бир имкони йўқки, бу мажлисда мени аския қилмасалар. Мен у кишини мулоҳаза қилиб, қарши жавоб айтмаслигим мушкул. Унинг нозик мижоз эканлиги сизга маълум-ку! Натижада мен туфайли ўртадаги ярашиш (муддаоси) барҳам ейди”¹.

Мирзо Ҳайдар ҳам уни тез ранжиш одати борлигини қайд этган. У “Тарихи Рашидий”да шундай

¹ Ўша асар, 407.

воқеани келтиради: “...Биной Мир Алишерга кўп қочирим қилар экан ва Мир ҳам аския қилиб: “Мавлоно Биной жинни бўлиб қолибди, уни “Дор уш-шифо”га элтиб нўхат атала ва товонига уриш билан даволанглар”, – деган экан. Шунда у қочиб, Ироққа кетган экан. У ерда Султон Яъқуб мурувватидан бахраманд бўлиб, бир неча муддат ўтгандан сўнг Ҳиротга қайтибди. Мир Алишер бир киши орқали уни чақиртириб ва лутфу ошнолик кўрсатиб, иззат-икром билан кутиб олибди-да, ўтган воқеалардан узрхоҳлик қилибди. Биной ҳам ўз аскиялари учун узр сўрабди ва улар ярашибдилар. Мажлисида Мир Бинойдан ироқликлар қандай таассурот қолдирганликларини сўраганда, Биной ироқликларнинг ҳеч ҳам туркий шеър ёзмайдиганлари зўр таассурот қолдирганлигини айтибди. Шунда Мир:

– Сен ҳали ҳам ўзингга келмабсан-ку, қўй бундай қочиримларни! Дўстлик, аҳиллик ва ростлик юзасидан гапир-чи, бизнинг девонлардаги қайси матла яхшидир? – деб сўрабди. Биной қуйидаги матла халққа ёқади, дебди:

*Кўкрагимдур субҳнинг пироханидин чокрок,
Кирпигим шабнам тўкулғон сабадин намнокроқ,*

Мир дебди:

– Ажаб киноягўй одам экансан-да, бу матла Мавлоно Соҳибники-ку! Биз уни сотиб олган эдик¹.

Биной деди:

– Нима деяпсиз, сизга пичинг қилишга қандай ҳаддим сиғади. Мен бу матла сизники эмаслигини билмас эдим. Сизда жуда кўп яхши матлалар бор ва мана буниси ундан яхши чиққан:

¹ Маълумки, Шарқ адабиётидаги назирагўйлик анъанасига мувофиқ, шоирлар ўзларига ёқиб қолган бирор байтни муаллифдан сотиб олиши ва давом эттириши мумкин бўлган.

*Бошимиздин сояи сарви қадинг кам бўлмасун,
Зоти покнинг бўлмаса, оламда одам бўлмасун.*

Мир деди:

– Ҳа, бу ундан яхши, бироқ бу матла Мавлоно Лутфийникидур. (Аммо, аниқ бўлдики,) сен ҳеч қачон пичинг-кинояни тарк этмас экансан!”¹

Айни шу мисол қуйидаги тарзда “Бадоеъ ул-вақо-еъ” да ҳам учрайди: “Айтишларича, Мавлоно Биноий Ироқдан келиб, Мирнинг фозиллар билан тўла мажлисида ўтирганда, Мир (Бинойдан) Яъқуббекнинг (Оққуюнлилар султони – Ш.С.) фазилатлари ҳақида сўзлаб беришни сўради. Биноий деди:

– Яъқуббекнинг латофати ва зарофатидан ҳам мақтагулик фазилати шу эканки, у туркий тилда (сўз) айтмас экан.

Мир (аччиқланиб) деди:

– Эй, Биноий! Дағаллик ва аҳмоқликни ҳаддидан ошириб юбординг!»²

Султон Яъқуббек туркман бўлиб туркийда гапирмаслиги ҳақидаги таъкид Алишер Навоийнинг туркий тилни ривожлантираётганига қарши нафрат белгиси сифатида янграган шекилли, Мир Алишер ўзига қарата фаросатсизларча айтилган ўткир ҳажвни юқорида мазкур бўлган феъли боис ҳазм қила олмаган.

Манбалардаги маълумотлардан шундай тасаввур ҳосил бўладики, Камолиддин Биноий Навоийни хафа қиладиган сўзларни айтишдан ҳайиқмаган ягона инсон бўлган ва Зайниддин Восифийнинг таъкиди-ча, унинг Ҳиротдан узоқда юришга мажбур бўлганлигининг сабаби ҳам шунда. Восифий Биноийнинг ўз тилидан “Амир Алишернинг таъби нозиклиги ва (мендан) кўнгли қолгани туфайли Хуросон мамлака-

¹ Тарихи Рашидий, 122⁶. Биноий ушбу мисоллар орқали Навоий истеъдодини камситиб, унинг жиғига теккан.

² Ўша асар, 614.

тида яшаш имконияти бўлмай қолди. Думоғим тахт-гоҳида Ироқ мулки сайри ҳавосига жазм қилдим...” деб келтирган¹.

Амир Алишер Биноийни шоир сифатида анча қадрлаган. Биноийнинг Ироқдан қайтиб келгандан сўнг ҳам Мир Алишер мажлисига таклиф этилиши шундан далолат беради². Навоий Биноий билан ўрталарида бўлиб ўтган аскияларда унинг қуюшқондан чиққан сўзларини кўтаришга ҳаракат қилган. Бироқ иззат-нафсига тегадиган ғаразли кинояни умуман ўзига сингдира олмаган. Айниқса, унинг бўйдоқлик сабабларига ишора қилинган Биноий аскиялари Мир Алишерни ғоят ғазаблантирган. Масалан, Биноийнинг Самарқандга кетиш олдидан халқ орасида тарқатган бир қитъаси ҳақида Сом Мирзо шундай келтиради: “(Биноий) Ироқдан келгач, (Амир Алишерга) қасида ёзди. Бироқ мукофот ололмагач, уни Самарқанд ҳукмдори Султон Аҳмад Мирзога бағишлади. Кетиш олдидан Мир (Навоий)га қуйидаги қитъани ёзиб жўнатган экан:

*Духтарони бакри фикри мананд,
Ҳар якеро ба шавҳаре додам.
Онки кобин надоду аннин буд,
Зуд гирифтаму ба дигаре додам.
(Фикримнинг бокира қизларини
Ҳар бирини турмушга бердим.
Ким қалин бермаса ва жинсий заиф бўлса,
Шарт қайтариб, бошқасига узатдим)*³.

Амин Аҳмад Розийнинг “Ҳафт иқлим” тазкирасида ушбу қитъадаги “аннин” сўзи “ғани”, яъни бой маъносидаги сўз билан алмаштирилган⁴. Бу икки сўз араб ёзувида нуқталарнинг ўрни билан фарқланади.

¹ Ўша асар, 605.

² Бадоеъ ул-вақоеъ, 616-617.

³ Тухфа-и Сомий, 97^а

⁴ Ҳафт иқлим, 283^б

Қитъада бой бўлатуриб, қалин бермаган одам назарда тутилгани мантиқан тўғри. Кўпинча қўлёзма нусхаларда нуқталар сурилиб кетиши ёки тушиб қолиши одатий ҳолдир. Котиблар сўзни қандай тушунсалар шундай кўчириб кетаверишган. Ушбу қитъада аслида қайси бири ишлатилгани номаълум. Бироқ салбий маънодагиси кенг тарқалган. Шу вариант кейинги давр тазкираларида ҳам учрайди¹. Ушбу шеър қайси вариантда Амир Алишерга етиб боргани номаълум. Биноий иқтидорли форсийзабон шоир бўлган. Эҳтимол туркий шеъриятнинг равнақи унинг юксалишини чегаралаб қўйишидан хавотирланиш Биноийда Навоийга нисбатан адоват пайдо қилгандир. Биноий аскияларида гоҳ Навоий тиши оғриганда боғлаган рўмолни “нози Алишерий” деб хотинлар урф қилгани, ўз эшагига ноодатий тўқим ясатиб уни “Алишернинг тўқими” деб кулгу қилгани Алишерни жиддий асабийлаштирган.

Биноий Самарқандда яшар экан, ўз қилмишларидан пушаймон бўлиб, Навоийга қасида ёзиб юборади. Ушбу қасида унинг “Мажмаъ ул-ғаройиб” асарининг хотимасида келтирилган. Восифий унинг 116 байтини “Бадоеул-вақоеъ” асарида келтириб ўтган². Қасида кўпроқ Навоийдан узрхоҳлик қилиб ёзилган “ҳасби ҳол”га ўхшаб кетади. Унинг Навоийга етиб борганлиги маълум эмас. Тарихдан маълумки, Самарқандга кетган Биноий Султон Ҳусайн даврида Ҳиротга қайтмаган ва бу қасида ҳақида Навоий замондошларидан бирортаси маълумот қолдирмаган. Ҳатто Бобур ҳам “Бобурнома”да бу ҳақда лом-мим демайди. Навоийнинг ўзи мазкур қасида ёзилган йили қайта таҳрирдан чиқарган “Мажолис ун-нафос” тазкирасида бу ҳақда эслатмаганлигидан қаси-

¹ Наштари ишқ, 131^а: Оташқада, 153.

² Бадоеъ ул-вақоеъ, 452–463.

данинг Навоийга етиб келмаганлиги сезилади. Навоий тазкирасида Биноий ҳақида салбий фикр билдирилмаганига қараганда, у Биноийга нисбатан кек сақламаган.

Халқ орасида Навоийнинг уйланмаслик сабаби ҳақидаги гап-сўзларнинг тарқалиши, бунинг устига Биноийнинг шу мавзуга тааллуқли аскиялари кейинчалик ҳам анча вақтгача кенг давраларда мавзу муҳокамасига айланган кўринади. Зайниддин Восифий “Бадоеъ ул-вақоеъ” асарида шундай баҳсларга чек қўйиш ва Навоийнинг назокатини аёлмижозлик деб тушунмаслик кераклиги ҳақида махсус боб ажратган¹. “Бадоеъ ул-вақоеъ”да келтирилишича, бир куни Султон Ҳусайн Хадичабегимга Амир Алишернинг ўз покдамонлигини сақлаш учун хотинлар билан алоқа қилишдан онгли равишда воз кечган порсо шахс эканлигини таърифлайди. Хадичабегим бу гапга ишонмайди. Ўртада баҳс бошланади. Хадичабегимнинг Давлатбахт исмли канизаги бўлиб, унинг чиройига Амир Алишер ҳамиша маҳлиё бўларди. Хадичабегим канизагига ўз режасини тушунтириб, уни кеч бўлганда Мирнинг уйига юборади. Канизак ўргатилганидек, суҳбатни чўзиб, бемаҳал бўлгани сабабли тунаб қолишга рухсат сўрайди. Мирнинг ёнидаги хонада жойлашган канизак, ярим тунда Мирнинг ётоғига кириб, ёнига чўзилади. Мир мақсад нима эканлигини сезиб, унинг қўлини тиззасига қўяди ва дейди: «Бу калит билан сизнинг муродингиз кутиси қулфини оча билишимга ишончингиз комил бўлган бўлса керак. Бизда эркаклик хислати бор, аммо бу ишни қилмаганмиз ва қилмагаймиз ҳам”. Бу гаплар Хадичабегим ва Мирзо қулоғига етгач, уларнинг Мирга эътиқоди юз, балки минг чан-

¹ Ўша асар, 444–450.

дон ошди, деб келтиради Маҳмуд Тойбодий тилидан Восифий¹.

Восифийнинг Мир Алишернинг баччалар билан боғлиқ ижтимоий иллатдан пок инсонлиги ҳақида келтирган иккинчи ҳикояси ҳам эътиборга моликдир. Восифий ёзади: “Мавлоно Муҳаммад Пир Шамс муқаддас Али Мусо билан Жаъфар Муҳаммад Боқир мазоротини зиёрат қилишга бормоқчи бўлганида ўзининг куюш юзлик фарзандини кимга топшириб кетишни билмай ўйланади. Амир Алишер ўзининг фаришталарга хос хислатлари билан машҳур бўлгани ва ул зотнинг туғилган пайтидан буён этагига гуноҳ гардлари тегмаганлиги барчага маълум бўлганидан ўз оҳусини унинг уйида қолдиришга жазм этди...² Мана шу икки ҳикоянинг ўзи Амир Алишерни жинсий заиф ёки “ёш йигитларни севган” (Бартольд хулосаси) деган иддао асоссиз эканига далилдир.

Навоий нега уйланмаган?

Хондамир ҳам Амир Алишернинг уйланмасдан ўтиши унинг буюк зоҳидлар йўлини тутиш истайдиган келиб чиққанлигини таъкидлаган. У ёзади: “Нафсоний шаҳват ва жисмоний истаклардан узилмасдан ҳамда бу дунё неъматларидан юз ўгирмасдан туриб Аллоҳ ва унинг сифатларини билиб бўлмайди. Шу сабабдан ҳам валийлар ҳамиша бўйсунмас ва ўжар шаҳватни жиловлаб, бу дунёнинг ўткинчи нарсаларига қарамаганлар. Амир Алишер ҳам “Дунё – охират аҳлига ҳаром”, деган ҳадисга амал қилиб қабо кийган валийлар қаторидан жой олдилар. Ул зотнинг муборак хулқ-атворлари доимо мана шу тарзда болалик йилларидан ва эндигина ўсиб улғая бошлаган ўспиринлик чоғларидан бошлаб бу дунё

¹ Ўша ерда.

² Ўша асар, 562.

ва ундаги нарсаларга эътиборсизлик энгини сил-кади ҳамда ҳеч қачон ўткинчи мол-дунёга муҳаббат қўймади. Доимо нафсининг ўжар жilовини ўзини қийнаш билан истак ва ҳавас майдонидан қайтарарди”¹. Албатта, шуни ҳам ҳисобга олиш керакки, Амир Алишер йигитлик даврида барча тенгқурлари каби севги дардидан қочиб қутулмаган. “Мажолис ул-ушшоқ” тазкирасининг 74-мажлисида Ҳусайн Бойқаро тилидан Мир Алишернинг уйланмасдан ўтиш сабаблари ҳақида шундай келтирилади: “Сўз иқлимининг султони Навоий тахаллусли Амир Низомиддин Алишер ...ишқ бобида бу куйган ошиқ (Ҳусайн Бойқаро) билан ҳамсабоқ бўлиб... ҳар бир ишимизда мунису ҳамдам, сирдош ва маҳрам эди... Салтанат амри ул чақноқ ишқ оташига (Навоийга) топширилган айёмда ва рўзафзун давлат офтоби иқбол матласидан бу куйган ошиқнинг (Ҳусан Бойқаронинг) истеъдоди ойнасини ярқиратган пайтда Мирнинг нимаики кўнгли тиласа Аллоҳнинг илтифотли изни ила ғайб пардасидан кўринар эди. Унинг мажлиси ҳеч қачон гулузор сарвқоматлар ва довудий нағмачилар, уд, чангу мизмор нағмалари ва шеърхонликдан холи бўлмаган”. Демак, бу иқтибосда Навоийнинг амирлик йиллари илк даврлари ҳақида сўз бормоқда. Энди юқоридаги парчадан кейин келган жумлаларга эътибор қаратсак: “Унинг кўнгил қуши қонхўр овчи тузоғига илинган эди. Хуллас, унинг бўйдоқлигига келсак, у яхши хулқли бир жувонни учратиб қолди ва умр хирманига ажиб чўғ тушди”. Тазкира муаллифи ўша қиз ҳам уни севгани ва ота-онасининг қаршилигига қарамасдан Мирнинг уйига келгани ҳақида гапиради. Бироқ Мир вазиятни тушуниб, уни ўз уйига қайтариб юборади. Муаллиф Навоий жуда паршон (хаёли қочган) бўлган маҳалларида унга атаб

¹ Макорим ул-ахлоқ, 62.

кўплаб ғазаллар ёзгани ва бошқага уйланмасдан унга етишиш орзусини тупроққа олиб кетганини таъкидлайди.¹ Агар Хусайн Алишернинг яқин дўсти ва сирдоши эканини ҳисобга олсак, бу ҳикояда асос бўлиши мумкин.

Шарқшунос олим Е.Э.Бертельснинг “Навоий” монографиясида халқ оғзаки ижоди материаллари асосида Навоий билан Гул исми қиз орасидаги севги, ўртада воқеадан хабарсиз Султон Хусайннинг ҳам уни севиб қолиши ва Навоийни унинг уйига совчиликка юбориши ҳақида сўзланади. Навоий севгилисига қўлидан ҳеч нарса кела олмаслигини айтгач, қиз аста-секин таъсир этувчи ажал дорисини ичади ва Навоийга эрлик қувватини йўқотувчи дорини ичиради. Е.Э.Бертельс ёзишича, “Бу афсона шубҳасиз, Навоийнинг бўйдоқ ўтганлиги сабабларини тушунтириш мақсадида тўқилгандир. Улар асосида бирор факт ётади, деб ўйлаш, албатта, мумкин эмас. Бу афсона Яқин ва Ўрта Шарққа хос бўлган ишқий қиссадир”.² 1959 йил 4 февралда ўтказилган навоийшунослар анъанавий конференциясида Ғафур Ғулом шоирнинг:

*Ёрдин ҳеч ким манингдек зору маҳжур ўлмасун,
Жумлаи оламда расволиққа машхур ўлмасун, –*

матлали ғазалига асосланиб, Навоийнинг атайлаб ҳеч бир ерда ўз севгилисининг номини тилга олмаганлигини, уни ёридан жудо қилганларини, ёрини тортиб олган одамнинг давлатманд эканини, лекин доимо маст ҳолатда бўлишини уктириб, у одам – Хусайн Бойқаро эканлигини исботлашга ҳаракат қилган.³

¹ Мажолис ул-ушшоқ, 148^б–152^б.

² Е.Э. Бертельс, 201.

³ Биз бу маълумотни А.Ҳайитметовнинг “Навоий лирикаси” китобидан айнан келтирдик. Қаранг: Ҳайитметов, 167.

ва ундаги нарсаларга эътиборсизлик енгини сил-кади ҳамда ҳеч қачон ўткинчи мол-дунёга муҳаббат қўймади. Доимо нафсининг ўжар жиловини ўзини қийнаш билан истак ва ҳавас майдонидан қайтарарди”¹. Албатта, шуни ҳам ҳисобга олиш керакки, Амир Алишер йигитлик даврида барча тенгқурлари каби севги дардидан қочиб қутулмаган. “Мажолис ул-уш-шоқ” тазкирасининг 74-мажлисида Хусайн Бойқаро тилидан Мир Алишернинг уйланмасдан ўтиш сабаблари ҳақида шундай келтирилади: “Сўз иқлимининг султони Навоий тахаллусли Амир Низомиддин Алишер ...ишқ бобида бу куйган ошиқ (Хусайн Бойқаро) билан ҳамсабоқ бўлиб... ҳар бир ишимизда мунису ҳамдам, сирдош ва маҳрам эди... Салтанат амри ул чақноқ ишқ оташига (Навоийга) топширилган айёмда ва рўзафзун давлат офтоби иқбол матласидан бу куйган ошиқнинг (Хусан Бойқаронинг) истеъдоди ойнасини ярқиратган пайтда Мирнинг нимаики кўнгли тиласа Аллоҳнинг илтифотли изни ила ғайб пардасидан кўринар эди. Унинг мажлиси ҳеч қачон гулузор сарвқоматлар ва довудий нағмачилар, уд, чангу мизмор нағмалари ва шеърхонликдан холи бўлмаган”. Демак, бу иқтибосда Навоийнинг амирлик йиллари илк даврлари ҳақида сўз бормоқда. Энди юқоридаги парчадан кейин келган жумлаларга эътибор қаратсак: “Унинг кўнгил қуши қонхўр овчи тузоғига илинган эди. Хуллас, унинг бўйдоқлигига келсак, у яхши хулқли бир жувонни учратиб қолди ва умр хирманига ажиб чўғ тушди”. Тазкира муаллифи ўша қиз ҳам уни севгани ва ота-онасининг қаршилигига қарамасдан Мирнинг уйига келгани ҳақида гапиради. Бироқ Мир вазиятни тушуниб, уни ўз уйига қайтариб юборади. Муаллиф Навоий жуда парижон (хаёли қочган) бўлган маҳалларида унга атаб

¹ Макорим ул-ахлоқ, 62.

қўплаб ғазаллар ёзгани ва бошқага уйланмасдан унга етишиш орзусини тупроққа олиб кетганини таъкидлайди.¹ Агар Хусайн Алишернинг яқин дўсти ва сирдоши эканини ҳисобга олсак, бу ҳикояда асос бўлиши мумкин.

Шарқшунос олим Е.Э.Бертельснинг “Навоий” монографиясида халқ оғзаки ижоди материаллари асосида Навоий билан Гул исмли қиз орасидаги севги, ўртада воқеадан хабарсиз Султон Хусайннинг ҳам уни севиб қолиши ва Навоийни унинг уйига совчиликка юбориши ҳақида сўзланади. Навоий севгилисига қўлидан ҳеч нарса кела олмаслигини айтгач, қиз аста-секин таъсир этувчи ажал дорисини ичади ва Навоийга эрлик қувватини йўқотувчи дорини ичиради. Е.Э.Бертельс ёзишича, “Бу афсона шубҳасиз, Навоийнинг бўйдоқ ўтганлиги сабабларини тушунтириш мақсадида тўқилгандир. Улар асосида бирор факт ётади, деб ўйлаш, албатта, мумкин эмас. Бу афсона Яқин ва Ўрта Шарққа хос бўлган ишқий қиссадир”.² 1959 йил 4 февралда ўтказилган навоийшунослар анъанавий конференциясида Ғафур Ғулом шоирнинг:

*Ёрдин ҳеч ким манингдек зору маҳжур ўлмасун,
Жумлаи оламда расволиққа машҳур ўлмасун,-*

матлали ғазалига асосланиб, Навоийнинг атайлаб ҳеч бир ерда ўз севгилисининг номини тилга олмаганлигини, уни ёридан жудо қилганларини, ёрини тортиб олган одамнинг давлатманд эканини, лекин доимо маст ҳолатда бўлишини уқтириб, у одам – Хусайн Бойқаро эканлигини исботлашга ҳаракат қилган.³

¹ Мажолис ул-ушшоқ, 148^б-152^б.

² Е.Э. Бертельс, 201.

³ Биз бу маълумотни А.Ҳайитметовнинг “Навоий лирикаси” китобидан айнан келтирдик. Қаранг: Ҳайитметов, 167.

Нима бўлганда ҳам, шу ривоятда бир ҳақиқат бор: Навоий кимнидир қаттиқ севган-у, аммо унга етишиш насиб қилмаган. Султон Ҳусайннинг уни ўзи билан ишқ мактабида ҳамсабақ дейишига кўра, улар ёшлик чоғларида қайсидир бир гўзал қизни бирга севишган бўлса ажаб эмас¹.

Бу гўзал ким бўлиши мумкин? Ривоятда уч образ бор: Алишер, Гули ва султон. Балки бу султон Ғафур Ғулом тахмин қилганча Султон Ҳусайн бўлмаса-чи? Балки ривоятда айтилганча, Гули захар ичмаган бўлса-чи? Аммо султон уни тортиб олгани рост бўлса-чи?

Алишернинг ўз севгилисига етишмагани унинг шеърларида ҳам акс этган:

*Бор эди, ул ҳамки, бир чоғ, бизга ёре эди,
Кулли ар ёр ўлмаса, филжумла боре ёр эди.
Васлидин буткармаса, таскин берур эрди сўруб,
Хаста кўнглум дардиниким, ҳажридин афгор эди.
Мен агар маҳрум эдим, маҳрам ҳам эмас эрди ул.
Кўнглум ар озурда эрди, лек миннатдор эди.
Шамъ агар ёрутмаса, кўйдурмаса ҳам яхшидур,
Не улусқа улфат ондин, не менга озор эди.
Гуйиё шукр этмадимким, онсиз ўлмишман бу дам,
Ул кўёшимни ёшурган чархи кажрафтор эди.*

Азиз ўқувчи! Эсласангиз, олдинги саҳифаларда Навоийнинг “чорасизлик ва хафачилик” оқибатида Ҳиротдан Машҳадга келиб тўшакка михланиб қолгани ҳақида қисқа маълумот берган эдик. “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад” асарида келтирилган шу маълумотнинг давомига эътибор қаратсак. Паҳлавон

¹ Бу ҳақдаги тахминларимни “Навоий кимни севган?” номли мақоламда баён этганман. Қаранг: Ш.Сироҷиддинов. Навоий кимни севган? /Ёшлик журнали, 1991 йил, № 5, 33–36-бетлар.

Муҳаммад бемор дўстини кўришга келганида унинг чўнтагидан кўришиб турган янги ёзилган шеър қораламасини секин олиб, ўша заҳоти ёдлаб олади. Сал ўтиб шеър ҳақида баҳс бошланади-ю, Паҳлавон Сайид Насимийдан мисол сифатида Навоийнинг ҳалиги шеърини ёддан ўқийди. Алишер ҳайрон қолади. Бизнинг эътиборимизни тортган нарса Навоий ёзган шеър билан ўртада кўтарилган баҳснинг моҳияти бўлди. Баҳснинг моҳияти шундаки, Паҳлавон Алишердан қайси туркигўй шоирни тан оласан, дегандек савол ташлайди. Навоий Лутфийни кўрсатади. Шунда Паҳлавон, нега Сайид Насимийни кўрсатмаганини сўраганда, Навоий: “Сайид Насимийнинг шеърини ўзгачадир. Зоҳирий маънода эмас, тасаввуф йўлида шеър ёзади, дейди.

Бу парчадан Алишер Навоий ёшлик айёмида зоҳирий маънодаги шеърларни ёқтиргани ва ўзининг шу даврлардаги ижодида Лутфийни устоз деб билганини тушуниш мумкин. Демак, “Илк девон”да дунёвий севги тараннумига бағишланган, ҳаётий маҳбуба, конкрет қиз назарда тутилган ғазаллар йўқ деб бўлмайди. Энди баҳсда ўқилган Навоий шеъри матласига назар ташланг:

*Ҳар қаён боқсам юзумга ул қуёшдин нур эрур,
Ҳар сори қилсам назар ул ой манга манзур эрур.*

Ушбу матла севгилиси ишқида ёниб, ҳижрон азобларида ўзини қўярга жой топа олмайётган ошиқнинг ҳолати ва қалби тўридан отилиб чиқаётган нола изҳори эмасми?

Энди мақтага қаранг:

*Гар Навоий сиймбарлар васлин истаб кўрса ранж,
Йўқ ажаб, невчунки хом этган киши ранжур эрур.*

Ушбу шеърнинг Навоий эндигина Ҳиротдан Машҳадга келиб, хаста бўлиб ётганида ёзилгани шоирнинг ўша вақтлардаги оғир ҳолати ва тушқун кайфиятидан дарак бермаяптими?

Навоий “Султон Абу Саъид Мирзо замонидаким, Ҳирот аҳли Самарқанд аҳлига асир эрдилар ва ҳар навъ зулм ва тааддики, алардин воқеъ бўлса бу асирлар мутеъ ва фармонпазир. Бу фақирни айни ифлос ва фалокат ва сарнавиш ва ранжуриш Машҳад сари тортиб элтти”¹ деб туриб ёзган шеърида оёқости қилинган муҳаббатини назарда тутмаяптими? Севгилиси уни рад этганмикан? Бу парчада Ҳиротда ўша пайтда ҳукм сурган Султон Абу Саъид одамларидан қаттиқ норозилик ифодаланган. Ўша “самарқандликлар”нинг бирортаси унинг ёрини тортиб олмаганмикан? Ўша гўзалнинг тенгсиз жамоли ажаб эмаским, сарой аъёнлари ўртасида овоза бўлган бўлса. Балки Султон Абу Саъид тортиб олгандир? Балки шунинг учун у ҳамиша Султон Абу Саъидга нафрат билан қарагандир? Ширин орзу-умидларнинг саробга айланиши Навоийда султон Абу Саъидга нисбатан ғазабкор рашк туйғулари ва ички адоватнинг пайдо бўлишига олиб келган бўлиши мумкин. Дарғазаб бўлган мажнун Навоий телбаларча рафтори бошига балолар келтиришидан чўчиб, Машҳадга жўнаб кетгандир. Алишернинг Сайид Ҳасан Ардашерга ёзган шеърий мактубидаги баъзи ишоралардан Ҳиротдан чиқиб кетишининг асл сабаби севгилисидан ажралиши билан боғлиқ эканлиги ҳам сезилади. Навоий бу масалада Сайид Ҳасан Ардашерни чалғитишга ҳаракат қилади:

*Бу азмиمني шоядки тафтиш этиб,
Фироқим замирингга ташвиш этиб,*

¹ Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад, 97.

*Мени йўқлабон борча аҳбоб аро,
Тилаб топмайин хайли асҳоб аро
Дегайсенким, ул зори овораваш
Ки, ҳижрон майидин бўлиб журъакаш,
Не қилди экин чархи нобахтиёр
Ки, саргашталик айлади ихтиёр?
Хаёлига ҳадис не бўлди экин?
Бу азмига боис не бўлди экин?
Чу ҳолимдин аҳбоб огоҳ эмас,
Дегайлар ҳадисеки дилхоҳ эмас¹.*

Охирги байтидан кўриниб турибдики, дўстлар менинг кўнглим истамайдиган сабабларни кўрсатишлари мумкин, деган хавотир мактуб ёзишга мажбур қилган. Шу сабабли Навоий бир неча кишига ошкор бўлган сирнинг халқ орасида ёйилиб кетишига йўл қўймаслик учун Сайид Ҳасан Ардашердан уларга ишонмасликни сўрайди. Шоирнинг “Фавойид ул-кибар” китобига кирган бир соқийнома – автобиографик мазмундаги шеърда шоирнинг севги фожиаси ҳақида тасаввур олиш мумкин². Унда очиқдан-очиқ ишқи ошкор бўлгани туфайли турли надоматларга қолганини ёзади:

*Ким, нелар қилди мени зорға ишқ,
Жони зору тани беморға ишқ,
Кўнглум олиб бути шўхи ногаҳ,
Қолмади ишқида ўздин огоҳ,
Ул пари васли чу бўлди матлуб
Телбалик қилди кўнгулни мағлуб.
Чун жунун ишқ ила бўлди дамсоз,
Асрай олғайму киши кўнглида роз?*

¹ Ғаройиб ус-сиғар, Маснавий, 696.

² А.Навоий. Фавойид ул-кибар, 711–714.

Аниким маҳрами асрор дедим,
Дарддин кўнгли хабардор дедим
Индай олмай қаттиқ аҳволимдин,
Оллида шаммаи ўз ҳолимдин
Дедиму, ваҳ, демагай эрдим кош,
Ким, демас сўзни ўзим қилдим фош.
Зор жисмимға анолар келди,
Телба бошимға балолар келди.
Чарх ёғдурди манга тийғи ситам,
Балки даврон ҳаму даврон эли ҳам.

Шоир барча унга маломат қилганини алам билан эслайди:

Ўзу ёт неши маломат урди,
Еру кўк бошима тош ёғдурди.
Ақрабо танға уруб тийғи жафо
Кўзума игналар урди зуафо.

Ошиқ учун қочишдан бошқа илож қолмайди. Турли касалликларга чалиниб, ўлимига рози бўлар ҳолатга етади:

Кечибон боштин, оёғдин туштум,
Ўлгали заъф ичида ёвуштим.
Дарду ранжим ҳадду ғоятдин кўп,
Маразим бўлди ниҳоятдин кўп.
Танда юз дарду суубат кўрдум,
Жонда юз онча укубат кўрдим.
То ишим ўлмак ила тутти қарор,
Бўлди бошимдин атиббоға фирор.

Навоий бу зорликда икки йилни ўтказганлигини айтадики, бизнингча, у Машҳадни назарда тутган бўлса керак:

Ўтди бу зорлиғимга икки йил,
Ҳар замонин икки йил чоғлик бил.

Шеърнинг охирида қизиқ бир факт борки, у Навоийнинг қарилик айёмига тааллуқли:

*Эмдиким юзида хат бош урмиш,
Гулига сабза сипаҳ келтурмиш.
Гаҳ-гаҳе ҳолима парво айлар
Саъб ҳолимни тамошо айлар.*

Тушунарсиз ҳолат. Нега Навоий соқийномани девонга киритаётганда буни қўшиб қўйди? Демак, ўша гўзал Навоийдан узоқда эмас. У бировнинг танмахрами. Навоий бир ғазалида “Сенга шундай яқинман-у, аммо жуда узоқман” деган бир мисра учрайди. Биз уни тасаввуфга йўямиз. Аслида у кимнидир назарда тутган бўлса-чи? Бу шеър тағмаъносини фақат ўша гўзал тушунган бўлса керак. Севгилисининг қариликда Навоийга лутф кўрсатиши у билан ҳамзамон эканини, улар бир-бирларидан узоқда бўлмаганликларини англатади.

Демак, Навоий ёшлиқда йўқотган ўша гўзалини қўмсаб яшаган ва бутун умри давомида уни севиб ўтган. Ундан бошқага уйланишни хоҳламаган ва ҳар кўрганида дарди янгиланган бўлса не ажаб. Ҳар ҳолда:

*Таън қилмангким, Навоий бекасу беёр эмиш,
Ким анга оламда ошиқлик иш ўлмиш, ишқ эш¹, –*

деб бежиз эътироф этмаган.

Алишер Навоийнинг устозлари ҳақида

Алишер Навоийнинг бадиий маҳорати билан дунёқараш ва билим доирасининг кенглиги унинг серқирра ижодида баралла кўриниб туради. У нафақат ўзигача мавжуд барча адабий анъаналар, тур

¹ Ғаройиб ус-сиғар (248-ғазал), 269.

ва жанрлардан маҳорат билан фойдаланди, балки уларни такомиллаштиришга ҳаракат қилди. Шунингдек, асарларининг юксак фалсафий маъномоҳиятидан унинг фақат исломий илмлар эмас, балки турли Шарқ диний-фалсафий таълимотларидан чуқур хабардорлиги, уларнинг асосларини яхши билган мутафаккир экани англашилади. Достонларининг ҳамду наътларида Яратувчи Зот ва Коинот қонуниятлари, Олам ва одамнинг яратилиш эволюцияси ҳақида гапириш, Қуръони карим оятларининг чуқур илмга асосланган шеърий тафсири Алишер Навоийнинг фавқулодда буюк идрок соҳиб эканидан далолатдир. Унинг шеъриятини таҳлил қилиш инсондан катта ва ҳар томонлама кенг билимларга эга бўлишни тақозо этади. Албатта, ҳар бир тадқиқотчи унинг шеъриятини ўз билим доираси даражасида таҳлил ва талқин қилади. Кимдир диний, кимдир дунёвий, яна кимдир шоир тафаккурининг чуқур маъно қатламларига киришга, мутафаккир даҳосининг илоҳиёт билан боғлиқ концепциясини англашга уринади. Ҳеч бир талқинни рад этиб, қайтариб бўлмайди. Фақат ёндашувлар турлича ва бу табиий. Алишер Навоий шеърияти таҳлили ва талқини ўз даврида ҳам кенг баҳсларга сабаб бўлган. Ўтган олти асрдан шу кунларгача ҳам унинг дунёқараши ҳақида хилма-хил қарашлар яшаб келмоқда. Шоирнинг ўта исломий ақидаларга содиқ бўлган ҳолда бошқа диний таълимотларга ижобий муносабати, сўфия тариқатларига ўзига хос ёндашуви ҳали-ҳануз кўпгина олимларнинг ўзаро тортишувига сабаб бўлиб келмоқда. Бу ҳаммаси, яна бир карра Алишер Навоий валий зот экани, замондошлари эътироф этганидек, Яратувчи Зот уни ладун илми билан сийлаганига ишонч туғдиради. Бу илм ўз-ўзидан кашф бўлмайди. Унинг калити устозлар

сабоғи орқали қўлга киритилиши маълум. Агар биз Навоийнинг ҳаёт йўлига диққат қиладиган бўлсак ва унинг ўзи ўз хотираларида тилга олиб ўтган устозлари сабоқларига эътибор берсак, Алишер Навоийни ёшлиқдан қандай саволлар қийнагани ва уларга жавоб излаб қайси устозлардан таълим олгани ҳақида бир мунча тасаввур олишимиз мумкин.

Алишер жуда ёш чоғидан шеърят шайдоси эди. 3–4 ёшлигида Қосим Анворнинг “Риндему ошиқе-му жаҳонсўзу жомачок, Бо давлати ғами ту зи фикри жаҳон чи бок” байтини айтиб меҳмонларни лол қолдиргани тарихдан маълум. Ҳатто Фаридиддин Атторнинг “Мантиқ ут-тайр” асарини ёдлаб олгани ҳам унинг ўз хотираларида келтирилган. У илк шеърларини кимга кўрсатганини ёзиб қолдирмаган бўлса-да, ўспиринлик пайтида севимли мураббийси Саййид Ҳасан Ардашер уни шеър ёзишга ҳамиша рағбат қилганини айтиб ўтган. Шунингдек, у Саййид Ҳасан Ардашерни фақру фано тариқи ва Имом Ғаззолий таълимотида устози деб билади: “..Салтанат тахти Султон Иброҳим Мирзога қарор тутгандаким тарих секкиз юз олтмиш эрди (мил. 1455–1456) бу фақир алар суҳбатиға мушарраф бўлдум.. Алар тариқи ва равиши бу фақирни андоқ шифта қилдиким, бир кун алар мулозиматиға етмасам эрди, сабру тоқатим қолмас эрди... Ва бу фақирни фақр тариқиға далолат ва иршод қилурлар эрди ва назм айтурға тарғиб кўргузурлар эрди... Форсий ашъордин Ҳазрати Хожа Ҳофиз Шерозий девониға кўп ақидалари бор эрди... ҳазрати Шайх Фаридуддин Атторнинг “Мантиқ ут-тайр”ининг кўпрагини ёд билур эрдилар... Хужжат ул-ислом Имом Муҳаммад Ғаззолий мусаннафотиға муътакид эрдилар ва кўп ўқур эрдилар... батахсис, “Кимиёи саодат”дин ва Шайх Азиз Наса-

фий расойилин ҳам таъриф қилурлар эрди ва андин сўзлар нақл қилурлар эрди... бу фақир фуқаро аҳли, дарвешлар ва аҳлуллоҳ мулозаматига кўп етибмен, фано тариқида алардек оз кўрубмен..."¹

Навоий "Мажолис ун-нафоис" асарида ўз устозларини хурмат билан эслайди. Жумладан, ўз даврининг малик ул-каломи Мавлоно Лутфий ёш шoirнинг буюк иқтидор соҳиби эканини тан олган ва унинг шеърларига устоз мақомида дастлабки баҳорни берган. Алишер аруз илми бўйича илк сабоқларни Дарвеш Мансур Сабзаворийдан олган (*Фақир арузни Дарвиш қошида ўқубмен*). Қуръони Каримни қироат билан ўқиш санъатини Ҳофиз Али Жомий қошида ўзлаштиради (... қироат илмида жамеи қурро анинг шогирдлигига мубоҳат қилурлар эрди. Ва фақир ҳам неча сабақ ўқубмен). Ёш Алишернинг дунёқарашига қаттиқ таъсир кўрсатган "Ваҳдат ул-вужуд" таълимоти ҳақидаги дастлабки тасаввурларни Шайх Садриддин Ривосий уйғотади (*Шакли дилписанд ва ҳақойиқ ва маориф айтмоғи дилфириб эрди. Шариф суҳбатиға фақир мушарраф бўлдум... "Фусус" дарс айтур эрди, кўнглумни бaсе сайд қилди...*)

Навоий Самарқандга кетгунга қадар қаерда машхур олим бўладиган бўлса, албатта унинг сабоқларини олишга тиришар эди. Жумладан, фалакиёт илмини Хожа Авҳад Муставфийдан (...ўз асрининг яғонаси эрди. Кўпроқ улум ва фунунни билур эрди, батахсис улуми ғарибани, аммо фалакиётда шуҳрати бор эрди. Бу фақир ул бузруквор суҳбатиға етар эрди, кўп илтифотлари бор эрди...), мусиқа илмини Хожа Юсуф Бурҳондан (...Фақр ва фано тариқида сулук қилур эрди. Ва тажарруд ва инқитоъ расмин кўп маслук ту-

¹ Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер, 9, 14.

тар эрди. Фақир музиқий илмида анинг шогирдимен).

Алишер Машҳадда юрганда Камол Турбатий билан дўстлашади. Навоий шундай хотирлайди: “Фақирнинг ани кўрарга кўп орзум бор эрди, ошнолиғ бу навъ воқеъ бўлдим, Султон Абу Саъид Мирзо замонида Машҳадда ғариб ва хаста бир буқъада (хонақоҳда) йиқилиб эрдим. Курбон вақфаси бўлди, оламнинг ақсо билодидан халқ Имом равзаси тавофига юз қўйдилар. Расмдурким, мусофирлар мутааййин буқъа гаштига ҳам борурлар. Ул буқъадаким, фақир йиқилиб эрдим, жамоат сайр қилиб, деворда битилган абётни ўқуб, бир байт устида баҳсга туштилар. Бир улуғроқ кишиким, ул жамоат анга тобеъ эрдилар, ул жамоатни илзом қилди. Фақир заъф ҳолида ул жамоат жонибидин сўз айттим. Анга дедиларким: бу бемор йигит ҳам бир сўз айтадур. Ул улуғ киши худ Шайх Камол эрмишким, зиёратга келган эрмиш, бошим устига келиб, мабҳасни ораға солди. Фақир жавоб бергач, ўз сўзидан қайтиб таҳсинлар қилиб, ҳолимни тафаҳхус қилди. Эrsa ул ҳам фақирни эшитган экандур ва кўрар ҳаваси бор экандур... Шайх била ошнолиғ тақриби бу навъ воқеъ бўлди”.

Алишер Навоий Самарқандда Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий қошида ислоний илмларни, хусусан, фикҳ илми бўйича ўз билимларини чуқурлаштиради. Хондамир бу шахсни “Мақорим”да “иккинчи Абу Али ибн Сино” деб атаса, Навоий уни “Иккинчи Абу Ҳанифа” деб улуғлайди (...*Фикҳда ани Абу Ҳанифаи Соний дерлар эрди. Фақир икки йил аларнинг қошида сабақ ўқуб эрдим.*)

Абдурахмон Жомийнинг Навоий дунёқараши ва ижодига таъсири ниҳоятда катта бўлди. У Абдурахмон Жомийдан шеърият назариясига оид яна бир неча сабоқлар олади. Бу ҳақда шундай ёзади: “Ул

расоил ва кутуб теъдодиким, фақир алар хизматида таълим ва истифода юзидин ўқубмен: аввал – алар битиган “Қофия” рисоласидурким, анингдек мухта-сар ва муфид рисола бу фанда ҳеч ким билмайдур. Яна “Муаммо”нинг иккинчи рисоласидурким, “Хуляи хулал”дин сўнграроқ битилибдур¹. Яна ҳам аларнинг “Аруз” рисоласидур”².

Алишер Навоий тасаввуф илми, Ваҳдат ул-вужуд концепцияси ва истилоҳлари ҳақидаги ўз қарашларини бевосита Абдураҳмон Жомий сабоқлари воситасида такомиллаштирди: “Яна “Лавоих”дурким³, суфия машойихи истилоҳида битилибдурким, андоқ рисола ҳеч роқимнинг қаламидин ва ҳеч қаламнинг рақамидин таҳрир топмайдур. Яна “Лавоми”дур⁴, ҳам бу истилоҳдаким, ҳар ламъасининг партави соликка хирмон қоронғу тунида ҳидоят шамъининг осоридур, балки иноят машъалининг анвори. Яна “Шарҳи рубоийёт”дур⁵, ҳам бу истилоҳдаким, фано тариқида мосиваллоҳ азосиға тўрт такбир урмоқ анинг мутолаасидин муяссардур⁶. Навоий яна бир ўринда ёзади: “... Ул вақтдаким, фақир алар хизматида суфия румузу ишорот ва алфозу иборот истилоҳин ўткарур эрдим, ҳазрати қутб ус-соликин шайх Фахриддин Ироқийнинг “Ламаот”и орзуси хаёлга кўп эврулур эрди. Бир кун тақриб била бу маънини изҳор қилдим. Алар дедиларким: “Тариқат машойихининг форсий кутуб ва расойили оз мутолаа қилилибдур, аммо чун

¹ Жомийнинг муаммога бағишланган ушбу рисоласи Султон Абу Саид Мирзо даврида ҳижрий 856/мил. 1452 йил ёзилган.

² Хамсат ул-мутаҳаййирин, 787.

³ Рисолаи лавоих дар баёни маориф ва маоний. Жомий асари. 1465 ёзилган.

⁴ Лавоми фи шарҳи қасидаи хамрияи мимияи Фаризия. Жомий асари. 1470 йил ёзилган.

⁵ “Шарҳи рубоийети Ваҳдат ул-вужуд” рисоласи.

⁶ Хамсат ул-мутаҳаййирин, 787.

ҳавасинг бор, андоқ бўлсун. То улким, ул шариф китобни сабақ айтурға муртакиб бўлдилар, ҳар кун ҳар сабақда хушҳол бўлуб таъриф қилурлар эрди... Бир неча сабақдин сўнгра сўз мушкулроқ бўлуб, шуруҳга эҳтиёж изҳори қилдилар ва шайх Ёрали шарҳин ва яна баъзи шуруҳни муборак назарлариға қўюб, ул сабақни айтурлар эрди, то улким кўп мавозеъда шорихларга таънлар қила бошладиларким “бу сўзнинг ва ул сўзнинг аросида кўп фарқ бор. Ҳамоноки маънисига етмай шарҳ битибдурлар ва бу сўз такрор топқондин сўнгра фақир арз қилдимким: “Мундоқ нафис ва мушкил китобдин фақире баҳра топай деса ва шарҳ бу шарҳлар бўлса, оё, не чора қилғай? Магар ҳам ҳазрати Махдум шафқат юзидин толибларға бу мушкулни осон қилғайлар. “Андин сўнгра алар “Ашиъат ул-ламаот”ки бу тоифа кутуб ва расоили орасида маълум эрмаским ҳаргиз андоқ шарҳ қаламга келмиш бўлғай, бунёд қилдилар... Ул шарҳни битурда “Фусус”¹ ва “Футухот”² ва “Нусус”³ ва “Фукук” ва аксар қавмнинг умда кутуби муборак назарларида эрди, агарчи ҳеч қайсиға боқғали эҳтиёжлари йўқ эрди. То улким, бу шарҳ била “Ламаот”ни алар қошида фақир тугаттим”⁴.

Алишер Навоий ёшлиқдан илоҳиёт сир-асрорларини англашга тиришарди. Тасаввуф тариқатлари ўртасидаги келишмовчиликлар, мазҳабий курашлар, ақида ва риё муаммоларига асосли жавоб бера оладиган устозни излади. Ва ниҳоят, тақдир уни Абдураҳмон Жомий билан юзлаштирди. Алишер Навоий Абдураҳмон Жомий сиймосида қарашлари

¹ Муҳйиддин Ибн ал-Арабийнинг “Фусус ал-ҳикам” асари.

² Муҳйиддин Ибн ал-Арабийнинг “Ал-Футухот ал-Маккия” асари.

³ Муҳйиддин Ибн ал-Арабийнинг “Нақш ул-фусус” китобиға ёзилган Садриддин Кунавийнинг “Ан-нусус фи таҳқиқ ит-тавр ил-махсус” номли шарҳи.

⁴ Хамсат ул-мутаҳаййирин, 773-774.

унинг динга, тариқатларга, илоҳиёт ва фалсафага муносабатига уйғун бўлган буюк зотни кўрди. Алишер Навоий уни ўз пири деб билиб, умрининг охиригача унга улкан муҳаббат ва миннатдорлик туйғуси билан яшаб ўтди.

Алишер Навоийнинг дўстлари ҳақида

Алишер Навоий умрининг охирларида ўзи билан ҳамнафас бўлган ва ҳар доим уни қўллаб-қувватлаб юрган дўстлари ҳақида қимматли хотираларини ёзиб қолдирган. Унинг “Хамсат ул-мутаҳаййирин” (“Беш ҳайрат”) асари Абдурахмон Жомийга бағишланган. У Навоийга устоз мақомида бўлган дўст эди. Унинг даҳоси қаршисида Навоий тиз чўқади. Уни тариқат элининг имоми, мужтаҳид олим, шайх ул-ислом дея улуғлайди. Уларнинг дўстлиги шу қадар буюк, мусаффо, самимий эдики, буни таърифлашга сўз ожиз. Уларнинг яқинлиги шу даражада эдики, дунёқарашлари, фикр-мулоҳазалари, интилиш ва ўй-хаёллари бир хил бўлиб кетганди. “Хамсат ул-мутаҳаййирин”да келтирилишича, Абдуллоҳ Котиб Абдуллоҳ Ансорийнинг “Илоҳийнома”сини топиб, кўчириб китобат қилади ва уни Навоийга жўнатади. Навоий шундай ёзади: “Фақир ул рисоланинг аввал саҳифасини очиб, хутбасин ўқумоқ бунёд қилдим, бу хаёл билаким, бир саҳифа ё ғоятташ бир варақ ўқулғай, андоқки эл маъхудидур, сўзнинг хўблуг ва равонлиғидин ҳеч ерда бас қила олмадим, то рисолаким, икки жузвдин ортуғроқ эди, итмомға етти. Мажлис ҳуззори воқиф бўлуб, таажжуб қилдиларким, бир рисолаким, икки жузвға яқин, балки ортуғроқ бўлғай, бир таважжух била боштин оёққача ўқумоқ холи аз ғаробат эмас.

Тонгласи ҳазрати Маҳдум бандахонаға ташриф келтурдирлар. Ул рисола ҳозир эрди, олиб очиб, муборак назарларин солдилар. Туно кунги асҳоб ан-

доққи рўзғор аҳлининг ойину даъби бўлур, тааж-жуб изҳори юзидин туно ўтган воқеани ул ҳазрат хизматларида арз қилдилар. Алар табассум қилиб, дедиларким: “Ажаб амри иттифоқий бизнинг ва сизнинг оралиқда воқеъ бўлгон эрмиш: икки ё уч кун бурунроқ мавлоно шайх Абдуллоҳ ушбу рисолани бизнинг қошимизга келтуруб эрди, биз доғи аввалдин бунёд қилдук, охирига дегинча ҳеч ерда турмоқ бўлмай туганди”.

Тонгласи мавлоно шайх Абдуллоҳ келди, то китобин ё баҳосин олғай. Баъзи анга айттиларким: “Фалон, яъни банда бу китобни аввалдинким ўқумоқ бунёд қилди, тугагунча иликдин қўймади”.

Ул таажжуб юзидин дедиким: “Ҳазрати махдумий хизматлариға ҳам элта бердим, аларға ҳам ушбу ҳол воқеъ бўлди”.

Мана шу воқеанинг ўзи уларнинг кўп масалаларда ҳамфикр ва ҳаммаслак эканликларидан, уларнинг яқин дўстлиги туфайли уйғунлашиб кетган муштарак дунёқарашларидан дарак беради.

Алишер Навоийнинг баъзи бир автобиографик шеърларидан биламизки, у умр бўйи ўз кўнглига мос, билими ва дунёқараши диний ақидалар ичида қотиб қолмаган, балки илоҳиёт ва фалсафага доир илмлардан баҳс юритишга қодир, шу билан бирга, хулқ-атвор ва фазилатларда Пайғамбар (с.а.в.)га эргашган пири комилни қидирган. Абдурахмон Жомий ана шундай инсон эди. Шунинг учун ҳам Навоий ҳар доим унга ўхшашга тиришди, ундан сабоқлар олди ва унга ҳам устоз ва ҳам яқин дўст сифатида меҳр-муҳаббат қўйди. Навоий “Хамсат ул-мутаҳаййирин”да Жомийни “кошифи асрори раббоний” ва мужтаҳид олим деб тавсифлайди. Бу янглиғ бузургворлик ва пайғамбарсифат соҳиби камол бўлишига қарамай, жуда хоксор бўлганини қайд этади. У кишининг овозасини эшитиб, узоқлардан кел-

ган одамлар уни хизматкорларидан ажратиб ололмас эканлар. Навоий айтишича: “Ўлтурур қўпарда, (юриш-туришда) айтмоқу эшитмоқ ва емоқу киймоқда ўзлари билан бошқа хизматкорлари орасида фарқ йўқ эди”¹. Абдурахмон Жомийнинг мадрасаларда ўқиб кўп фанларни мукаммал эгаллаганини таърифлар экан, унинг шеър машқ қилишга ундаган омиллар ҳақида ҳам тўхталади. Навоий ёзади: “Агарчи бир неча вақт биз зарурат улум касбиға иштиғол кўргузубдурлар, аммо ҳеч вақт назм ойнаидин холи эмас эркандурлар. Чун аларға биз-зот машраби Тавҳид бийик воқеъ бўлғондур, ҳақиқат жамолин мажоз мазоҳири мушоҳадасида муояна кўруб, беихтиёрлиғлар даст берур экандур. Ул маънини назм либосида адо қилмоқдин гузирлари йўқ эркандурким, бу восита бирла ўтқа таскин ва ўтлуқ кўнгулға ором бўлур эркандур”². Айни баҳони Алишер Навоийнинг ўзига ҳам берса бўлади. Бундай авлиёсифат инсоннинг “ишқи зоҳир”га муносабатини алоҳида ёритгани Навоий дунёқараши ҳам худди шундай эканлигини тасдиқлайди: “Мунча ишнинг зимнида ишқи зоҳир тариқиким, “Ал-мажозу қантарат ул-хақиқа” иборат андин бўла олғай аларға андоқ муставли эрдиким, ҳар мулойим мазҳарнинг хусну малоҳатиким, Ҳақ жамолияти тажаллиси била зуҳур қилмиш бўлғай ё жаври бедоди офатиким, жалолият сифати била жилва кўргузмуш бўлғай, ул сифотдин зоти айният мушоҳада қилиб, сабабни мутлақо ародин муртафеъ кўруб, кўзлариға мусаббидин ўзга нима келмаган жиҳатидин бетоқат бўлуб, ҳар не ул изтиробда аларға ишқ шиддатидин ва шавқ суубатидин юзланса эрди жонсўз шеърлар

¹ Хамсат ул-мутаҳаййирин, 739.

² Ўша асар, 738.

ва дилфуруз ғазаллар иштиғоли била ул таҳаммул-сизлиққа итмийнон берурлар эрди”¹.

Навоий дўстларидан кўпдан-кўп эзгу фазилатларни ўзлаштирди, ўз ҳаётида уларга кўп ўринларда тақлид қилишга ҳаракат қилди. Навоийга устоз ва дўст мақомида бўлган шундай зотлардан яна бири Саййид Ҳасан Ардашердир. Навоий ўзининг “Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер” асарида бу инсоннинг ибратли фазилатларига қайта-қайта тўхталади. Маълумки, Саййид Ҳасан Навоийдан ёш жиҳатидан анча улуғ инсон эди. У Бойсунғур Мирзонинг ўғиллари Алоуддавла, Султон Муҳаммад ва Абулқосим Бобурлар бирин-кетин тахтга ўтирган йиллар ҳамisha уларнинг ҳамсуҳбати бўлган улуғ алломадир. Шу кезларда ҳам у ўзининг оддийлиги, камсукумлиги ва хушмуомалалиги билан каттаю кичикнинг мөҳрини қозонган эди. Жуда кўп ёшлар у билан суҳбат қуриш учун унинг уйига боришга иштиёқманд эканлар. Навоийнинг ёзишича, ҳар ким унинг уйига келар бўлса, “бизга лутф қилиб кулбамизга қадам ранжида қилсангиз, биз сизнинг хизматингизда бўлурбиз” деб катталарга қандай ҳурмат кўрсатса, ёшларга ҳам шундай мурожаат қилар экан. Саййид Ҳасан шундай инсон эдики, дейди Навоий, ипак билан намат ўртасида тафовут кўрмайдиган даражада нафсини маҳкам жиловлаган эди. Ҳар қанча изтироб юзланмасин, сабр билан енгар эди, дейди. Саййид Ҳасан Ардашер Навоийни фарзандим деб алқашини шоир фахр билан таъкидлайди.

Саййид Ҳасан Ардашер мансабпарастликни ниҳоятда қоралаган. У айтади: “Мансабпарастлик мастлик кабидир. Аммо у чоғир мастлигидан фарқ қилади. Чоғир ичиб маст бўлган киши қилган иши ва сўзини назорат қила олмайди. Оқибатда одамларга

¹ Уша асар, 739.

озор бериши, нотўғри хатти-ҳаракатлар қилиб қўйиши мумкин. Сархуш бўлгандан кейин ўз ишидан пушаймон қилади. Аммо бундай сархушлик бир кун давом этади. Мансаб мастлиги эса токи инсон мансабдор экан давом этади. Инсон мансабда бўлган даврда ўзини идора қилса яхши, аммо оёғи ердан узилиб, нафсга берилса, кўп хатоликлар қилади. Навоий, маълумки, ҳамиша мансабдан қочган, аммо подшоҳ уни давлат хизматидан бўшатишни хоҳламаган. Навоий улуғ мансабларни эгаллаганда ҳам ҳамиша давлат ва халқ манфаатини биринчи ўринга қўйган. Ўз вазифасини ҳалол бажарган. Саййид Ҳасан Ардашер айтар экан: “Тош қозон ва лаъл ҳар иккаласи тошдир. Тошқозонда лаззатли таомлар пиширилади ва ундан одамларга фойда бордир. Лаъл эса қимматбаҳо бўлгани билан ундан одамларга фақат зарар этади. Агар халққа манфаати бўлмаса, ундай қимматбаҳо тошдан не наф”.

Навоийнинг бизга маълум ҳаёт йўлига назар ташласак, унинг эл-юрт, давлат манфаати ва тараққиёти учун қанчалик фидойилик билан хизмат қилганининг гувоҳи бўламиз. Саййид Ҳасаннинг ўғитлари Навоий учун ҳаётини муҳим бўлганига шубҳа йўқ.

Паҳлавон Муҳаммад Навоийнинг ёшлигидан бирга ўсиб улғайган дўстларидан биридир. Навоий уни қирқ йиллик қадрдоним деб улуғлайди. Уни “Махрами сирри ниҳоний” деб атаydi. Навоий эътирофича, уларнинг ўртасида умуман сир бўлмаган (*Аммо ҳеч навъ махфий сирини ва розини йўқ эрдиким, бу фақирдин яшурун бўлғай. Андоқки, бу фақирнинг ҳам андин*)¹. Паҳлавон Муҳаммад курашларда кураги ерга тегмаган машхур паҳлавон бўлиш билан бирга, муסיқа илмида замонасининг машхурларидан, тибби-

¹ Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад, 22.

ёт, шеърят, фалсафани чукур тушунувчи етук олим эди. Хотираси жуда ўткир бўлиб, яхшигина Қуръон ҳофизи бўлган. Паҳлавон Муҳаммад Навоийни жуда эъзозлар эди. Ҳамиша унинг кўнглига оро кириш, ҳамдарад бўлиш, яхши-ёмон кунларида ёнида бўлишга ҳаракат қилган. Юқорида зикр этганимиз Навоий йигитлик айёмида Машҳадга бориб оғир хасталикка чалинганда табиб унга баданни уқалатишни буюради. Бу ишни паҳлавон ўз зиммасига олади. Шундай муолажа пайтида Паҳлавон унинг чўнтагида қоғоз борлигини кўриб қолади. Секин олиб қараса, янги ёзилган етти байтли ғазал экан. Ёнига қўйиб дарҳол ёдлаб олади. Сўнг билинтирмай шоирнинг чўнтагига солиб қўяди. Муолажадан сўнг ўртада суҳбат бошланади. Паҳлавон ўша ғазални ёддан ўқиб, Насимий қаламига мансублигини айтади, Навоий ҳайрон бўлади ва чўнтагига қўлини солиб кўрса, қоғоз турибди. Бу шеърни қачондан бери биласан, деса Паҳлавон 12 йил олдин Абулқосим Бобурнинг бир ўтиришида шу шеър ўқилганди, менга ёқиб қолиб ёдлаб олгандим, дейди. Навоий баттар таажжубланибди. Шу билан Паҳлавон кўзғалибди. Эртаси эрталаб келганда, Навоий яна ўша шеър ҳақида сўз очиб, ҳақиқатдан ҳам ўша пайтда шу шеърни эшитганми-йўқми, билишга қизиқаверибди. Шунда Паҳлавон ўша пайтларда мен билан бирга бўлган бошқа курашчилар ҳам ўша шеърни ёдлаб олгандилар, деб ўзи билан олиб келган 3–4 курашчидан ҳам ўша шеърни ўқиб беришларини сўрабди. Паҳлавон ўша шеърни бошқа курашчиларга ҳам ёд олдириб келган экан. Улар ҳам унинг фикрини маъқуллаб, ғазални бирин-кетин ўқиб берибдилар. Навоий ғоятда ажабланибди.

Паҳлавон Муҳаммад дўстининг руҳан эзилаётга-

нини кўриб, унинг бироз чалғиши, дардини унутиши учун шу ҳазилни ўйлаб топганлигини Навоий ўзига хос миннатдорчилик ва завқ билан эслайди.

Дўст садоқати, вафоси, мушфиқу ҳамдамлиги инсонга оғир қийинчиликларни мардонавор енгиб ўтишда ёрдам берувчи улкан қувват. Навоий ана шундай қувват манбаини дўсти Паҳлавон Муҳаммадда кўради.

Навоийнинг йигитлик давридан умрининг охиригача чуқур ҳурмат билан қараган дўстларидан яна бири Шайхим Суҳайлийдир. Уни “ёри азиз” деб алқайди. Навоий Абу Саъид Мирзо даврида Ҳиротда яшаганда ва Самарқандда ўтказган йилларида Шайхим Суҳайлий билан бирга бўлган. Шунинг учун “Мажолис”да “... аввалдин охиригача фақир била илтифот ва иттиҳоди кўп”, деб қайд этади¹. У ҳам Паҳлавон Муҳаммад каби Алишернинг барча ниҳоний сирларидан хабардор бўлган ғамига шерик дўст эди. Алишер Навоий Шайхимга ёзган бир соқийнома-сида “Сен эдингким, менга дамсоз эрдинг, Ҳар ниҳон нуқтада ҳамроз эрдинг”, деб у билан сирдош бўлганини эътироф этади².

Навоий ҳаётида Аҳмад Ҳожибек катта ўрин тутди. У Самарқандда таҳсил олаётганда Аҳмад Ҳожибек Султон Абу Саъид Мирзонинг ўғли Султон Аҳмад Мирзо номидан Мовароуннаҳрни бошқарар эди. Навоий ёзади: “... Вафоий тахаллус қилур...Ҳирот дор ус-салтанатида ўн йилга яқин ҳукумат қилди. Самарқанд маҳфузасида ҳам муддате ҳоким эрди³. Заҳириддин Муҳаммад Бобур айна Аҳмад Ҳожибек Алишерни Самарқандда ўз ҳомийлиги остига олганлигини таъкидлаб ўтган. Бу икки инсон ўртасидаги

¹ Мажолис, 339.

² Фавоид ул-кибар, 702.

³ Мажолис, 402.

яқин алоқалар ҳақида маълумотлар жуда оз. Шуниси маълумки, Аҳмад Ҳожибек жуда узоқ умр кўриб, Навоий билан ўрталарида ёзишма бўлган. Бу ҳақда Навоийнинг Аҳмад Ҳожибекка ёзган қуйидаги соқий-номасидан маълумот олишимиз мумкин:

*Соқийё, базмда тут жоми висол,
Ким келур ёдима айёми висол.
Ўтти бир қарнки, ҳижрон аромен,
Васл айёмиға армон аромен.
Меҳрибонлар қани, аҳбоб доғи,
Ҳамнишинлар қани, асҳоб доғи.
Барча ғурбатқа хиром айладилар,
Хулд боғини мақом айладилар.
Бириким қолди, баса қўп қолсун
Умр комини жаҳондин олсун.
Чун Вафойи била бўлди машхур,
Айласун умри вафо бирла зухур...
Ҳақ сени даҳрда боқий тутсун,
Шодлиғ соғари соқий тутсун.
Сен қилиб нўш тириклик жомин,
Муғтанам англа ҳаёт айёмин.
Кўрки, умр элға вафо қилдиму,
Чарх жуз жавру жафо қилдиму.
Билки оламда не шаҳ, қолди не бек
Шоҳи мағфурдегу бекларидек.
Қани султон Саъиду хайли,
Барчасин ёпти ажалнинг зайли.
Қани Қанбар Алию, қани Мазид,
Қани Султону, қани Нур Саид?!
Ҳар бири ўзни тутуб олий шон,
Биридин қолмади оламда нишон.
Барча гар кетти сен ўлғил жовид,
То абад умрдин ўлма навмид.
Майи мақсуд ила жоминг тўлсун,*

Тенгридин оқибатинг хайр ўлсун!

Алишер Навоийга жуда яқин инсонлардан бири Шайх Баҳлул эди. Уларнинг муносабатлари шу даражада эдики, дўстлик чегарасидан чиқиб ака-укалик мақомини олган эди. Алишер Навоий уни оғам деб эътироф этган². Зайниддин Восифийнинг ёзишича, Шайх Баҳлул Амир Алишернинг маслаҳатчиси, ишончли, эътиқодли ва эътимодли мулозими эди. Ўз мулкининг бутун муҳим ишларини, майда-чуйдасига унинг кафолати ва ваколатига топширган эди. Уни Амирнинг ақли ва сўзловчи нафси дер эдилар... ҳамма фанлардан хабардор ва воқиф эди... Мир уни чинни хумдонга ўхшатар эди...³

Амир Алишер Шайх Баҳлулнинг ўғли Камолиддин Султон Ҳусайнни ўз ўғлидек кўрар, уни мансаб пиллапояларидан кўтарилишида алоҳида ғамхўрлик кўрсатган. Султон Ҳусайннинг ўғли Мир Иброҳимни Навоий фарзандликка қабул қилиб, меҳр билан уни тарбиялади⁴. Макоримда келтирилишича, Амир Алишер дунёдан ўтганда Шайх Баҳлул ва унинг оиласи соҳиби аза мақомида турган⁵.

Мавлоно Фасиҳиддин Соҳибдоро ҳам Амир Алишернинг энг яқин ҳамсуҳбатларидан бўлиб, ўзини Амирнинг хизматига бағишлаган содиқ дўстларидан бири эди. Хондамирнинг ёзишича, Амир Алишер у ҳақда қуйидаги байтни айтган экан:

¹ Фавойид ул кибар, 699–701.

² Мажолис, 397.

³ Бадоеъ ул-вақоеъ, 391.

⁴ Мажолис, 397.

⁵ Макорим, 129.

*Манга ул ким анису Соҳибдур,
Туну кун ҳамдаму мусоҳибдур¹.*

Амир Алишернинг қадрдон дўстларидан яна бири Фасиҳиддин Муҳаммад Низомий эди. У дунёвий илмлардан яхши хабардор олим бўлиб, Навоий у билан суҳбатлашишдан ҳамиша завқ оларди: “Ҳоло ўттуз йилга яқин борким, ифодаға машғулдур. Зоҳир улумидин ҳеч қайси бўлмағайким, дарс айтмағай. Ва ҳар бир илмки айтур, кўпида ҳавоший ва муфид мусаннафоти борким, уламо андин баҳраманддурлар... Бо вужуди мунча камол бу фақирнинг таназзул қилиб сафар ва ҳазарда кўпрак авқот ўз шариф суҳбати билан мушарраф қилур...”² Ҳондамирнинг қайд қилишича, Фасиҳиддин Низомий қирқ йилга яқин Амир Алишернинг суҳбатдоши бўлган. Ул ҳазрат кўпинча дунёвий дарс китобларини у жаноб ҳузурида мутолаа қилган³.

Амир Алишернинг яна бир яқин дўсти Хожа Ҳофиз Деҳдор эди. Уларнинг ўзаро танишуви ва дўстлиги тарихи ўзига хос. “Бадоеъ ул-вақоеъ” да шундай келтирилади: “Деҳдор Озарбайжон вилоятидан Амир Алишер билан суҳбатлашиш мақсадида Хуросонга келди... Амир Алишер Абдуллоҳ Ансорий мозорида ўзи солдирган чорбоғда эди... Ҳофиз қараса, Мир ёлғиз ўтирибди... Мир ўзи томон келаётган бегона кишини кўриб: “Сиз кимсиз, менинг ҳузуримга нега келяпсиз?” деб сўради. Ҳофиз айтди: “Мен ўзимни ҳар жиҳатдан таърифлаш учун келдим”. Мир ажабланди ва деди: “Яқинроқ келинг, гапингизга ҳайрон бўлдим, “Ўзимни ҳар жиҳатдан таърифлайман” деганингиз нимаси?” Ҳофиз ўзини мақтай кетди... Мир:

¹ Макорим, 378.

² Мажолис, 395.

³ Макорим, 130, 39.

“Эй азиз, агар сен айтган нарсаларнинг биттаси рост бўлса, менга сендан яқин ва улфат одам оламда бўлмайди”, – деди ва барчани чорлади. Ҳамма жам бўлди. Мир Ҳофизга деди: “Лоф ва даъво қилдинг, энди хунарингни кўрсат!” Ҳофиз аввал Қуръон ўқиди... кейин ғазал ўқиди. Сўнг ашула айтди. Кейин дoston ўқиди. Ҳар ким ҳар илмдан савол берса уларга ҳам жавоб бериб, ғолиб бўлди. Мирнинг буйруғи билан ўн бош кўй келтирдилар. Ҳофиз ошпазлик қилиб, ҳаммага манзур бўлди. Шу-шу у Мирга яқин одам бўлиб қолди. Бирор одам унчалик яқин бўлмаган”¹.

Алишер Навоийнинг кўпгина дўстлари салоҳиятли олимлар эдилар. Навоий уларни ўзи қурдирган “Ихлосия” мадрасаси мударрислигига тайинлаган. Ҳеч пайт унинг давраси ушбу олимлардан холи бўлмасди. Шулардан бири Мавлоно Бурҳониддин Атоуллоҳ Маҳмуд Ҳусайний бўлиб эди. Алишер Навоий “Мажолис ун-нафоис” асарида у ҳақда шундай келтиради: “Мир Атоуллоҳ Нишопурдиндур. Андин илм таҳсили учун шаҳрға келди. “Кофия” ва “Мутавассит” ўқур эрди. Донишманд бўлгунча бир навъ мустаҳсан маошқа муваффақ бўлдиким, андин ортиқ мумкин эрмас. Бо вужуди донишмандлик, шеър ва муаммо ва саноеъда дағи маҳорат пайдо қилди ва муаммога кўп машғул бўлур эрди. Ҳоло сабақ касратидин анга авқоти вафо қилмас, аммо саноеъда китобе тасниф қилубдур “Бадоеъи Атоий”ға мавсумдур”². Ушбу асар Алишер Навоийнинг ташаббуси ва раҳбарлиги остида бажарилган бадий санъатлар шарҳини ўз ичига олган бебаҳо қўлланмадир. Амир Алишер ҳаммиша дўстининг молиявий ва моддий таъминотига алоҳида эътибор берар, тирикчилик юкини енгиллаштиришга ҳаракат қиларди. Хондамир шундай

¹ Бадоеъ ул-вақоеъ, 476–480.

² Мажолис, 122.

келтиради: “Бир куни Мир Мавлоно Фасиҳиддин Соҳиб билан шатранж ўйнамоқда эди. Шу пайт тўсатдан Бурҳониддин Атоуллоҳ кириб келди. Ул ҳазрат (Алишер) илтифот ва кўнгил сўраш йўли билан қаердан келаётгани ва нима ташвишлар билан юрганини сўради. Амир Бурҳониддин шундай жавоб берди: “Ҳар кун “Ихлосия” мадрасасига узоқ йўлдан қатнаш ташвишидан қутулиш учун мадраса атрофидан минг динор кепакийга ҳовли олмоқчи эдим. Бир ҳовли топдим, аммо бир амалдор пайдо бўлиб, мен таклиф этган маблағ устига бир оз қўшиб сотиб олиш ниятида. Сотувчи энди унга сотмоқчи. Сиздан илтимос, ўша амалдорга ҳовлини олишдан воз кечиши ва менга қолдириши учун бир хат ёзиб берсалар”... Шатранж ўйини тугагач, Амир Алишер у зотга хитоб қилиб: “Агар кимдир мадрасага яқин, майдон кенг, иморати кўп ва баҳаво жойдан бир ҳовлини сизга тортиқ қилса муносиброқми ёки сиз айтган ишни қилса маъқулми?” деди. Улуғ насабли жаноб бу сўздан шодлик ва хурсандчилик изҳор этди... (Амир Алишер) ўзига қарашли Муҳаммад Муиндан қолган кўнгилочар ва хушҳаво жойдаги ҳовлини у жанобга ҳадя этди”.¹

Алишер Навоийнинг яқин ҳамсуҳбатларидан яна бири Атоуллоҳ Асилийдир. Хондамир “Хулосат ул-ахбор”да у ҳақда шундай ёзади: “... Атоуллоҳ...диний ва яқиний илмлар бўйича зўр камолот ҳосил қилган, шарофатли ҳадис илмини таҳқиқ қилишда шак-шубҳасиз Хуросон диёрида унга тенг келадигани йўқдир... Кўп вақтлардан буён шарофатли Султония мадрасасида ва фазилатли Халосия хонақоҳида дарс бериш билан банд. Олийжаноб амирга бағишлаб “Равзат ул-аҳбоб” номли китоб ҳам ёзганким, бундайини ҳали бирор киши ёзмаган бўлса керак.

¹ Мақорим, 105.

Дарёдил Амир Алишер одил подшоҳ Султон Ҳусайн ҳукмронлигининг бошларидан то шу кунгача улуг ва баланд мартабалик ул жаноб ҳақида кўп ғамхўрликлар қилди”...¹ Атоуллоҳ Асилий айнаи шу асаарида Амир Алишердан кўрган яхшиликларига миннатдорчилик сифатида қуйидаги ажойиб бир шеърни ёзиб қолдирган:

*Амир ки фазлу илму раҳмат,
ва барру эҳсону лутфу инъом,
валил-мулк минҳу иззату маҳобат,
вад-дин, вад-дунё низому интизом.*

*(Амиридир илму фозиллик,
муруввату шафқат, лутфнинг.
Мамлакатда ундан буюклик,
Низомидир дунё ва диннинг.)*

Ла зола рукнас-салтана ва муқарраб ал-ҳазрат ас-султония, Низом ад-давла ва-д-дунё ва-д-дин Амир Алишер ки, бодо давлати у дар жаҳон дер.

*Сухан ба мадҳи ту оростан ғараз он аст,
ки пеши аҳли хунар минбаре бувад моро.
В-агар на манқабати офтоб маълум аст,
Чи ҳожатест ба машшота рӯи зеборо.*

*(Амир Алишер шу пайтгача салтанат устунӣ,
султон ҳазратларининг яқин кишиси ва давлату
дину дунё низомидурким, унинг давлати жаҳонда
узоқ турсин.*

*Сенга мадҳ айтишдан мақсадим шуки,
Бўлган мадҳинг хунар аҳлига минбар.
Равшан бўлганидек қуёш хизмати,
Пардозга зормас-ку, гул юзли дилбар.)*

¹ Қаранг: Навоӣ замондошлари хотирасида, 68.

Мавлоно Муҳаммад Бадахший ҳам Алишер Навоийнинг яқин суҳбатдоши эди.

Хондамир шундай ёзади: “Мавлоно Шамсиддин Муҳаммад Бадахший бағоят хушсуҳбат, ширин сўз, хушчақчақ, дарвиш-ваш, латифтабъ ва фозил киши. Кўпроқ муаммо фанида катта маҳоратга эга бўлган, қарийб 30 йилдан буён бахту саодатга чўмиб олий ҳазрат Амир Алишер мулозаматида кун кечирмоқда ва унинг тарбияти ҳамда инояти билан кунни тунга, тунни кунга улаб, фароғат ва осойишталикда ҳаёт кечирмоқда. Муаммо илми баёнида мукаммал бир тазкира битган”...¹ Мир Алишер ҳам у ҳақда “Мажолисда” илиқ гаплар айтади: “Мавлоно Муҳаммад Бадахший Кундузнинг Ишкамиш отлиқ кентидиндур. Аввали ҳолида андин таҳсил учун келиб, Самарқандга борди ва бир неча вақт анда сабақ ўқуб Ҳирийга келди... Ҳоло табъ аҳли орасида андин сомонликрок (тартибли, интизомли) киши йўқдур. Подшоҳ ва гадоға мақбул ва мулойимдур. Ва бу муаммо фанида рисола битибдурким, кўп эл орасида машхур ва шоъедур...”²

Алишер Навоийнинг яна бир дўсти Камолиддин Хусайн ал-воиз ал-Кошифий бўлиб, нуфузли олим ва воиз эди. Хондамир шундай гувоҳлик беради: “У ақлий ва нақлий илмларнинг барчасидан тўла баҳраманддир... Тангри каломининг тафсири ҳамда Ҳазрати рисолатпаноҳ пайғамбар ҳадисларининг маъниларини минбардан туриб ғоятда покиза ва маъноли қилиб тушунтиради... Ул жаноб нужум илмида ҳам зўр маҳоратга эгадирлар. Унинг балоғатоётлик

¹ Ўша тўплам, 75.

² Мажолис, 380.

ҳамда фасоҳотсифотлик китоблари кўп ва беҳисоб бўлиб, уларнинг кўпи олиймақом Амир Алишернинг атоқли номи билан зийнатланган”¹.

Шунингдек, табиблар пешвоси Мавлоно Дарвишали, тарихчи Мирхонд, ҳофиз ва хаттот Ҳофиз Муҳаммад Султоншоҳ, “Ихлосия” мадрасаси шайхи ва “Қудсия” масжиди имом-хатиби Ҳофиз Жалололидин Маҳмуд, “Гавҳаршодбегим” масжиди имом хатиби Мавлоно Ҳожи Машҳадий, ғижжак, уд ва қўбуз чалувчи Устод Қулмуҳаммад Шибирғоний, муаммо жанри устаси Мир Ҳусайн Муаммой, Хожа Камоллидин Удий, Мавлоно Масъуд Ширвоний, Мавлоно Нодирий Марвий, Мавлоно Муҳаммад Муаммой, Хожа Масъуд Қумий, Мавлоно Қабулий, Ҳофиз Ёрий каби санъаткор ва ижодкорлар Амир Алишер билан дўстона алоқаларда бўлиб, доимий равишда унинг давра йиғинларида иштирок этганлар.

“Мажолис ун-нафоис” асаридан унинг ёшликдаги дўстлари ҳақида ҳам бир мунча тасаввур олиш мумкин. Масалан, Самарқандда яшаган даврда Фазлуллоҳ Абуллайсийнинг ўғли Хожа Хованд ва Мавлоно Юсуф Бадеий билан яқин дўстона алоқада бўлгани. Султон Абу Саъид Мирзо замонида Ҳиротда подшоҳ тарихини ёзаётган Мавлоно Абдусмад Бадахший билан яқинлашиши, у орқали Мавлоно Субҳий Убаҳий билан дўстлашуви, Мавлоно Муҳаммад Муаммой, Хожа Ҳасан Хизршоҳ Астрободий, Хожа Масъуд Қумий, Ҳофиз Ёрий билан танишиш тафсилотлари қайд этилган.²

Амир Алишернинг мол-мулки ҳақида

Алишер Навоий илм-фан ва санъат аҳлига айниқса, эътибор берар, уларга катта маошлар тайин-

¹Мақорим, 71.

²Мажолис, 403,330, 318,353, 319, 320, 321.

лабгина қолмай, уй-жойлар инъом этиб турган. Шу сабаб бўлса керак, Навоий даврида ҳам, ундан кейин ҳам унинг мол-мулки манбаи, ҳажмига, иморатлари сонига қизиқишлар катта бўлган. Бу хусусда турли нуқтаи назарлар ҳам мавжуд. Масалан, Фахрий Ҳиротий Амир Алишернинг мол-мулки Хусайн Бойқаро хизматига келгандан кейин тўпланганига ишора этган¹ бўлса, Заҳириддин Муҳаммад Бобур “Мирзодин нима олмас, балки йилда Мирзоға куллий маблағлар пешкаш қилур эрди”,² деб келтиради. Алишер Навоий ёзади:

*Элдин менга гарчи ғайри заҳмат йўқ эрди,
Айб эрмас агар, музд ила миннат йўқ эрди,
Эл бердилар, аммо менга рағбат йўқ эрди,
Шаҳ давлатидин буларга ҳожат йўқ эрди.*³

“Вақфия”да Хусайн Бойқаронинг Навоийга ғамхўр дўст сифатида катта меҳр-муҳаббат билан қарагани, ҳамиша унинг моддий таъминотига эътибор бериб борганлиги аниқ қайд этилган.

Навоий даври ва ундан кейинги қўлёзма манбаларда ҳам бу ҳақда кўп гапирилса-да, аммо Султоннинг Навоийга қандай тарзда ёрдам берганлиги кўрсатилмаган. Бу ҳақда маълумот берувчи ягона манба Алишер Навоийнинг “Вақфия” асаридир. Академик А.Қаюмов тўғри таъкидлаганидек, “Вақфия” асари Навоийнинг ўзи томонидан ёзилган таржимаи ҳол. Навоийнинг ўз даврига, доирасига муносабати ҳамда Навоийнинг шахсий мулки, бу мулкдан улус манфати учун истифода этилганлиги тўғрисида бир хужжатли асардир”⁴. Унда биз султоннинг ҳовли қуриш

¹ Латоифнома, 134.

² Бобурнома, 154.

³ Вақфия, 168.

⁴ Қаюмов, 71.

учун ҳижрий 881 (мил. 1476-1477) йили Ҳиротнинг шимолидаги Марғани кўшки ёнидан ўттиз жериб¹ ер ажратиб берганлигини кўрамиз. Амирликдан истеъфо берганда ҳам Ҳусайн Бойқаро унга катта инъомлар бериб турган. Уларнинг шакли маош тарзида ми ёки боғ-роғларми, балки вақф тарзидами, ҳозирча унинг кўлами ҳам бизга маълум эмас. Бу масалани фақатгина Султон Ҳусайн Бойқаро даври сарой вақф ва молиявий ҳужжатлари билан мукаммал танишиш ҳал қилиши мумкин. Навоийнинг мол-мулки ҳақидаги асосий манба, ҳозирча яна ўша “Вақфия” дир. Бироқ, шуни эътиборга олиш лозимки, бу асар Алишер Навоий томонидан фақат вақф қилинган дўконлар, иморату боғ-роғлар ва вақфчиларга буюрилган харажатлар ҳақидадир. Кўчмас мулк нархидан ташқари, улардан келадиган даромад ҳажми, унинг мол-дунёси ҳақида ҳозирча Навоий даври манбаларида аниқ маълумотлар учрамайди. Учраганда ҳам Навоий ҳаётининг маълум бир қисмига тааллуқли маълумотлар бўлиб, унинг умумий бойлиги ҳақида етарли тасаввур уйғота олмайди. Жумладан, Фахрий Ҳиротий Амир Алишернинг кундалик даромади 75000 динор ва чиқими 15000 динор деб кўрсатиб ўтади ва ҳар йили камбағалларга минг дона сарпо (бошоёқ кийим) ажратишини баён этади². Мирзо Ҳайдар унинг кундалик кирими 18000 шохрухий бўлганлигини қайд этади³. Афтидан, бу маълумотлар ҳозирча бизнинг назаримиз тушмай турган бирор ҳужжатга суянилган ҳолда ёзилган бўлиб, Навоийнинг Астрободдаги фаолияти ва мол-мулкига дахлдор. Чунки, Фахрий юқоридаги рақамларни унинг Астрободдаги ҳаёти ҳақида гапира туриб, хусусан, “Астробод-

¹ 1 жериб тахминан 1,2 гектарга тенг.

² Латоифнома, 133.

³ Тарихи Рашидий, 121⁶.

дан қайтгач, давлат ишларини султонга топширди” жумласидан кейин келтирган. Мирзо Ҳайдар Дўғлот ҳам “Тарихи Рашидий” асарида унинг кундалик даромадига тўхталгач, амирлик ишларини Бобо Алига топширганлигини айтади¹. Хондамир маълумотларидан маълумки, Амир Алишер Астрободга кетиш пайтида ўзига ёрдамчи сифатида Амир Бобо Алини ҳам олиб кетган эди. Демак, Мирзо Ҳайдар ҳам Астрободдаги молиявий рақамларни келтираётганлиги аниқ. Ўз тазкирасини тузишда Фахрий маълумотларидан фойдаланган унинг кичик замондоши Сом Мирзо Сафавий Навоийга доир маълумотларида негадир Фахрийнинг юқоридаги рақамларини келтирмай ўтган. Бизнингча, Сом Мирзо шаҳзодаларга хос дунёқараш билан тазкирада шоирнинг мол-мулки ҳисобини беришни ўзига эп кўрмаган кўринади ва “Ул вилоятда /ҳам/ /Астрободда/ илм такомил билан шуғулланди”, – деб қисқа гапиради². Давлатшоҳ Самарқандий Амир Алишернинг вақф иншоотларига сарф бўлган харажатларни 500 туман деб кўрсатгани³ асар ёзилган давргача таъмирланган иншоотларга алоқадор бўлса керак. “Вақфия”дан маълумки, Навоий вазифадорлар ва ўқувчиларнинг ўзигагина буғдой, арпа ва ошлиқдан ташқари ойига 1300 олтинга яқин маош тайинлаган⁴.

Бунёдкорлик фаолияти ҳақида

Алишер Навоийнинг хайрия амаллари, бунёдкорлик фаолияти, уламо ва фузалога кўрсатган беҳад муруватлари, фақиру ғарибларга пушти-паноҳлиги ҳақида ўз замонасидан ҳозирги давргача бетўхтов

¹ Ўша ерда.

² Тухфайи Сомий, 167^а.

³ Давлатшоҳ, 370.

⁴ Вақфия, 178.

гапириб келинмоқда. У қурдирган Халосия хонақосида ҳар куни мингдан ортиқ фақир ва мискинлар зиёфат қилиниб, лазиз таомлар билан тўйдирилган. Ҳар йили муҳтожларга икки мингга яқин пўстин, босма чакмон, кўйлак-иштон, тоқия ва кафш улашилган. Машҳадда Имом Ризо боғида Дор ул-хуффоз қурдириб, ёнида ҳар куни муҳтож, заиф ва етимларга овқат бериш учун махсус уй солдирган¹. Бироқ Хондамир на бу ва на бошқа асарларида, бармоқ билан санарли иморатларни ҳисобга олмаганда, уларнинг қурилиш санасини кўрсатмаган. Бу камчилик Навоий даврида ёзилган бошқа асарларда ҳам кўзга ташланади. Навоий замондошлари унинг қурдирган хайрия бино ва иншоотлари сони ва тавсифини тўлиқ келтириш сўзнинг узайишига сабаб бўлишини ҳисобга олиб, ўзлари аниқ билган иншоотлар рўйхатини келтирганлар. Масалан, Давлатшоҳ ўн иккита иншоот ҳақида гапириб ўтса², Хондамир юздан зиёдроқ хайрия бино ва иншоотларини, шу жумладан, ҳовуз ва кўприкларни санаб ўтади³. Фахрий Ҳиротий “Амир Алишер 370 хайрия биносини қурган” деб умумий тарзда ҳисоб қилса⁴, Сом Мирзо эса бу сонга аниқлик киритиб, “уч юз етмиштадан тўқсонтаси работлардир”, дейди⁵.

Кейинги даврларда, хусусан, XVI асрнинг иккинчи ярмидан XX асргача бўлган даврда ҳам Навоийнинг мол-мулкига бўлган қизиқиш сўнмаган. Зеро, кўплаб тазкираларда бунга урғу берилиши шундан далолат беради. Масалан, Маҳмуд бин Валининг “Баҳр ул-асрор” /XVI аср/, Фаҳмий Самарқан-

¹ Мақорим ул-ахлоқ, 66.

² Давлатшоҳ, 371.

³ Мақорим, 66–68.

⁴ Латоифнома, 133.

⁵ Туҳфайи Сомий, 169^а.

дийнинг “Тазкират уш-шуаро” асарларида Мирзо Ҳайдар Дўғлот маълумотлари айнан такрорланади¹. Бахтовархоннинг “Миръот ул-олам”, Муҳаммад Юсуф Муншининг “Тазкират уш-шуарои Муқимхоний” тазкирасидан эса уларнинг Фаҳрий ва Сом Мирзо тазкираларидан фойдаланганликлари кўриниб туради². Шу билан бирга, чалкаш маълумотлар ҳам йўқ эмас. Жумладан, «Том ут-таворих» муаллифи Абдулмўминхон (XVI аср охири) ва Абдуллоҳ Кобулий (XVII аср боши) таърихлар тазкирасида Навоий қурдирган бинолар сони бир минг битта деб ёзсалар, “Наштари ишқ” ва “Рўзи равшан” тазкираларида Амир Алишернинг бино ва иншоотлари сони ўн икки мингта деб кўрсатилади³. Бу тазкиралар давр ва ҳудуд жиҳатидан қиёсан ўрганилганда Вола Доғистонийнинг “Риёз уш-шуаро” тазкирасидан (хотиранома) фойдаланиб ёзилганлиги маълум бўлди. Аммо “Риёз уш-шуаро” қайси манбадан фойдаланганлиги номаълум.

Навоийнинг фазл аҳли тарбиясига кўрсатган рағбатига деярли барча Навоий даври манбаларида ва XVI аср манбаларидан, хусусан, «Латоифнома» (Фаҳрий), «Тухфаи Сомий» (Сом Мирзо), «Тарихи Рашидий» (Мирзо Ҳайдар), «Таржумайи Мажолис ун-нафоиси Навои» (Ҳакимшоҳ Қазвиний), «Тухфат ус-сурур» (Дарвишали Чанг), «Ҳафт иқлим» (Амин Аҳмад Розий, 1597), «Том ут-таворих» (Абдулмўминхон), «Тазкират ут-таворих» (Абдуллоҳ Кобулий), XVIII аср тазкираларидан «Риёз уш-шуаро» (Вола Доғистоний), XIX аср тазкираларидан «Наштари ишқ» (Ҳусайнқули Азимободий, 1817) асарларида алоҳида урғу бериб ўтилган. Баъзида тазкиранавислар, (хотира ёзувчилар) томонидан бу ҳолатга му-

¹ Баҳр ул-асрор, 160^а; Тазкираи Фаҳмий, 36^а.

² Миръот ул-олам, 540^а; Тазкираи Муқимхоний, 165^а.

³ Тазкиратут таворих, 159^а; Наштари ишқ, 693^б; Рўзи равшан, 719.

болағавий тус бериб юборилганлигини ҳам айтиб ўтишимиз фойдадан холи бўлмас. Масалан, «Баҳр ул-асрор», «Риёз уш-шуаро» ва «Наштари ишқ»да “қарийб 12000 киши Навоийнинг ҳомийлиги остида тарбия қилинди” деган маълумот ҳам учрайдики, бу рақам қайси манба асосида келтирилганини аниқлаб бўлмади.¹

---

¹ Наштари ишқ, 693^б; Баҳр ул-асрор, 60^а.

ИККИНЧИ ҚИСМ
АМИР АЛИШЕР ВА САРОЙ

Самарқанддан Ҳиротга...

Султон Ҳусайн Бойқаро 1469 йили Хуросон тахтини эгаллагач, Алишер Самарқанддан Ҳиротга қайтади. У билан бирга унинг яқин дўсти Шайхим Суҳайлий ҳам қайтади. Алишер “Ҳилолия” қасидасини, Шайхимбек “Ийдия” қасидасини ёзиб янги ҳукмдор ҳузурига кириб борадилар¹. Алишер Ҳиротга янги ҳукмдор томонидан расман чақирилганми ёки йўқми, негадир тарихчилар ушбу масалани ёритмаганлар. Навоий ўзининг “Вақфия” асарида унинг Самарқанддан қайтиши султоннинг хоҳиш-иродаси билан юз бергани ва бу ҳақда фармон – мактуб юборилганлиги ҳақида гапирган². Абдураззоқ Самарқандийнинг “Матлаи саъдайн” ва Мирхонднинг “Равзатус-сафо”, Хондамирнинг “Хулосат ул-ахбор” тарихий асарлари, шунингдек, Хондамирнинг Навоий ҳаёти ва фазилатлари ҳақида махсус ёзилган “Макорим ул-ахлоқ” асарида Навоий ўз ташаббуси билан келгандек талқин этилади³. “Вақфия” 1481 йил ёзилган бўлса-ю, ундан аниқ хабардор бўлган Хондамир нега ўз асарларида бу жиҳатни ёритмаган? Бундан маълум бўладики, “Вақфия” хизмат ва молиявий ҳужжат сифатида кенг ўқувчилар аҳлига мўлжалланмаган. Шунинг учун Навоий ўз табиати-га хилоф равишда, манманликка йўйилиши мумкин бўлган икки жиҳатни мазкур ҳужжатда қайд этишга мажбур бўлган. Бири, гарчи, аввалбошдан хилватга чекинса-да, Ҳусайн Бойқаронинг қистови билан давлат хизматида тортилгани, иккинчиси шахсий мулки ҳажмини кўрсатишидир. Дарҳақиқат, Навоийдек

¹ Хулосат ул-ахбор, 60^а; Мажолис, 339.

² Вақфия, 643.

³ Матлаи саъдайн (1), 331^а; Равзат ус-сафо (4), 70; Хулосат ул-ахбор, 60^а.

мукаммал тақво соҳиби ва донишманд файласуф ўзининг катта мол-мулкани бир-бир санаб, вақф қилинмишларни рисола тарзида васф этиши ғоятда зиддиятли. Муқаддимада Султонга аталган кўнгил изҳорларига қараганда ушбу китоб султонга тақдим этилган. Бунда Навоий қуйидагиларни кўзда тутгани яққол сезилади: Султон Ҳусайндан уни шон-шараф ва давлат соҳиби этганлиги учун миннатдорчилик изҳори ва шу билан бирга, мол-дунё йиғишга мажбур бўлиши ўзи истамаган равишда юз берганлигига ишора. Навоий асарларида ва ҳатто Хондамирнинг унга бағишланган маълумотларидан ҳам кўриниб турадики, у ўз муваффақиятларини юксак тавозеъ ва камтаринлик нуқтаи назаридан ғоят нозик пардаларда ифодалаш тарафдори бўлган (шоир назмидаги фахриялар алоҳида мавзу – Ш.С.) Аммо “Вақфия” ўз мазмун-моҳиятига кўра Навоийни очиқ гапиришга мажбур қилган ягона истиснодир. Демак, Навоий юксак назокат ва фаросат юзасидан ўзининг Ҳиротга чақирилиши расмий равишда юз берганлигини тарихий китобларда қайд этиш нокамтарлик бўлади деб ҳисоблаган. Навоийнинг яқин кишилари “Вақфия” мазмунидан хабарсиз бўлганлар дейиш қийин. Айниқса, Хондамир Амир Алишернинг котиби бўлганини назарда тутадиган бўлсак, у китоб мазмунидан аниқ хабардор бўлган. Демак, у ҳам тарих китобида унинг хоҳиши билан иш тутиб, камтарона қайдлар билан кифояланган, шекилли. Фақат анча муддат ўтиб, Навоий вафотидан кейингина унинг ёш замондоши Фахрий Ҳиротий бу масалани очиқ қайд этади. У шундай ёзади: «Султон соҳибқирон мазкур амирни талаб қилиб Султон Аҳмад Мирзога хат ёзди, (уни олиб келиш учун) киши юборди. (Султон Аҳмад Мирзо) уни муносиб анжомлар билан

Султон соҳибқирон ҳузурига жўнатди. Амир Ҳиротга қараб йўл олди ва хизмат қилиш давлатига муяссар бўлди”.¹ Фахрий Ҳиротий маълумоти бир неча йил кейинроқ Сом Мирзо томонидан ёзилган “Тухфайи Сомий” тазкирасида ҳам айнан тақрорланади².

Манбаларда кузатилган ушбу икки хил ёндашув навоийшуносларимизни анча чалғитган. В.В.Бартольд Абдураззоқ Самарқандий, Мирхонд ва Хондамир асарлари Навоий раҳбарлигида бажарилганлигини рўкач қилиб, Фахрий ахборотини инкор этади³. Олим Шарафиддинов Алишер Навоий ҳаёти ва ижодига бағишланган тадқиқотининг биринчи нашрида “Султон Ҳусайн дўсти Навоийни эсга олиб уни Ҳиротга чақиради”,⁴ деса, иккинчи қайта ишланган нашрида фикрини ўзгартириб: “Сом Мирзо томонидан берилган бу маълумот бошқа мўътабар манбаларда учрамагани учун унга бир ҳикоя сифатида қараш лозим” деб кўрсатиб ўтади...⁵ М.Ойбек бунга чиройли уйдирмаларга мойил ёзувчиларнинг “шоирона афсонаси” сифатида қарайди⁶. Шу тариқа масала ечилмасдан қолди. Анча йиллардан сўнг ушбу мавзуга қайтган профессор А.Абдуғафуровнинг мақоласидан кейин аниқ тўхтамга келинди. “Вақфия”даги маснавийнинг кейинги байтларида, – деб ёзади олим, – Ҳусайн Бойқаро мактубининг бош мақсади баён этилади, шу қисмда унинг чиндан ҳам ёрлик-фармон характерида эканлиги аниқ-равшан юзага чиқади. Навоий уни бир ўринда “тавқеъ” (шоҳнинг махсус белгиси қўйилган фармон-ёрлик) сўзи билан ифодаласа, иккинчи ўринда очикдан-очик

¹ Латоифнома, 134.

² Тухфайи Сомий, 167^а.

³ Бартольд, 226.

⁴ Шарафиддинов(1), 40.

⁵ Шарафиддинов (2), 56.

⁶ Ойбек, 115.

“хукм” деб атайди. Янги хукмдор Навоийни саройга расмий таклиф этар экан, эндиликда “гўша тутиш вақти эмас”, “бир чеккада ўтириш вақти эмас” деб таъкидлайди, ижтимоий-ижодий фаолликка чақиради, унга катта ваъдалар бериб, “бори ишларинг шу қадар авж оладики, ой юзасига ҳам қадам кўяжаксан”, деб ёзади. Қисқаси, Ҳусайн Бойқаро мактуб-хукмини олиш ҳамоно, Навоийнинг тезлик билан саройга – Ҳирийга келишига ҳамда “хизматга белни боғлашга” даъват этади¹. Р.Воҳидов ҳам “Мажолис ун-нафоис”нинг таржималарига бағишланган илмий тадқиқотида “Вақфия”даги қайдлар Фахрий Ҳиротий маълумотлари билан янада мукаммаллашишини таъкидлаган². Демак, Султон Ҳусайн Султон Аҳмадга мактуб ёзиш билан бир қаторда дўстининг ўзига ҳам мактуб юборгани маълум бўлади.

Султон Ҳусайн Бойқаро мактуби

Султон Ҳусайн ва Алишер Навоий дўстлиги ҳақида манбаларда кўплаб қайдларни учратиш мумкин. Бир афсонада шундай нақл этилади: “Алишер Навоий ва Ҳусайн Бойқаро ёшлиқдан жуда қалин дўст бўлганлар, мактабда ҳам бирга ўқиганлар. Уларнинг домласи ғоят ўтқир зеҳнли киши экан. У киши бир куни шогирдларининг зеҳнини, нимага қизиқишларини билмоқчи бўлибди. Ҳар иккаласига бош ва қилич расмини чизиб берибди-да, шарҳ ёзиб келишни топширибди. Алишер бош ва ақлни, доноликни таърифлаб ғазал битиб келибди. Ҳусайн бўлса қиличга ҳамду санолар айтиб, жангу жадал ҳақида мадҳия ёзибди”.³ Халқнинг бу икки тарихий шахс ҳақидаги тасаввури ана шу ривоятда мужассамдир.

¹ Абдуғафуров, 1973, 225-232.

² Воҳидов, 1984, 31.

³ Эл деса... 4.

Шаҳзода Ҳусайн 1469 йили Хуросон тахтини эгаллагач, биринчи навбатда дўстини излаштирди. Зеро, янги ҳукмдор бобоси соҳибқирон Амир Темур тузуқларига асосан ўзига “ақлли, тажрибали, салтанат ишларини, сирларини очиб, яширин ишлар, махфий сирларни текшириш” учун маҳрамихос “алоҳида сирдошни” танлаши керак эди ва бу жиҳатдан дўсти Алишердан муносиб киши йўқ эди.

Султон Ҳусайн Самарқанд султони Аҳмад Мирзога мурожаат этиб Алишернинг Ҳиротга қайтишига рухсат беришини илтимос қилади ва Алишернинг ўзига эса буйруқ тарзида қабул қилиниши лозим бўлган мактуб-маншурни жўнатади. Мазкур мактуб мазмуни Алишер Навоий томонидан “Вақфия” асарида келтирилган¹. Мактубда Алишер, гарчи ўз ижоди билан халққа танилган ва халқ унинг маъни гавҳарларидан баҳраманд бўлган бўлса-да, мусофирчиликда қийналиб юрганига афсус билдирилади ва энди шодлик замони етгани айтилади:

*К-эй фазл жаҳонининг сипехри,
Йўқ, йўқки ўшул сипехр меҳри...
Сен гарчи гуҳар дўкони очтинг,
Лекин бу гуҳарни элга сочтинг.
Фикринг чаманида кўп раёҳин,
Лекин бўлиб анда халқ гулчин.
Назминг гулидинки даҳр тўлди,
Дегилки сенга не баҳра бўлди?
Лафзингдин улусқа важду ҳолат,
Етмай санга баҳра жуз малолат...
Эмдики тараб замони етти,
Даврондин алам нишони кетти.*

¹ Вақфия, 643.

Хусайн Навоийни Ҳиротга тез етиб келишини ҳукм қилар экан, унинг алоҳида эътиборда бўлажанини ваъда қилади;

*Ҳам субҳи умидинг ўлди толеъ,
Ҳам меҳри муродинг ўлди ломеъ.
Чун соқии давр жоми ишрат
Тутти, яна чекма заҳри меҳнат.
Тавқизъ етишгач айла лозим
Ким, жон била бўлғасен мулозим...
Ким ой уза қўйғасен қадамни,
Кун лавҳиға чекасен рақамни...
Неча бийик айласанг сўзунгни,
Ондин бийик этгабиз ўзунгни.
Йўқтур санга вақт гўша тутмоқ,
Ишрат гулин оҳ ила қурутмоқ.
Чун ҳукмни англадинг дам урма,
Балким дам урарға дағи турма.*

Алишер қийин аҳволда қолади: салтанат ишларига аралашиш, бир томондан, уни ҳаловатдан бегона қилса, иккинчи томондан бадийий ижоддан узоқлаштирар эди. У қалбига қулоқ тутади:

*Навоий, не бало андуҳ эрур бу,
Ўзунгни солмоғинг мундоқ бўлурму?
Ангаким ақлу ҳиммат ёр бўлғай,
Бу навъ ишлар қачон душвор бўлғай?
Қуёшдин тарбият гар топса хоро,
Қилур ёқут ила лаъл ошкоро...
Булутдинким, бўлур сероб туфроқ,
Мулавван гул берур минойи яфроқ...
Кулеким, тийра бўлмиш гулхан андин,
Эрур кўзгу жамоли равшан андин...
Қўюб бекорлиғ фарзона бўлғил,
Илик ур ишгаву мардона бўлғил.*

Султон умрининг охиригача ўз ваъдасида турди. Султон Ҳусайн уни етук файласуф шоир ва давлат арбоби сифатида чексиз қадрлади. Алишер Навоий ўзига насиб этган бахт-саодат шукронасини қуйидаги тарзда:

Иқбол мутию бахт ёвар бўлди,

Хуршед раҳию сипеҳр чокар бўлди.

Олам элидин кимга муқаррар бўлди,

Бу мартабаким манга муяссар бўлди, –

деб миннатдорлик билан ифодалагани бежиз эмас, албатта. Навоий ўзи кутмаган даражада юксак эҳтиром, беҳисоб мол-дунё ва мансаб билан сийланди. Алишер Навоий ҳам охирги нафасигача дўстига улкан муҳаббат билан қаради. Умуман, манбаларда Ҳусайн Мирзонинг Алишерга муносабати идеал дўстлик қобиғида кўрсатилган. “Равзат ус-сафо” муаллифи бир неча ўринларда уларнинг бир-бирига муҳаббат ва садоқати қучли эканлигини таъкидлаган¹. Зайниддин Восифийнинг “Бадоеъ ул-вақоеъ” асарида ҳам бир воқеа келтириладики, кўриб ўтилган мулоҳазаларга қўшимча равишда ҳақиқатда ҳам Султон Ҳусайн ва Навоийнинг бир-бирларига юксак эҳтиромда бўлганликларидан далолат беради:

“... Улуғ Амир туркий “Хамса”сини тугатиб, султон (Ҳусайн) номига бағишлаб келтирганда Мирзо деди:

– Анча вақтдан бери сиз билан ўртамизда бир гап борки, шуни бугун ҳал этмагимиз даркор (шарт.)

Гап шунда эдики, Мирзо Амирни ўзига пир санашни хоҳларди.

Амир эса: “Оллоҳ, Оллоҳ! Нима деяпсиз, биз муридмиз, сиз эса ҳаммага пир!” – дерди.

Гап чўзилгандан сўнг, Мирзо сўради: “Пир нимаю, мурид нима дегани?” Амир деди: “Мурид шуки, пирнинг муроди (нияти, истаги) нима бўлса, муриднинг ҳам муроди шу бўлиши керак!”

¹ Равзат ус-сафо (4), 58–59.

Шунда Мирзо (Хусайн) оқ отни келтиришларини буюрди...ва деди: “Демак, мен пиру, сиз мурид бўлдингизми, менинг хоҳиш-муродим шуки, мана шу отга минасиз ва мен отнинг жиловини тутиб, олдингизда юраман”. Амирнинг отга минишдан ўзга чораси қолмади...”¹

Бу икки буюк зотнинг бир-бирига садоқати ва вафодорлиги уларни бир умр тарк этмаган бўлса-да, баъзида улар ўртасида тушунмовчилик ҳолатлари бўлганига ҳам манбаларда ишоралар мавжуд.

Алишер – муҳрдор

...1469 йил. Султон Хусайн Хуросон тахтини эгаллагандан сўнг илгари ўзига ёрдамлашган, содиқ одамларига салтанат лавозим ва мансабларини улашади. Зеро, Амир Темур ўз тузукларида ёзади: “... мол-дунёга ҳирс қўйган очқўз ва таъмагирларга мол-дунё ваъда қилдим, мансаб-мартабага ва мамлакатларни бошқаришга кўз тиккан амалпарастларни қўлим остидаги мамлакат ва вилоятлардан бирига (ҳокимлик) қилишга номзод қилиб кўрсатдим... қилган бир хизматини ўн баробар қилиб тақдирлаб, дилларини хушнуд қилдим².”

Навоий Самарқанддан чақиртирилади. Алишер Навоийнинг саройда бўлиши Хусайн Бойқаро учун ишончли ва садоқатли инсон сифатида ниҳоят зарур бўлган кўринади. У «Ҳилолия» қасидасини ёзиб, рамазон ҳайити куни Султон Хусайн Бойқаро саройига кириб боради ва умрининг охиригача ўз дўстига, те мурийлар хонадонига содиқ мулозим бўлиб қолади. Алишер муҳрдор сифатида ўз фаолиятини бошлайди. Гарчи бу мансаб олий лавозимлар сирасига кирмаса-да, ҳужжатларнинг тўғри юритилишини назорат этувчи асосий ҳалқа ҳисобланган.

¹ Бадоеъ ул-вақоъ, 586–587.

² Темур тузуклари, 31.

Хусайн эндигина тахтга ўтирган кезларда унинг Хиротдан ташқаридалигидан фойдаланган Ёдгор Мирзо тахтни тортиб олади. Султон Хусайн тахтни қайтариш режасини тузганда, биринчи бўлиб Мир Алишердан маслаҳат сўрагани уларнинг ўзаро ишончи нечоғли кучли бўлганидан далолат беради. Муайян бир муддатдан сўнг Алишер муҳрдорликдан бўшатишни султондан илтимос қилади. Албатта, бу ҳақдаги маълумотлар жуда қисқа ва мавхум. Хондамир “Амир Низомиддин Алишер бир неча вақт муҳрдорлик вазифасида тургандан кейин бу мансабдан истеъфога чиқди ва амир Шайхим Суҳайлийни ўз ўрнига тайинлашни подшоҳдан илтимос қилди. Хоқони мансур бу илтимосни қабул қилди ва 876 йилнинг шаъбон (1472 йилнинг январь) ойида эъзозланишга лойиқ бўлган Амир Алишерни юқори мансаб, соҳибдевон – девон олий амири мансабига тайинлашга қарор қилди”¹ дейиш билан кифояланган. Кўриниб турибдики, истеъфо сўрашга мажбур қилган сабаблар ҳақида деярли ҳеч нарса айтилмаган. Навоийнинг ўз асарларида ҳам, бошқа манбаларда ҳам ушбу саволга жавоб топа олмайсиз. Бир қарашда Навоийнинг муҳрдорликдан бўшаши истеъфо бўлмай, балки мансаб пиллапояларидан юқорилаш каби тасаввур уйғотади. Замонавий навоийшуносликда шундай қараш устувор. Барча адабиётларда Навоийнинг муҳрдорликдан бўшаши ва амирликка ўтказилиши юқорида қайд этилган сана – 876 ҳижрий йилнинг шаъбон ойи (1472, январь) билан белгиланган. Бироқ Хондамир келтирган суҳбат давомига эътибор қаратсак, навоийшуносларимиз назаридан четда қолган бир жиҳатни кўришимиз мумкин. Хондамир ёзади: “Амир Низомиддин Алишер аввалига бу мансабни қабул қилмади (яъни амирликни – Ш.С.)

¹ Равзат ус-сафо (4), 25.

ва дедики, “Мен ҳозирда нилуфар остонанинг ичкилари жирғасида ўлтирибман, мансаб эгаси эмасман, лекин осмон ҳашаматли тахтга бошқа улуғ амирлардан кўра яқинроқман”¹. Диққат қилсангиз, унга амирлик таклиф этилганда “мансаб эгаси бўлмаган”. Бундан маълум бўладики, у амирликни қабул қилишдан анча илгари муҳрдорликдан бўшаган. Ўртада бир муддат султоннинг яқин кишиси сифатида саройга кириб-чиқиб юрган ва аниқ лавозимга эга бўлмаган. Замонавий навоийшуносликда бу масала кўриб чиқилмаган. Барча тадқиқотларда муҳрдорлик ва амирлик мансаб йўлидаги изчил кўтарилиш деб тушунилган. Навоий истеъфоси ҳақида сўз юритилганда, у амирлик билан боғланган ва фақат бир марта, у ҳам бўлса, 1476 йилда юз берган деб ҳисобланган. Ҳолбуки, Алишернинг ўз ташаббуси билан қилинган истеъфо ҳақидаги мурожаати Султоннинг унга соҳибдевон лавозимини таклиф этган пайтда айтилган деб бўлмайди. Ушбу суҳбатдан Навоий амирлик лавозимини ҳам қувонч билан қарши олмагани сезилади.

Шу тариқа, бизнинг олдимизда Навоий қачон муҳрдорликдан бўшаганини аниқлаш вазифаси кўндаланг бўлади. Қўлимизда фақат иккита факт бор. Бири, Навоийнинг муҳрдорликка тайинланган вақти ҳижрий 873 йилнинг шаввол ойи (1469 йилнинг апрель ойи) ва иккинчиси, соҳибдевон – амири кабир лавозимига тайинланиш вақти (Хондамир ва Розий бўйича ҳ. 876, шаъбон (мил. 1472, январь). Шу йўналишда таҳлил ишларини олиб бориб, ўзим учун кутилмаган ҳолатга дуч келдим. “Хамсат ул-мутаҳаййирин” да шундай воқеа ҳикоя қилинади: “Алар (А.Жомий – Ш.С.) Макка сафаридан қайтиб шаҳрға

¹ Ўша асар, 26.

келганда подшоҳ рӯзгор ҳаводиси иқтизосидин Балх юришига бориб эрдилар. Чун Ҳумоюнроётким, Балхдин қайтиб, тахтга озим бўлдилар, истиқбол расми ила Мурғоб вилоятигача келиб эдилар. Подшоҳ била мулоқотдин сўнгра бандахонага ташриф келтуруб, кеча анда бўлдилар. Кеча алар истироҳат қилур учун бир янги такаллуфлиқ оқ уй бор эрди, ани тиктурулди, то ул ҳазрат анда осойишга машғул бўлдилар... Ҳам ушбу тарихда эрдиким, фақир сипоҳийликдин мутанаффир бўлиб, маносибни тарк қилиб, мулозаматни ўқсутиб эрдим. Алар танбеҳ ва насиҳат изнидин сўрдиларким:

– Бу навъ амре масмуъ бўлди, бу жиҳат на эрди эркин?

Фақир дедиким:

– Инсон жинси суҳбат ва ихтилотидин малул бўлиб эрдим, бу ишга ул боис бўлди.

Алар дедиларким:

– Инсон кимни хаёл қилиб эрдинг, бизга дағи кўргуз?

Кўрқуб эрдиким, манъ қилғайлар. Бу жавобдин билдимким, муборак хотирлариға бу хейли нохуш келмаган эрмиш.

Хотирим жамъ бўлди”¹.

Демак, суҳбат мазмунидан маълум бўладики, подшоҳ Балх юришидан пойтахтга қайтаётганида ва уни ҳаж сафаридан қайтган Жомий Мурғоб дарёси этагида кутиб олиш учун чиққан пайтдан сал олдинроқ Навоий лавозимини топширган. Навоий “маносибни тарк қилиб, сипоҳийликдан мутанаффир бўлиб, мулозаматни ўқсутуб эрдим” деганда узил-кесил истеъфога чиққанлигига ишора этган. Мазкур хотирада сана кўрсатилмаган. Навоийнинг қайси мансабдан истеъфо бераётганини аниқлаш мумкин-

¹ Ҳамсат ул-мутаҳайирин, 18–19.

ми? Масалани Жомийнинг ҳаж сафаридан қайтган санаси ва Ҳусайн Бойқаронинг Балх юришидан қайтиш санасини аниқлаш ечади.

Жомий неча марта ҳажга боргани манбаларда қайд этилмаган. Аммо мамлакатда энг улуғ обрў ва эътиборга сазовор бўлиб, Хуросоннинг пешвосига айланган давридаги ҳаж сафари тарихда муҳрланган. Фахриддин Али Сафийнинг “Рашаҳот айн ул-ҳаёт” асарида ана шу тарихий Ҳижоз сафари тафсилотлари берилган. Сафий “Ҳазрат маҳдумнинг муборак ҳаж сафарига юзланиши ва ушбу сафарда юз берган воқеалар баёни” номли махсус бўлимда ҳазратнинг сафари билан боғлиқ саналарни қайд этган. Унга биноан, Жомий ҳижрий 877 йилнинг раби ул-аввал ойи /1473, август-сентябрда ҳаж сафарига чиқиб, шаъбон ойининг ўн саккизинчисида /1474, 18 январда Ҳиротга қайтган¹. Тарихий манбалардаги, хусусан, “Равзат ус-сафо”, “Хулосат ул-ахбор”, “Ҳабиб ус-сияр” маълумотларига асосланадиган бўлсак, шу даврда, ҳижрий 876 /1472–1473 йилдан ҳижрий 884/1479 йилгача Султон Ҳусайн Балхга юриш қилмаган. Фақат 884/1479 йилда Абу Бакрнинг Хурсонга бостириб кириши туфайли Ҳусайн Бойқаро Балхга юриш қилган. Бундан маълум бўладики, юқоридаги Жомий-Навоий суҳбатида Али Сафий баён этган Жомийнинг тарихий ҳаж сафари назарда тутилмаяпти. Жомий илгари ҳам ҳажга борган бўлиши мумкин. Шуниси аниқки, Султон Ҳусайннинг Балхга юришлари асосан, 1469–1471 йилларда амалга оширилган. Бу давр тож-тахт учун кураш йиллари бўлиб, Балх учун олиб борилган курашлар саҳнасида Бойсунғур Мирзонинг ўғли Ёдгор Мирзо ва Абу Саъид Мирзонинг ўғли Султон Маҳмуд билан боғлиқ қайдлар бор. Султон Маҳмуд Ёдгор Мирзо билан иттифок

¹ Рашаҳот, 125⁶–130⁶

тузиб Хусайн Бойқарога қарши кураш олиб боргани ҳақида маълумотлар учрайди. Хондамир ёзишича, Султон Хусайн Ёдгор Мирзони таъқиб қилаётиб зулҳижжа ойининг ўн бирида (1470, 11 июнь) Боғи Назаргоҳга ўтади ва у ердан кўчиб Саритоғ яйловида тўхтади. Ёдгор Муҳаммад Машҳадга йўналади. Айни шу вақтда Султон Маҳмуд Мирзо Амудан кечиб ўтиб Балх ва Шибирғон ҳудудига кириб келади ва Балхни қамал қилади¹. Қўриняптики, Ёдгор Мирзо ва Султон Маҳмуд деярли бир пайтда Хусайн билан тахт таллашишган. Бойқаро ўрдусида жиддий парокандалик ва саросима пайдо бўлади. Баъзи лашкарбошилар Хусайдан юз ўгиришади ва бу, Хондамир келтиришича, ҳижрий 874 йил зулҳижжа ойининг 19-куни (1470, 19 июнь) содир бўлган. Хусайннинг Балхга кейинги юриши юқоридаги воқеалардан бир йил ўтар-ўтмас Балхда ҳоким бўлиб турган Амир Муштоқнинг мустақиллик эълон қилиши билан боғлиқ. Исён овозаси етгач, Хусайн Бойқаро дарҳол йўлга тушади ва Балхни уч-тўрт ой қамал қилиб туради. Қалъанинг мустаҳкам мудофаа этилиши, шу билан бирга, Бойқаро аскарлари орасида озиқ-овқатнинг етишмай қолиши оқибатида Султон Хусайн Балхни қўйиб Мурғобга қайтишга ва у ерда тўхтаб, лашкар ва озиқ-овқат жамлашга мажбур бўлади². Айни шу пайтда Хусайннинг танг аҳволда эканлигидан фойдаланмоқчи бўлган ака-ука Султон Аҳмад ва Султон Маҳмуд Амудан кечиб, Балхни яна қамал қилдилар. Бироқ Амир Муштоқ уларга ҳам қаршилиқ кўрсатади. Шунда улар қўшинни Хусайн Бойқаро томонга бурадилар. Бу орада Абу Саъид Мирзонинг яна бир ўғли Абу Бакр Султон Маҳмуд мулки бўлган Ҳисорга бостириб киради. Бу ҳол ака-укаларнинг тезда орқа-

¹ Равзат ус-сафо(3), 37⁶, 33^а.

² Ўша қўлёзма, 40^а.

га қайтишларига сабаб бўлади”¹. Хондамир бу воқеани ҳижрий 875 йил ёзида (1471 йил) рўй берганлиги ҳақида аниқ ёзиб қолдирган.

Демак, охириги воқеалар 1471 йилнинг ёз-куз ойларида юз берганлиги аниқ бўлади. Шундай бўлгач, Жомийнинг ҳаж сафаридан келиб Султон ва Навоий билан учрашуви Бойқаронинг Балхдан Ҳиротга қайтаётиб Мурғоб бўйида тўхтаганида, яъни 1471 йилнинг кузида рўй берганлигига шубҳа туғдирмайди. Шундан хулоса қилиш мумкинки, Султон Ҳусайн хукмронлигининг илк йилларида олиб борилган ҳарбий юришларда Алишер Навоий иштирок этган. У Ёдгор Мирзо билан боғлиқ барча жангларда Султон Ҳусайннинг ёнида бўлган. Бу эса, Балх билан боғлиқ Бойқаро юришларида ҳам унга ҳамроҳлик қилганини англатади. Устига-уст, Алишер ўз табиатига хилоф равишда қилич кўтаришга ҳам мажбур бўлган. Бу хизмат табиатан кўнгилчан, фақру фанога мойил, ижодкор инсонга оғирлик қилган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Балки шу сабаб у салтанат ишларидан бўшаб, хилватда нафас ростлагиси, ижод билан мунтазам шуғулланиш, тоат-ибодат билан машғул бўлишга интилгандир. Кўриб ўтилган Навоий-Жомий суҳбати ҳам буни тасдиқлайди.

”Матлаи саъдайн”да ишора этилганидек, Амир Алишер айни шу даврда султоннинг ўзига бўлган ишончини оқлаганлиги учун ”муқарраби ҳазрати султоний” ”Ҳазрати султон яқини, ҳамсуҳбати” унвонига сазовор бўлган.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, Навоий муҳдорликка ҳижрий 873 йил шаввол ойида (1469, апрель) тайинланган бўлса унинг истеъфоси 876 йилнинг шаъбон ойдан (1472, январь, яъни амирликка тайинланишидан) икки-уч ой олдинроқ, 1471 йилнинг кузида рўй берган.

¹ Ўша қўлёзма, 40^а-40^б

Амирликка тайинланиш

Шундай қилиб, Навоийнинг амирлик мансабига тайинланиши муҳрдорликдан тўғридан-тўғри кўтарилиш бўлмай, балки истеъфодан сўнг маълум вақт ўтгач султон хоҳиш-иродаси билан амалга оширилганлигини кўриб ўтдик. Аммо шу ўринда яна бир масала аниқланмай қолмоқда. Юқорида кўриб ўтилган Навоийнинг амирликка тайинланиши ҳақидаги Хондамир маълумотини ўрганишда давом этамиз. Хондамир ёзади: «Амир Алишер аввалига бу мансабни қабул қилмади ва дедики, «Мен энди улуғ остона ичкилари қаторидаман, улуғ мансаб эгасиман, («муқарраби ҳазрати султоний»унвони назарда тутилмоқда – Ш.С.) осмон қадар тахт амирларининг барчасидан юқорироқ ўринда ўтирибман. Бордию, амирлик мансабига ўтирсам, барлос ва орлот амирларидан баъзилари тўрага биноан мендан юқори ўтиришлари керак бўлади. Бу мансаб мартабамни пасайтиради. Умидим шуки, мени (амир сифатида) муҳр босишдан қутқарсалар, шу билан хизматингизда ва мулозиматда хотиржам бўлардим». Хоқони мансур унинг узрини қабул қилиб «барлос амирларидан амир Музаффар барлосдан бошқа бирон кимса амир Алишердан аввал муҳр босмасин!» деган ҳумоюн ҳукм чиқарди»¹ (бу ерда гап Навоийнинг амири кабир сифатида имзо чекиш навбат – тартиби ҳақида кетмоқда. Уни Алишернинг муҳрдор сифатидаги муҳр босиш вазифаси билан адаштириб юбормаслик зарур Ш.С.). Шундай бўлса-да, Алишернинг таклифдан норози кайфиятини кўрган султон амирлик мансабидан Алишернинг кўнгли тўлмади деган ҳаёлга келади ва олий лавозим – амири кабир лавозимига тайинлайди. Ушбу маълумотдан Ҳусайн

¹ Равзат ус-сафо(4), 26; Макорим, 94.

Бойқаронинг Алишер Навоийга чуқур эҳтироми, шу даврда унинг раъйига қараб иш тутишга мойиллиги юқори эканлигини сезиш мумкин. Шундан Навоийнинг саройдаги мавқеини ҳам аниқ тасаввур қилиш мумкин. Шундан сўнг, тарихчи таъкидлаганидек, “хоқон раъйини рия қилиб, амирлик мансабини қабул қилди, тилладўз чопон, (тилла ип билан тикилган чопон) наврўзий кулоҳ кийиш билан фахр топди”¹. Маълумотларнинг юқорида кўриб чиқилган кисмида бу икки буюк шахснинг яқин дўстлиги фонида Алишернинг иззатталаблиги бўртиб кўрингандек бўлади. Дафъатан, буни яширин кибрга ҳам буриш мумкиндир. Аммо ундай эмас. Навоийнинг султон таклифидан норози бўлиши унинг сарой хизматидан имкон қадар узоқлашиш кайфияти билан боғлиқ. Яқиндагина сарой хизматларидан қутулган шоир яна ҳукумат ишларига қайтишни хоҳламаган. Таклифни эшитгач, султонга ўз муддаосини аниқ тушунтириб беришга ботина олмаган. Бу давр Бойқаро салтанатининг илк паллалари эканлигини унутмайлик. Султон ҳали бу даврда Навоийнинг дарвишона дунёқарашини тўлиқ тушуниб етмаган ва унга ҳам бошқалар каби шоҳнинг иноятдан умидворлик асосий мақсади бўлган кимса сифатида қараган десак хато бўлмаса керак. Фикримизча, Алишернинг юқоридаги бизга такаббурона бўлиб туюлган ҳаракати аслида султоннинг нафсониятига тегиши ва уни тинч қўйиши учун бир баҳона эди. У дўстини ўзидан совитиши ва умидини узиши керак бўлган. Афсуски, иш Навоий ўйлаганча чиқмади. Султон жиддий қабул қилди ва унинг мавқеини кўтаришни ўзининг бурчи деб билди. Қутилмаган вазиятга тушган Алишернинг амирликни қабул қилишдан бошқа иложи қолмаган эди. Акс ҳолда, султоннинг мурувватига

¹ Ўша ерда.

ношукурчилик сифатида қабул қилиниши аниқ эди. Икки ўт орасида қолган Навоий ноўрин баҳонаси учун ҳам хижолат чекади. Чунки султон буни такаб-бурликка йўйиши мумкин эди. Хондамир давом этади: “лекин муҳр уриш учун ул жанобнинг қўлига нишон берганларида нафси синиқ бўлганидан ва бағоят улуғ тавозулигидан нишоннинг шундай жойига муҳр босдиким, ундан тубанроққа муҳр босишга жой қолмади”¹. Хондамир маълумотида тасвир ниҳоятда равшан бўлиб, Навоийнинг ички дунёсига хос фазилатлар ҳаққоний очиб берилган: хужжатларга муҳр босиш фурсати етганда, уларни амир Саййид Ҳасан Ардашерга юборади. Табиийки, унинг Алишердан олдин муҳр босишга ҳаққи йўқлиги сабабли хужжатлар яна Навоийга қайтарилади. Шунда у қоғознинг энг остига муҳр босадиким, ундан пастда (қоида бўйича) муҳр босишга жой қолмайди ва бошқалар ундан юқорида муҳр босишга мажбур бўладилар. Бу билан у аввало, устози Саййид Ҳасанга эҳтиромини намоёйиш этади ва иккинчидан, бўлажак фисқу фасодларнинг олдини олиб, ўзининг мансабпарастликдан йироқ эканлигини исботлайди. “Равзат ус-сафо”да ушбу ҳодиса подшоҳнинг олқишига сазовор бўлгани ҳамда вазирлар орасида расм бўлиб қолгани ҳақида алоҳида таъкидланади.

Алишер Навоий Султон Ҳусайн саройида қандай вазибаларга масъул бўлгани тарихий манбаларда воқеа-ҳодисалар баёни жараёнида кўрсатиб ўтилган. Амири кабир лавозимида Алишер қандай вазибаларни бажаргани ҳақида ўзи нима дейди? Навоий “Вақфия”да уларнинг баъзиларини кўрсатиб ўтган. Агар уларни бир тартиб ва тизимга келтирсак, у масъул бўлган соҳа ва тармоқлар ҳақида тасаввур олиш мумкин. Жумладан:

¹ Ўша ерда.

1. Турли халқ йиғинлари ва умумхалқ тадбирлари.
2. Ташқи ишлар. Улуғ меҳмонларни расмий қабул қилиш ва кузатиш.

3. Фавқулодда ҳолатлар, қўзғолонлар, чегара муаммолари.

4. Порахўрликка қарши кураш.

5. Талончилик ва босқинчиликка қарши кураш.

6. Суд-адлия.

7. Вилоятлардан тушган ариза ва шикоятларни текшириш.

8. Амнистия.

9. Диний алоқалар¹.

Манбаларда Алишер Навоийнинг амири кабир лавозимида қанча вақт ишлагани, қачон ва нима учун истеъфо берганлиги ҳақида аниқ маълумот ҳозирча йўқ. Фақат манбалардаги ишоралар ва бошқа муносабат билан келтирилган тарихий фактларни қиёслаб ўрганиш орқали айрим хулосаларга келиш мумкин. Бурҳониддин Атоуллоҳ қаламига мансуб қуйидаги таърих Навоийнинг Астрободга ҳоким этиб тайинланиши муносабати билан ёзилган:

*Он Амир Низомиддин Алишер
Авсоф берун зи ҳадди тақрир.
Чун кард қабул боз аморат
Таърихе шуд "аморати Мир"².*

Учинчи мисрада ишора этилган "яна амирликни қабул қилди" иборасидан абжад ҳисоби билан 1487 йил чиқади. Биз ундан Алишернинг қачондир амирликдан истеъфо берганлигини ва маълум муддат ўтгач 1487 йилда Астрободга юборилиши муносабати билан яна давлат ишига қайтганлигини фаҳмлаймиз.

¹ Вақфия, 174–175.

² Равзат ус-сафо (4), 36.

Истеъфо

Замонавий навоийшуносликда шоир амирликдан 1476 йилда истеъфога чиққан деган фикр қатъий суратда қабул қилинган. Бу фикр ҳозирги мавжуд барча тадқиқотларда очиқ-ойдин қайд этиб келинмоқда. Ушбу сана дастлаб рус шарқшуноси В.В.Бартольд томонидан қайд этилган. У ўзининг “Мир Али Шер ва сиёсий ҳаёт” асарида “Жомий сўзларига кўра, Навоий нақшбандияни чуқур ўргангач, ҳижрий 881 (1476–1477) ўз хоҳиши билан обрў ва эътибордан воз кечиб (амирлик назарда тутилмоқда Ш.С.), фақр йўлига кирди”¹ деб таъкидлайди. Бунда В.В. Бартольд Абдурахмон Жомийнинг “Нафаҳот ал-унс” асари дебочасидаги қайдига асосланади. Ўзбек тилидаги адабиётларда Жомийнинг сўзлари қуйидаги кўринишда учрайди: “ҳижрий 881 йилда дарвишлар дўсти ва уларнинг мухлиси, ҳамма машғулотдан тўқ, фақирлик йўлига ботир амир Низомиддин Алишер (бу киши ўз хоҳиши ва ихтиёри билан даража ва эътиборнинг аъло мартабасидан бет қайтариб, таслим ва ризо қадами билан фақирлик ва фонийлик йўлини қабул қилган”)², бу фақирдан кўнгилдан ўтган ва хотирда қарор топган шаклдагидай илтимос қилди”². Шу тариқа фанда Алишер 1476 йил амирликдан бўшади, деган хулоса қатъийлашди. Шу ўринда Навоийнинг “Вақфия” асаридаги муҳим бир жиҳатга эътибор қаратсак. Маълумки, бу асар ҳижрий 886 (1481–1482) йили ёзилган. Унинг дебочасида муаллиф султондан икки илтимосини бажаришини сўрайди: ... Ул ҳазратнинг (Султон Ҳусайн Бойқаронинг-Ш.С.) муаббад давлатидин ва рафеъ ҳимматидин кўнглумға кечмаган комларға комгор бўлубмен ва тушумға

¹ Бартольд, 235.

² Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий. Тўплам, 136.

кирмаган мақосидға иқтидор топибмен. Икки орзу риштасидин ўзгаким, гиреҳи кўнглум пардасидин ечилмади ва икки мурод ғунчасидин ўзгаким, тугуни жоним гулшанидин очилмади. Аммо умидим улдурким, бу икки умидим мевасидин дағи баруманд ва муродим будурким, бу икки муродим гавҳаридин дағи сарбаланд бўлғаймен ва бу орзумандлиғ хорхорининг тикани кўнглумда синмағай ва бу мурод гавҳарининг ёғинин қатрадек туфроққа элтмағаймен...Бу мазкур бўлғон икки орзудин бири муборак сафардурким, исломим шахси беш ҳисдан бирининг ўксуклиги жиҳатидин ноқис бўлмағай ва мусулмонлиғим панжаси бир бармоқ йўқлуғидин малул қолмағай... Ва иккинчи муродим улким, ул ҳазратнинг (Ҳусайн Бойқаронинг-Ш.С.) Ғоятсиз иноятлари ва ниҳоятсиз шафқатлари муқобаласида юқори мазкур ва садрда мастур бўлғон хизматлардин (олдинроқ санаб ўтилган Навоийнинг саройдаги вазифаларига шаъма қилинмоқда-Ш.С.) бу фақири шикаста ва бу ҳақири дилхастаға муносиброқ хизмат ул эрдиким, зубдаи авқотим ва хулосаи ҳаётимни ул ҳазратнинг мадҳи зоти ва таърифи сифотида сарф қилсам эрди ва ул бобда ғарро қасидалар ва рангин ғазаллар ва матбуъ маснавийлар ва маснуъ иншолар, балки ҳар навъ назм ва насрдин китоблар тасниф қилсам эрди ва мужалладлар тартиб берсам эрди, то ул ҳазратнинг фархунда оти бу васила била кўп йиллар рўзгор саҳифасида мазкур ва ҳумоюн зоти бу восита била кўп қарнлар рўзгор аҳли тилида мазкур бўлса эрди"¹. Кўриниб турибдики, икки илтимосдан бири уни ҳажга юбориш ва иккинчиси давлат ишларидан озод этиш ҳақида. Алишер Навоий ўзининг давлат ишларидан озод этиш илтимосини асосий вақти ва

¹ Вақфия, 172-174.

ҳаётининг қолган қисмини султон номини тарихда қолдириш учун асарлар ёзиш билан изоҳлайди. Навоий давлат хизмати бу ишларни амалга оширишга жиддий тўсқинлик қилишини аниқ ифодалаган: “Бу навъ ғамноклик била (яъни давлат юмушлари билан) не нишотомиз алфозға рабт берғай ва бу паришонлиқ била не маоний гавҳари жамъ қилғай?” Шоир “Хамса” ёзилишига аниқ ишора этади: “Аммо умидим борким, ул ҳазрат давлатидин онча фароғат даст берғайким, кечган ҳаётим бақиясин ва ўтган авқотим татиммасин бир ишга сарф қилғайменки, жаҳон интиҳосиға қадар ул ҳазратнинг зикри хайри бодасидин улус хушҳол ва яна жаҳон ибтидосиға анинг авсофи ҳамидаси оби ҳаётидин халойиқ коми маломол бўлғай”¹.

Демак, “Вақфия”нинг 886 йили ёзилгани (1481–1482) ҳисобга олинса, 1481 йилда ҳали Навоий амирлик лавозимида ишлаб турган бўлиб чиқади. Унда юқорида олимларнинг фактларга суяниб келтирган хулосалари қанчалик асосли?

Абдураҳмон Жомий “Нафаҳот ул-унс” китоби дебачасида асар яратилишига сабаб бўлган омиллар устида тўхталар экан, ёзади: “Дар таърихи санаи аҳади ва саманин ва саманмиа, муҳибби дарвишон ва муътақиди эшон, он ҳама аз шуғл сер ва бар фақр далер – Низомиддин Алишер, ки ба тўъу ихтиёр аз олий маротиби жоҳ ва эътибор эъроз намуда ва ба қадами таслим ва ризо бар сулуки жодаи фақру фано иқбол фармуда, аз ин фақир мисли он сурате, ки бар дил гузашта буд ва дар хотир мутамаккин гашта, истидъо кард”². Биз ушбу парчани шундай таржима қилдик: “Дарвишлар дўсти ва уларнинг мухлиси, ҳамма (дунёвий) машғулотлардан тўйган, фақр йў-

¹ Ўша асар, 176.

² Нафаҳот ал-унс, 2^а.

лига ботирларча отланган, ўз майлу ихтиёри билан қадру эътиборнинг олий мартабаларидан воз кечган ва таслиму ризо қадами билан фақру фано йўлига юзланган Амир Низомиддин Алишер 881 йилда бу фақирдан кўнгилдан ўтган ва хотирда қарор топган шаклдагидай илтимос қилди”. Аслида биз юқорида келтирган В.Бартольд ва ўзбек навоийшунослигида қабул қилинган таржима ҳам, юзаки қараганда, тўғри. Аммо иккинчи таржимада форс адабиётига хос юксак услуб, бадий санъатларга эътибор қаратилган. Жомий жумласига синчиклаб қаралса, унда адиб сажъ усулини қўллаш ниятида иншо санъатида маъмул бўлган усул сифатдошлар билан ифодаланган аниқловчиларни уюштириб келтиришдан фойдаланганлиги яққол кўзга ташланади. Қаранг: «муҳибби дарвишон – мўътақиди эшон» (дарвишларга севимли бўлган – улар эътиқод қўйган), аз шуғл сер бар фақр далер” (дунёнинг ишидан тўйган – фақир бўлишдан қўрқмаган) ва шунга монанд “эъроз намуда-иқбол фармуда” (юз ўгирган-юз қаратган). Қадру эътиборнинг олий мартабаларидан воз кечмоқ ва фақру фано томон юзланмоқ дейилиши салтанатдаги мансабдан расман истеъфо берди деган маънони англатмайди. Шунга биноан, Жомий бу жумлада “Расмий равишда фақру фано сулукини қабул қилди” деган қатъий гапни айтмаётгани ҳам равшан бўлади. Жомий бу ўринда (ҳижрий 881/1476 милодий йилга келиб) Навоийнинг “фақру фано” сулукига мойиллиги жуда баланд бўлганлигини назарда тутган. Ундан ташқари, Жомийнинг ҳижрий 881 (1476) йил санасини келтиришдан мақсади мазкур китобни яратиш ғояси таклиф этилган пайтни қайд этиш эди. Унинг Навоий истеъфосига алоқаси йўқ. Ушбу мавзуга доир бошқа олимларнинг келтирган

асосларини кўриб чиқсак. 20–50-йиллар ўзбек навоийшунослари ишларида, жумладан, Олим Шарафиддиновнинг “Алишер Навоий” тадқиқотида моҳиятан Бартольднинг қараши тасдиқланган. Бироқ у асосни бошқа манбадан олади: “Алишер Навоий бу даврда буюк шоир Абдурахмон Жомийга бағишлаб, “Тухфат ул-афкор” (1476) номли форсча бир қасида ёзди. Унда шоирнинг подшо ва унинг саройига қарши нафрати жуда очиқ ифодаланган. Бу қасидага қойил қолган Абдурахмон Жомий унга жуда юқори баҳо берган эди. Бу қасидани “Тоziёна”, яъни “қамчи” деб атаган эди. Алишерга ёзган мактубида қасиданинг мазмуни тўғрисида шу сўзлар бор:

– Қасиданинг мазмунидан шу маълум бўладики, сиз зоҳирий кўринишлардан, подшо саройидан қочмоқчисиз? Сизнинг бу иродангиз шукур қилишга лойиқдир...”¹

Мушоҳада қилинганидек, О.Шарафиддинов “Тухфат ул-афкор” борасидаги Жомий фикри ва қасида яратилган йил асосида Амир Алишернинг истеъфоси 1476 йил экани бўйича қатъий хулоса ясаган.

О.Шарафиддинов “Тухфат ул-афкор” билан боғлиқ хотира-лавҳада Абдурахмон Жомий фикрларини нотўғри изоҳлаган. Биринчидан, асл матн қуйидагича: “... Аз фаҳвои он чунон маълум шуд, ки хидмати эшонро иродати иқбол бар қиблаи мақсуд ва эъроз аз намудҳои бевуд мутааккад шуда”², яъни “Мазмунидан маълум бўлдики, ул кишида (Навоийда – Ш.С.) мақсуд қибласига юз буришга (яъни фақр тариқатига) ва асосга эга бўлмаган (яъни фоний дунё лаззатлари – Ш.С.) кўринишлардан юз ўгиришга қатъият ҳосил бўлмиш” деб айтилган. Иккинчидан, Жомий томонидан Навоийнинг ўзини назарда

¹ Шарафиддинов, 1971, 66.

² Ҳамсат ул-мутаҳаййирин, 757.

тутиб “хидмати эшонро”, яъни “ул кишида” деб айтилган ибора сўзма-сўз ўгирилиб “у кишининг хизматларини”, яъни подшоҳ хизмати деб тушунилган. Биз биламизки, мусулмон адабиётида улуғ инсонларнинг номини тилга олиш ҳурматсизлик саналиб, учинчи шахс кўшимчасидан фойдаланилган. Учунчидан, “тоза” сўзи янги маъносини англатади. Тўртинчидан, О.Шарафиддинов мактубнинг кейинги қисмидаги фикрни ҳисобга олмаган. Унда Жомий шундай давом этади: “Аммо агар чунончи дар тағйири умури сувари ва тарки иштиғоли ғайри зарури, чун мулойими мизожи азизон нест, муболаға наравад ва дур наменамояд, ҳеч жо нест, ки мақсуд зоҳир нест ва жамоли зуҳурашро камоли зуҳур сотир не”. (Таржимаси: “Аммо зоҳирий ишларни ўзгартиришга ва ҳожатдан ташқари машғулотларни тарк қилишга кўп ҳам ҳаракат қилинмасаки, бу азизлар мижозига мувофиқ эмас. Ва узоқ эмас ва ҳеч жой йўқки, мақсад юз кўрсатмасин, шунингдек, кўринувчи жамолни (яъни Оллоҳ жамолини – Ш.С.) кўринувчи камол (яъни инсон камолоти, бу ерда Навоий камолотига шаъма қилинмоқда – Ш.С.) бекитувчи эмас”). Бу ерда Жомий давлат ишлари инсон руҳий камолоти масалаларига ғов бўла олмаслигини таъкидламоқчи бўлган ва Навоийни ҳамиша орзуси бўлган – давлат ишларидан истеъфо бериш ниятидан қайтарган.

С.Айний “Алишер Навоий” номли тадқиқотида О.Шарафиддинов келтирган “Тухфат ул-афкор”даги маълумотга “Хамсат ул-мутаҳаййирин”даги бир хотира лавҳасини (биз «Муҳрдорлик» бўлимида келтириб ўтган Навоий – Жомий суҳбатини) улаб, қуйидаги, янги, яхлит “эпизод”ни яратади: “Бу воқеадан кўп ўтмай (О.Шарафиддинов талқинидаги қасида воқеасидан сўнг – Ш.С.) Алишер Жомийнинг рухсатини олмасдан, ҳукумат ишидан истеъфо беради.

Унинг бу ишга, яъни амалдорликдан истеъфо беришига Жомий қандай қараганини у “Хамсат ул-мутаҳайирин” да қайд қилади¹.

Айний хулосаси ҳақида гапирадиган бўлсак, у икки хотира лавҳани бир-бирига улашда эътиборсизлик қилиши оқибатида уларнинг бошқа-бошқа даврларга тааллуқли эканлигини ҳисобга олмаган ёки тузум (совет) манфаатларига мос келишини ўйлаб, атайин шундай йўл тутган. Чунки “Тухфат ул-афкор” қасидаси билан боғлиқ Жомий мактуби ҳижрий 880 (1475-1476) йилда ёзилган бўлиб, Навоий подшоҳ билан Марвга қишлоғга (қишни ўтказишга) борганда Жомий билан ўрталарида содир бўлган ёзишмаларга тегишлидир. Иккинчи лавҳа эса Жомийнинг Макка сафаридан ва Ҳусайн Бойқаронинг Балх юришидан қайтган маҳалида юз берган. Биз тадқиқотимизнинг олдинги саҳифаларида ушбу хотира 1471 йилда бўлганлиги ҳақида гапириб ўтгандик. Али Сафийнинг “Рашаҳот” да келтирган Жомий ҳажи тафсилотлари эса 1474 йилга алоқадор². Бу ҳолатда ҳам С.Айний фикри тарихий воқеликка тўғри келмайди.

Рус шарқшуноси Е.Э.Бертельс ҳам ўзининг “Навоий” монографиясида мавзу тақозоси туфайли ушбу масалани четлаб ўтолмаган³. Бироқ фақат у Навоийнинг 1476 йилда истеъфога чиққани ҳақида очиқ фикр билдирмаган ягона олимдир.

Шундай қилиб, Навоийнинг 1476 йилгача истеъфога чиқмагани ва фақат 1481 йилга келиб “Вақфия” асарини Султонга туҳфа этиш асносида ўз илтимосини ёзма тақдим этгани ҳақида хулоса қилиш мумкин.

¹ Айний, Куллиёт, 306.

² Рашаҳот, 130⁶.

³ Қаранг: Бертельс, 118.

Юқоридаги хулосамизга тасдиқ сифатида яна бир мулоҳаза устида тўхталмоқчиман. “Вақфия”даги илтимослар қондирилганми? Мантиқ нуқтаи назаридан Ҳусайн Бойқаро шоҳлик расми бўйича ҳар иккала илтимосни ҳам қондириши лозим эди. Тарихий асарлардан бизга маълумки, Султон Ҳусайн Амир Алишернинг ҳажга боришига рухсат бермаган. Унда уни давлат ишларидан озод этганми? Шоирнинг ўзи бу ҳақда кейинчалик бўлса-да, очиқ гапирмаган. Бироқ Навоий ижодиёти эволюциясини кўздан кечириш шу масаланинг ечимига олиб келадиган баъзи тахминларни туғдиради. Биз биламизки, “Вақфия”дан кейин 1481 йилдан 1485 йилгача бўлган оралиқда Навоий ўзининг шоҳ асари “Хамса”ни яратди ва кўплаб ғазаллар ёзди.

Қисқа давр ичида тинимсиз меҳнат ва тўлиқ ўзни бағишлаш орқали дунёга келиши мумкин бўлган бу улкан асарларни давлат ишлари билан бир пайтда яратиш жуда оғир эмасми? Демак, султон унинг фақат бир илтимосини бажарган бўлиши, яъни истеъфосини қабул қилган бўлиши керак. Чунки Навоий юқорида ўз истеъфосидан мақсад – “Султон Ҳусайн номини тарих зарварақларида қолдириш нияти”да шоҳ асарлар яратиш эканлигини таъкидлаган.

Дарҳақиқат, шу даврлардан эътиборан буюк “Хамса”ни ёзишга киришганлиги шоҳ расмий равишда истеъфосини қабул қилган деган фикрга олиб боради. Хамсанинг биринчи достони “Ҳайрат ул-аброр”нинг яратилиш санаси 1482 йил эканлиги бизга маълум. Демак у 1481 йилда давлат лавозимларидан озод этилган дейиш мумкин. Шу жиҳатдан унинг амирлик лавозимидаги фаолият йилларини 1472–1476 йиллар деб эмас, 1472–1481 деб белгиласак тўғри бўлар. Аммо Навоий амалда султон хиз-

матларидан тўлиқ бўшай олмаган кўринади. “Садди Искандарий” достонида шу кайфиятни ифодаловчи ўринлар мавжудлиги шундан далолат беради. Ҳар ҳолда Ҳусайн Бойқаро буюк асарлар яратишга бел боғлаган дўстини расмий равишда давлат лавозимидан озод этган бўлса ҳам, гоҳ-гоҳида топшириқлар бериб турган ва бу, табиий.

Шу ўринда бир савол кишини ўйлантиради. Навоий “Ҳамса” ёзиш учунгина давлат ишларидан озод қилишни илтимос қилганми? Бу бир баҳона бўлмаганмикан? Илтимоснинг асл сабабини Навоийнинг ўзи кўрсатиб кетган, деб айтиш мумкин. Бу “Вақфия” муқаддимаси охирида келтирилиб, тўрт ният ифодаланган рубоийларнинг биринчисида ўз аксини топган. У қуйидагича:

*Олам ишидин мени малул эт, ё раб,
Фақр эмгаги тортарға ҳамул эт, ё раб.
Бу ишки, сенинг ризонг учун қилмишмен,
Ҳам айни ризо била қабул эт, ё раб.*

Биринчи мисрада шоир Оллоҳдан ўзини дунё ишларидан малул этмоқни, яъни безор қилишни (луғавий маъноси ҳайф, таассуф, зик бўлмоқ ва ғамгин бўлмоқни билдиради), иккинчи мисрада эса фақр машаққатини кўтарувчи ҳаммол этишни сўрамоқда. Демак, Навоий айни шу даврга келиб ўз ҳаётини фақру фано тариқи амалларига бағишлаш ва қолган умрини тоат-ибодат, охират арконларини бажариш ҳамда ижод билан шуғулланишда ўтказишга қарор қилган. Рубоийнинг учинчи мисрасида бу қарор Оллоҳ ризолиги йўлида қилинаётганлиги айтилгани ҳам шубҳага ўрин қолдирмайди. Демак, Навоийнинг бутун мол-мулкани вақф этиш ва истеъфо сўрашдан асл мақсади борлиги ҳам маълум бўлади. Бу

ўтган йиллар давомида тобора қатъийлашиб борган истак – мансаб ва амал қуршовидан қутулиб, тарки дунё (дунёдан воз кечмоқ, узлатга кирмоқ) қилиш эди.

Астробод ҳокимлиги

Ҳижрий 886 (мил.1481 йил 2 март – 1482 йил 19 февраль) давлат ишларидан расман бўшаган Алишер Навоий тамомила ўзини ижодга бағишлайди...

Султон Ҳусайн ҳижрий 892 йилнинг қишида (1486 декабрь – 1487 февраль) Амир Алишерни Журжон вилоятига (пойтахти Астробод) ҳоким этиб тайинлашга қарор қилади. Хондамир кўрсатишча, хоқон Марвда қишлаб турганида Астробод ҳокими Амир Мўғулни лавозимидан бўшатади ва Амир Алишерни чақириб, уни Астрободга юбориш нияти борлигини маълум қилади. Астробод Хуросоннинг ўта муҳим аҳамиятга эга минтақаси бўлиб, қалтис шароитда уни идора этиш ҳокимдан катта масъулият ва тинимсиз меҳнатни талаб этиши, табиий. Бунинг устига, барча мол-мулкни вақф этиб, 1481 йилдан бери ижодга берилган, қолган умрини ижод ва ибодат билан ўтказишга қарор қилган Навоий учун бу таклифни қабул қилиш жуда оғир эди. Алишер Навоий Астрободга кетаётганлигидан норози бўлгани манбаларда кўрсатиб ўтилган: "... Амир (Алишер) Тангри таолонинг ризолиги ва султон учун муҳим бўлган барча топшириқларни бажаришга ҳаммиша тайёрлиги учун бу буйруқни қабул қилиш ёки қилмаслик хусусида бир нима демади. Кўп ўйланди ва розилик бериб, сарой мулозимларидан Амир Бобо Али ва Амир Бадриддинни ҳамроҳ қилиб Астрободга жўнади", деб ёзади Хондамир¹.

Шу тариқа Навоийнинг учинчи марта расмий равишда давлат ишларига қайтганини кўриш мумкин.

¹ Равзат ус-сафо (4), 36.

Астробод Хуросоннинг ғарбий чегара худудида жойлашган Журжон вилоятининг маркази эди. Ғарбий чегараорти ерлари Оққуюнлилар салтанатига тобе Ардабил мулки соҳибларига қараган. Бу юрт бошида шиа мазҳабининг кўзга кўринган арбоби шайх Сафиуддин (1254–1334) асос солган сафавийлар сулоласининг вакиллари туриб, кучли ҳокимият ва улкан вақф ерларига эга эдилар. XV асрнинг иккинчи ярмида уларнинг сиёсий саҳнага чиқиши кузатилади. Сафавийлар пешвоси Шайх Жунайд (1447–1456) Оққуюнлилар ҳукмдори Султон Узун Ҳасан билан қуда-андачилик орқали яқин муносабатлар ўрнатиб олади. Бу тадбир ўша даврда анча кучли ҳисобланган Қорақуюнлилар салтанатига қарши иттифоқ эди. Сафавийларга озарбайжонларнинг кўчманчи элатлари бўлмиш устажлу, румлу, афшорларнинг қуроли гуруҳлари қўшила бошлайди. Жунайд Шервон ва Доғистонни босиб олишга ҳаракат қилиб кўради, аммо шервоншоҳлар қаттиқ қаршилик кўрсатадилар. 1456 йили Самур дарёси бўйида Жунайд ва Шервоншоҳ Халилуллоҳ ўртасида катта жанг бўлиб ўтади. Жунайд мағлубиятга учраб, ҳалок бўлади. Унинг ўрнини эгаллаган Шайх Ҳайдар (1456–1488) отасидан ҳам баттар ўзга мол-мулкка ўч бўлиб, қўшни ҳокимликларга хужум қилишни режалаштира бошлайди. Гарчи Шайх Ҳайдарнинг Шервон шоҳлиги ва бошқа мулкларга бўлган иштаҳаси олдиндан овоза бўлиб юрган бўлса ҳам, Оққуюнлиларнинг бу даврдаги ҳукмдори Яъқуб Мирзо ва шервоншоҳ Фаррух Ясор бунга етарли эътибор қаратмадилар. Шайх Ҳайдар Яъқуб Мирзонинг аммаси Хадича Хотуннинг ўғли, хотини Аламшоҳ Бегим эса Яъқуб Мирзонинг кичик синглиси эди. Шервоншоҳ эса Яъқуб Мирзонинг қайнотаси бўлгани учун ҳам ундан бежавотир бўлган бўлиши мумкин. Воқеалар

ривожи жуда табиий бошланган. Ҳижрий 893 йилда (1487–1488) Шайх Ҳайдар онаси Хадича Хотун воситасида султон Яъқубдан ғайридин черкасларни вақти-вақти билан “адабини бериб туриш” ниқоби остида лашкар йиғиш ва Оққуюнлилар давлати ҳудудида озод ҳаракат қилишга рухсат олади. Бу эса шайхнинг қўлида кучли армия тўпланишига ва қўшни давлатлар учун хавfli рақибга айланишига олиб келади¹. Бизнингча, Султон Ҳусайн Бойқаро даврининг ўта билимдон саркардаларидан ва давлатлараро муносабатларнинг шаклланиш жараёнларидаги паст-баландликларни чуқур тушунган давлат арбоби сифатида шайх Ҳайдарнинг келажак мақсад ва шум ниятларини яхши тасаввур қилган. Балки унинг режаларидан воқиф бўлгандир. Хуросоннинг ғарбий чегараларидаги шиа халқларининг, агар бирор кор-ҳол юз берадиган бўлса, Ҳайдар томонига ўтиб кетиш хавфини сезган. Ҳусайн Султон Яъқуб ва Фаррух Ясор билан муносабатларни янада яқинлаштириб, Ҳайдар билан келгусида келиб чиқиши муқаррар бўлган тўқнашувнинг олдини олиш керак эди. Бунинг учун чегара олди вилоятини шундай кишига топширмақ лозим эдики, у ердаги халқлар бўйсунадиган ва иззат қиладиган, асосийси, Султон Яъқуб ва чегарадош вилоятларнинг ҳокимлари билан муносабатларда жуда ҳам уста дипломат ва уларнинг ҳурматини қозона оладиган, бошини бирлаштира оладиган инсон бўлиши зарур эди. Табиийки, бу тадбир шиа ва суннийлар орасида ҳам, қўшни ҳукмдорлар ўртасида ҳам кучли мавқе ва эътиборга эга бўлган Навоий орқалигина амалга ошиши мумкин эди.

Манбаларда унинг Астрободдаги фаолияти ҳақида маълумотлар жуда кам. Ҳозирча, асосан, Навоий-

¹ История Азербайджана, 209.

нинг қўшни давлатлар ҳукмдорлари билан алоқаларини бир мунча ёритувчи ёзишмалар, жумладан, унинг Шервоншоҳ Фаррух Ясорга ёзган мактуби, Оққуюнлилар ҳукмдори Султон Яъқуб Мирзо ва унинг бош вазири Шайх Нажм билан ўрнатган яқин алоқаларидан дарак берувчи мактуб ва баъзи маълумотларга эгамиз, холос.

Навоийшунос олимларимизнинг тадқиқотларида Мир Алишернинг Астрободдаги кайфияти етарли ёритилган. Астрободда бир йил тургач, қайтишга изн сўрайди. “Равзат ус-сафо”да шундай келтирилади: “...Амир Алишер бир йил муддат Журжон вилоятида бўлгандан сўнг Ҳоқони мансур билан учрашишни хоҳлади ва ижозат олингач, Амир Бадриддинни ўз ўрнида қолдириб, дор ус-салтана Ҳиротга қараб йўналди...ва ўша вилоят ҳокимлигини бирортага берилишини илтимос қилди. Лекин Ҳоқони мансур унинг бу илтимосини ризо қулоғи билан тингламади ва бир неча кун ўтиб яна Астрободга қайтишига рухсат берди”¹. Султон Ҳусайн Бойқаро унинг илтимосини ризо қулоғи билан тингламаганининг сабаби, бизнингча, бу пайтга келиб, Ҳусайн Бойқаро олдиндан кўра олган воқеалар рўй бера бошлаган. 1488 йилнинг бошларида Шайх Ҳайдар ялпи хужумга ўтиш вақти етган ҳисоблаб, Шервон шоҳлигини босиб олиш пайига тушади: Бутун лашкарини Ганжа ва Барда оралиғида тўплайди. Сўнг Фаррух Ясорга одам юбориб, ҳар галгидек, черкасларни талаб келиш учун бораётгани ва Дарбанд йўлини ислом лашкарига очиб қўйишни сўрайди. Фаррух Ясор элчини кутиб олиб, иззат-икром билан кузатгач, Дарбанд йўлини очишга фармон беради. Шунда Ҳайдар ўз аскарларининг саллаларини ўн икки имом шаънига ўн икки йўлли қизил рангга бўятади ва

¹ Равзат ус-сафо (4), 37.

Дарбанд йўлидан осонликча ўтиб олгач, Шервонга қарши уруш эълон қилади. Гафлатда қолган Фаррух Ясор беҳуда қон тўкилишидан қочиб, оила уруғи билан Гулистон қалъасига бекиниб олади. Шайх бошлиқ минглаб “қизилбошлар” етти ойгача қалъани қамал қилиб ётадилар. Ниҳоят Ҳайдарнинг инсофга келишидан умидини узиб, тоқати тоқ бўлган Султон Яъқуб қаҳр билан Шервонга отланади ва 893 йилнинг жумод ус-соний ойининг охирларида (1488, июнь) Ардабилга етиб келади. Бу хабарни эшитган Шайх қалъани кўйиб, Дарбандга чекинади. Султон унинг изидан қувиб келади ва ражаб ойининг охирида (июль) улар ўртасида қаттиқ жанг бўлиб ўтади. Охир-оқибатда, Ҳайдар жанг майдонида ҳалок бўлади ва қизилбошлар қўшини тарқатиб юборилади¹. Демак, Навоийнинг Астрободда бўлиб туриши шу сабабларга кўра жуда ҳам зарур бўлган. Негаки, чегараолди шиа халқларини тинчлантириб туриш, уларнинг кўнгилларида сафавий шайхларига бўлган кўр-кўрона садоқат натижасида пайдо бўлаётган жиҳод учкунларини ўчириш, шу билан бирга, қалтис вазиятда оғирлик, босиқлик ва чуқур мулоҳаза билан тўғри иш юрита олиш Ҳусайн Бойқаро назарида фақатгина Амир Алишернинг қўлидан келиши мумкин эди...

Манбаларнинг гувоҳлик беришича, Алишер Навоий Астрободда бир ярим йилча яшаган. Унинг Ҳиротга қайтишини тезлаштирган воқеани Хондамир куйидагича тасвирлайди: “Амир Алишерга ёрдам бериб юрган жияни Ҳайдар унинг қандайдир топшириғи билан Астрободдан Ҳиротга келади. Мир Ҳайдар анчагина мажнун одам эди. Ана шу савдойликка шароб кайфи қўшилиб кетган бир вақтда бундай деди: “Султон ҳазратларининг яқин дўсти

¹ История Азербайджана, 209.

(яъни Амир Алишер) султон Кокулий баковулга Амир Алишернинг овқатига заҳар қўшиб беришни тайинлаганидан хабар топиб қолди. Шунинг учун ул зот қаттиқ ваҳимага тушиб, подшоҳга душманона кайфиятда бўлмоқда”. Султон бу гапни эшитиб изтиробга тушди ва шамолдек тез елувчи элчини Амирни овунтирадиган мактуб-нишон билан Астрободга юборди ҳамда қасамёд қилиб, айтдики, “Бу масалада нима дейишган бўлса, барчаси ҳақиқатдан йироқдир ва ҳаргиз бунақа фикрни шарофатли хотирларига келтирмасинлар”. Султоннинг чопари Амир Алишернинг ҳузурига етиб келиб нишонни топширганда султон ҳазратларининг яқин дўсти (Амир Алишер) гап нима ҳақдалигини тушунмай, ҳайрон бўлди. Чунки ўша гап-сўздан умуман беҳабар эди. Шу бўлдию, подшоҳни зиёрат қилиш баҳонасида ўн-ўн икки кун деганда Астрободдан Ҳиротга етиб келди ва подшоҳ этагини ўпиш саодатига етишгач, арз қилди: “Амир Ҳайдар айтган гапларнинг бариси ёлғон ва ўтакетган бўҳтондир. Мен ҳеч қачон бунақа гапларни эшитмаганман”. Шу сабаб Амир Ҳайдар жазога тортилди ва ҳибс этилди”¹.

“Заҳар” воқеасининг ҳақиқатда бўлган ёки бўлмагани номаълум. Бошқа манбаларда бу масала ёритилмаган. Аммо мазкур воқеа Ҳиротга сабрсизлик билан ошиқиб турган Навоий учун султон билан мазкур истеъфо борасида яна бир карра гаплашиб олиш имкониятини берди. Чегараолди хавфи тугатилганлиги сабабли анча хотиржам тортган Хусайн Бойқаро Амир Алишерга Астрободни топшириб, Ҳиротга қайтишга рухсат беради. Мир Ҳайдар бу ишни ўз тоғасига куюнчаклигидан қилганми ёки оддий фаросатсизлик туфайлими, унинг қандай баҳоланишидан қатъи назар, ҳар ҳолда, Навоийнинг Астробод ҳокимлигидан қутулиб Ҳиротга қайтишига ёрдам берган.

¹ Ҳабиб ус-сияр, 603^а.

Алишер Навоийнинг Астрободга ҳоким этиб юборилиши сабаблари ҳақида навоийшуносликда турли қарашлар мавжуд. Алишер Навоийнинг Астрободга жўнатилишига ҳозирги навоийшунослигимиз сургун сифатида қарайди.

В.Бартольд “Мир Али Шер ва сиёсий ҳаёт” номли тадқиқотида Навоийнинг Астрободга сургун қилиниши билан унинг ҳаётида “мурувватсиз ва обрўсизланиш йиллари” бошланди деб хулоса қилади. Бу давр В.Бартольд бўйича 1487–1494 йиллар, яъни ва-зир Маждиддиннинг таъсир доираси кучайишидан унинг ўлимигача бўлган даврни ўз ичига қамрайди. Масала тўғри қўйилган. Фақат мурувватсиз йиллар В.Бартольд белгилагани каби Алишернинг Астрободга кетишидан олдин эмас, балки келгандан кейин бошланган ва шунингдек, 1494 йил эмас, анча кейин тугаган. Бундан ташқари, сарой фитналари Маждиддиндан кейин ҳам давом этган. В.Бартольд асарыда мазкур воқеалар тафсилоти шундай бошланади: “Султон Ҳусайн анча вақтдан бери Маждиддинни ҳокимиятга қайтаришни хоҳларди, аммо бунга Мир Алишер қаршилиқ қиларди. Шунинг учун султон аввал унга Астрободга ҳоким бўлишни тавсия қилди. Мир Алишер узоқ қаршилиқдан сўнг рози бўлишга ва кетишга мажбур бўлди. Султоннинг бундай ҳаракати сабабларини Бобур тушунтириб кетган. Султон Ҳусайнга муайян бир маблағ лозим бўлиб қолганда, девон амалдорлари маблағ йўқлиги ва уни топиш амримаҳоллигини айтдилар. Шунда Маждиддин тиржайиб қўйди ва уни алоҳида қабул қилишни айтиб, агар унга тегишли ваколатлар берилса керакли маблағни топиб бериш ва хазинанинг тўлиб туриши учун давлат хўжалигини тартибга келтиришга тайёр эканини билдирди. Ҳокимиятни қўлга киритгач, у ваъдасининг устидан чиқди ва вилоятларни гул-

латиб-яшнатди. Бироқ Мир Алишер бош барча бек ва амалдорларга нисбатан душманона кайфиятда бўлди¹. Ҳолбуки, Бобур “Бобурнома”да Алишернинг Астрободга юборилиш сабабларини Маждиддин билан боғламаган. Астробод ҳақида гапирмаган ҳам. У Маждиддин ҳақида султоннинг вазирлари тавсифига ажратилган бўлимда маълумот берган ва унинг фаолиятини ижобий баҳолаган. Шу билан бирга, унинг Алишер Навоий бошлиқ барча беклар ва амалдорлар билан зимдан муҳолифатда бўлганини қайд этган, холос².

Ўша даврнинг ўзидаёқ баъзи шарқшунослар В.Бартольднинг сургун версиясига кескин қарши чиққан бўлиб, бу ҳақда кейинроқ Бартольд асарларини қайта нашрга тайёрлаган олим Ю.Брегель шундай ёзади: “Охирги пайтларда В.В.Бартольднинг “1487–1497 йиллар Мир Алишер учун мурувватсиз ва обрўсизланиш йиллари бўлди ва бу, аввало, унинг Астрободга сургун қилинишида кўзга ташланди”, деган фикрларини ўз ичига олган концепцияси жиддий қаршиликларга учради. А.А.Семенов манбалар Алишернинг Ҳиротдан узоқлашиши Маждиддиннинг бош вазирликка тайинланиши шарти эвазига рўй берганлиги хусусида бирорта ҳам гувоҳ кўрсатмаганликларини қайд этиб, Астробод Султон Ҳусайннинг энг бой ва муҳим вилояти эканлигини, унда, асосан, шаҳзодалар ёки султоннинг ўта ишончли кишилари ҳокимлик қилиб келганликлари ва Алишернинг Астрободга ҳоким этиб тайинланишини “узоқ вилоятга” “фахрий сургун” сифатида тушуниш мумкин эмаслигини таъкидлади³. В.Бартольд учун Навоийни “сургун” қилиш нима учун зарур бўлгани

¹ Бартольд, 240–241.

² Бобурнома, 136.

³ Қаранг: Семенов 1960, 237–249.

тушунарли. Афсуски, А.Семеновнинг тўғри танқиди кейинги навоийшунослар томонидан инобатга олинмади. Ҳозирги кунларга қадар бу масала узил-кесил ҳал қилинмаган ва ўз ечимини кутиб турибди. Тўғри, Е.Э.Бертельс ушбу масаланинг ёритилишида Семеновнинг сўзларини эслайди. Лекин у ҳам Бартольднинг фикрлаш қолипи ва умумсовет адабиёти ва илмига хос бўлган “ғоявий кураш” принципларидан четга чиқа олмайди: “Навоий ўзининг “Хамса”си устида ишлаётган пайтда унинг душманлари вақтни бекорга ўтказмадилар. Улар ҳар куни Султон Ҳусайнга давлат ишлари хароб бўлганлиги ва уни йўлга қўйиш фақатгина Маждиддин Муҳаммаднинг қўлидан келишлиги хусусида ишора қилишар эди. Сарой аъёнларининг қистови қатъий бўлиб, шаробга ружуъ қўйган султоннинг иродаси кундан-кунга заифлашиб борарди. Шундай бўлган бўлиши ҳам мумкинки, Навоийнинг султон эътиборини давлат ишларига қаратиш учун қилган ҳаракатлари ва унинг сарой аъёнларига танқидий назар билан қараши султонга ёқмаган. Султонда вақти-вақти билан бундай маслаҳатчини кўздан йироқлаштиришга мойиллик бўлган. Султон учун Навоий виждон овози эди ва гоҳида у бу овозни ўчиришни хоҳлар эди”¹. Ўзбек навоийшунослигига асос солган олимлар ҳам Бартольд қарашларини бутунлай ўзлаштириб олдилар ва бора-бора “ғоявий кураш” талқини янада чуқурлаштирила бошланди. Масалан, О.Шарафиддинов ёзади: “Ҳақиқатни айтишдан кўрқмаган улуғ шоирни йўқотиш, ҳеч бўлмаса, пойтахтдан узоқлаштириб, унинг заҳарли сўзларидан қутулишни кўпдан бери ўйлаб юрган Ҳусайн Бойқаро уни Ҳиротдан бадарға қилишга қарор беради. Навоийни пойтахтдан узоқлаштиришга қуйидаги ҳодиса

¹ Бертельс, 170.

катта баҳона бўлган эди. Хусайн Бойқаронинг айшу ишратга берилиши натижасида хазина бўшаган, ҳатто подшонинг икки туман оқчага эҳтиёжи тушган эди. Икки туман пулни топиш лозимлигини Хусайн ўз вазирларига айтганда, улар пул йўқлиги ва ҳеч қаердан топиш мумкин эмаслигини билдирган эдилар. Бу вақт мажлисда ҳозир бўлган Маждиддин фақат икки туман эмас, осонгина 2000 туман ҳам топиш мумкинлигини айтди ва бунинг учун ўзига шу тўғрида ваколат берилишини шарт қўйди. Маждиддин илгари ҳам Хусайн Бойқаронинг вазири бўлган эди. Вазирлик даврида жуда кўп бузуқликларни, ярамасликларни қилган... эди. Маждиддиннинг бу қилиқларини ёқтирмаган ва ишларини мамлакат учун зарарли деб билган Навоий унинг вазирликдан туширилишига эришган эди... Маждиддиннинг янгидан амирликка тайинланиши Навоийнинг катта норозилигига сабаб бўлажagini Хусайн Бойқаро билар эди. Шунинг учун у Навоийни пойтахтдан сургун қилишга қарор қилди. Навоийни очикдан-очик сургун қилиш мумкин эмас эди... Шунинг учун Навоийни мамлакатнинг узоқ бурчагидаги бир шаҳарга – Астрободга ҳоким этиб тайин қилиш пардаси остида 1487 йилда Ҳиротдан сургун қилди”¹. Садриддин Айний ҳам Навоийнинг Астрободга кетишига Маждиддин сабабчи деб кўрсатади: “... Султон Хусайн Бойқаронинг исрофгарчилигига давлат хазинаси кифоя қилмайдиган бўлиб қолган эди, ундан ташқари бемаза ва ўзбошимча ишлар учун Алишердан дакки еб турар эди. У Маждиддинни қайтадан иш бошига қўйиб, ишрат чироғини янгидан ёқмоқчи бўлар эди, аммо бу ишга ҳам Алишер тўсқинлик қилар эди... Мана шу сабабларга кўра Хусайн Бойқаро Алишерни

¹ Шарафиддинов, 78.

пойтахтдан бутунлай узоқлаштириб кўнгли истаганча айш-ишрат қилишни истар эди. У 1487 йилнинг бошларида уни Астрободга ҳоким қилиб пойтахтдан узоқлаштирди. Бу ҳақиқатда бир “фахрий сургун” бўлиб, бунга Алишер Ҳусайн Бойқаро томонидан маҳкум этилган эди”¹.

Тўғри, манбаларда кўрсатилишича, Низомулмулк ва Афзалиддин Муҳаммаднинг чақуви билан бир пайтлар Маждиддин Султон Ҳусайн томонидан лавозимидан пастлатилиб парвоначилик вазифасига тайинланган. Унинг давлат ишларидаги иқтидори ва қобилияти Ҳусайнни бир неча маротаба уни бош вазираликка қўйишга ундаса-да, аммо бунга ҳамиша Амир Алишер қарши бўлган. Чунки, Маждиддин “бу қадар мақтовга лойиқ феъли ва яхши ишлари билан бирга ўжар ва дағал киши эди. Арзимаган нарсага ғазабланиб, фахш ва дашномга тил очар эди, аркони давлатнинг кўнглини ҳамма вақт фахш сўзлар билан ранжида қилиб, тилининг ранжи халофатошён остонанинг ичкилари ва яқинларига ҳам етар эди”². Навоий ўзи хушмуомала, андишали одам бўлгани учун ҳам ҳаммани ўзидек бўлишини хоҳлар, сурбетларни тоқат қила олмаслиги олдинги бобда баъзи мисоллар воситасида ўқувчи эътиборига ҳавола этилди. Демак, Маждиддиннинг Навоий билан келишмаслигига, аввало, унинг қўполлиги сабаб бўлган деб ҳисобласак тўғри бўлади. Ундан ташқари, Маждиддиннинг давлат маблағларини ғайриқонуний ўзлаштиришига Навоий жиддий тўсқинлик қилар эди. Бизнингча, Амир Алишер Маждиддинни кейинги айби-баднафслигини рўкач қилиб, ишдан олинишига эришган бўлса керак. Ҳуқуқлари камситилгани

¹ Айний (2), 164.

² Равзат ус-сафо (4), 37.

учун Маждиддин ич-ичидан эзилган бўлса-да, аммо Навоийнинг мавқеи олдида ожизлик қилган. Шу жиҳатдан унинг шоирга нисбатан яширин кек сақлаши табиий эди. Алишер бор экан, Маждиддин султонга яқинлаша олмас, бунга Низомулмулк ва Афзал Муҳаммадлар ҳам йўл қўймас эдилар. Қолаверса, бу даврда Ҳусайн ва Алишер дўстлиги энг олий нуқта-сига етган палла бўлиб («Хамса» тақдимоти воқеаси бунга далил!), Маждиддиннинг султонга Навоийни ифво қилиши ёки Алишер саройдан узоқлаштирилган тақдирда вазир бўлишга рози бўлиши каби навоийшуносликда учрайдиган қайдлар мантиқ жиҳатидан тўғри эмас.

Олимларимизнинг тарихий воқеликдан анча четга чиқиб кетишларига, ўз фикрларини айтишдан кўра бир-бирларига суяниб фикр юритишлари сабаб бўлган. Илк навоийшуносларнинг совет тузуми мафкурасидан келиб чиқиб, Навоий “ҳақиқатни айтишдан кўрқмаган шоир” бўлгани учун султон “унинг захарли сўзларидан қутулиш учун бадарға қилди” тарзидаги талқинлари ҳақиқатга тўғри келмайди. Биринчидан, Алишер Навоий Султонга тобе киши сифатида ҳеч қачон ҳақиқатни баралла айта олмаган, балки мавриди билан тушунтиришга уринган (Восифийнинг «Бадоеъ ул-вақоеъ» асаридаги Навоий ва етим бебошлар воқеасини эсланг). Иккинчидан, Навоий султонга захарли сўз ёки дакки бериш у ёқда турсин, подшоҳнинг қатъий қарорига қарши кескин гапиришга журъат эта олмаган¹. Бундай муносабат фақат унга ва ўша даврга тааллуқли бўлмай, балки ҳукмдорлар ва тобеинлар ўртасидаги муносабатлар мезонини белгилайдиган қоидадир. Темур тузукла-

¹ “Мақорим ул-ахлоқ” да келтирилишича, Навоий подшога бирор қарор ёки масала юзасидан ўз фикрини ҳимоя қилиш мақсадида тўққиз мартагача мурожаат этиш ҳуқуқига эга бўлган – Ш.С.

рида султон ўзининг айтган сўзидан қайтмаслиги ҳақида қатъий талаб қўйилиб, Маҳмуд Ғазнавийдан мисол келтирилгани бежиз эмас, албатта.

Олимларнинг Алишернинг Астрободга юборилиш масаласида Маждиддиннинг қўли борлиги ҳақидаги тахмини нотўғрилигини Хондамир келтирган тафсилот ҳам тасдиқлайди. Тарихчи ёзади: “Ҳазрати султоннинг яқин кишиси (Навоий) хоқон мулозаматидан узоқлашиб... Астрободга юзлангандан сўнг(!) хоқоннинг (Хусайн Бойқаронинг) мунаввар хотири қайтадан Хожа Маждиддинни баланд мартаба ва олий мансаб билан сарфароз этишга қарор қилди. Бу фикр хаёлга келишидан илгари (!), иттифоқо, Хожа Маждиддин тахт поясида турган пайтда хоқон ҳазратлари Хожа Низомулмулк ва Хожа Афзалга: “Харажатлар учун икки минг туман кепакий¹ тайёрлаш керак”, – деб қолди. Вазирлар бу гапга кутилганидек жавоб бермадилар. Улар шоҳ ҳузуридан чиқишгач, Хожа Маждиддин Муҳаммад подшоҳ қаршисига тиз чўкиб, деди: “Агар олиҳазратларига ўн минг туман зарурат бўлганда ҳам ҳар бири девоннинг харажатларидаги барча маблағларни тасарруфига ўтказиб юрган бу икки хожа бир зумда муҳайё этишлари лозим эди. Икки минг туман нима деган гап? Бу гап Хоқони мансурга таъсир этиб бор ҳимматини ул улуғлик осмонининг қуёшига (Маждиддинга) қаратди”². Манбадан аниқ ва равшан кўриниб турибдики, Амир Алишер Астрободга жўнаб кетганидан сўнг маълум вақт ўтгач, “икки минг туман кепакий” можароси рўй берган. Шундан кейингина султоннинг хаёлига Хожа Маждиддинни қайта олий мансабга

¹ Кепакий – Мовароуннаҳр ҳукмдори Кепакхон (1318–1326) томонидан жорий этилган пул бирлиги бўлиб, кумуш динорга тенг.

² Ҳабиб ус-сияр, 603^а; Равзат ус-сафо (4), 36.

ўтказиш фикри келган. Навоий Астрободга кетмаганида султоннинг Маждиддинга зарурати ҳам, балки, бўлмасди. Навоий шу суҳбатда бўлганида ўша маблағни ўз ёнидан тўлаб юборган бўлар эди. Шу тахлитдаги бир воқеа ҳақида “Макорим ул-ахлоқ”-нинг тўққизинчи мақсадида ҳикоя қилинади. Унда айтилишича, Амир Алишер зарур харажат учун жамланиши керак бўлган юз минг кепакийни ўз ёнидан тўлаб юборган. Султоннинг бу пайтда Марвда қишлаб турганлигини ҳисобга оладиган бўлсак, унга бирор давлат эҳтиёжи учун бир оз маблағ керак бўлиб қолганлиги тушунарли ҳол. Маждиддиннинг вазирларга нисбатан айтган танқидий фикри тўғри. Манбаларда Амир Алишернинг Астрободга жўнатилишида Маждиддиннинг улуши бўлгани ҳақида ҳеч қанақа сўз ва маълумот йўқ. Демак, биз бу масалага Султон Ҳусайн Маждиддинни бош вазир қилиб олиш учун Алишерни “фахрий сургун” қилди, деб эмас, балки Амир Алишер Астрободга давлат хавфсизлиги нуқтаи назаридан жўнатилгач, давлат учун қайғурадиган содиқ киши сифатида Навоийдан сўнг ихлос қўйган иккинчи кишиси Маждиддин Муҳаммадни соҳибдевонликка кўтарди, десак, ҳақиқатга яқин бўлади.

Навоий ва Маждиддин Муҳаммад

Амир Алишер Астрободга кетгандан сўнг Султон Ҳусайн Маждиддинга катта умид боғлади. Маждиддин салтанат ишларини яхши олиб борар, подшоҳ хазинасини тўлдиришда ҳеч бир имкониятни қўлдан чиқармас эди. Бу нарса султонга ёқар ва унга кундан-кун ишончи орта бошлайди.

Амир Алишер Астрободдан қайтгач, амирлик ва давлат ишларини тарк этади. Унинг илтимосига султон ҳам қаршилиқ қилмайди. Сабаби, дўстининг

кайфиятини яхши билар, ундан ташқари Маждиддиннинг фаолияти уни тўлиқ қониқтирар эди. Истисносиз, ҳеч қайси манбада бу даврда Султоннинг Алишердан заррача бўлса ҳам норозилиги ҳақида гап йўқ. Хондамир бу даврда Навоий ўз масканида тинч ҳаёт кечиргани ва султон уни эъзозлаб мактублар ёзганда унинг барча унвонларини келтиришини алоҳида қайд этиб ўтган: “Астрободдан қайтгач, соҳибтадбир Амир (Алишер) тинчлик-хотиржамликда ўз ватани ва эски масканида кун кечирди. Амирлик ва ҳокимликни тарк этиши билан кун сари обрўси янада ошиб, беандоза (чек-чегарасиз) иззат-икром қилина бошланди ва шу даражага бориб етдики, султон унга йўллаган мактубларида ул жанобнинг (Алишернинг) унвонларини бундай деб ёзар эдилар: “Ҳидоят соҳиби, шараф ва ҳурматнинг олий нуқтаси, дин ва давлат арбобларининг сараси, юрт ва миллат пешволарининг қуввати, хайрли ишларнинг ташаббускори, хайру эҳсон муассасаларига равнақ берувчи, салтанат устуни, подшоҳларни қўлидан етакловчи, султон давлатининг умиди ва ишончи, султоннинг яқин дўсти, ҳақиқат ва дин низоми Амир Алишер”¹.

Хондамирнинг ёзишича, Маждиддин давлат ишларини кўпинча адолат билан юритар, унинг сиёсати туфайли бирор амалдор халқдан яширин тарзда бирор ботмон ғаллани олишга журъат этолмасди, бирор ясовул ёки аскарнинг бозор аҳлидан бирортасига қўл кўтаришга юраги бетламасди. Хожа Маждиддин ҳар куни тонгдан пешин намозигача султон давлати ва девон ишларининг саранжоми билан машғул бўларди, шундан сўнг замоннинг уламолари ва фозиллари билан суҳбат қуради². Кези

¹ Равзат ус-сафо (4), 38.

² Равзат ус-сафо, 45^б.

келганда айтиб ўтиш керакки, ўша даврнинг бирор бир тарихчиси Хожа Маждиддинга салбий муносабат билдирмаган. Албатта, Навоий билан Маждиддин ўртасида рақобат мавжуд бўлган. Шу сабабли Навоий тарафкаши бўлган Хондамир ўзининг кейинги даврда яратган тарихий асарларида Маждиддиннинг салбий хислатларини кенгроқ очиши мантиқан тўғри бўлар эди. Бироқ у ҳам Маждиддиннинг баъзи одатларини ёмонласа-да, умуман, уни донишманд давлат арбоби сифатида, ҳатто Заҳириддин Бобур ҳам билагон вазир деб таърифлайди.

Маждиддин, табиийки, Амир Алишерга нисбатан ҳали ҳам кўнглида ғубор сақласа-да, энди унга душманлик кўзи билан қарамас эди, дейишга асос бордай кўринади. Бунга сабаб, биринчидан, султоннинг Алишерни тинч қўйишга қилган қароридан ва Алишернинг ўзи ҳам “узлатга чекиниш”ни хоҳлаётгани туфайли энди унга ҳеч ким хавф сололмаслигидан хотиржам бўлган бўлиши керак. Иккинчидан, у Алишер Астрободдалигида унинг тарафдорларини саройдан четлаштириб улгурган эди. Бунга Навоийнинг энг содиқ одами Афзал Муҳаммаднинг Навоийдан паноҳ излаб Астрободга қочиб борганини далил қилиб кўрсатиш мумкин. Битта-яримта Навоийга хайрихоҳ бўлгани ҳам энди Маждиддиндан кўрқиб, дамани чиқармас эди. Алишернинг укаси Дарвишали ҳам Балхга ҳоким этиб юборилган, султон билан деярли учрашмас эди. Шу туфайли Навоий унга энди ҳеч зарар етказа олмаслигини ҳам биларди.

Манбаларда кўрсатилишича, Султон Маждиддин Алишерни ёқтирмаслигини сезарди. У бу икки инсоннинг дўстлашишини истарди¹. Алишер Маждиддиннинг олдинги воқеалар учун кек сақлаб юрганини яхши англар, шунинг учун у билан ярашиш

¹ Бадоеъ ул-вақоеъ, 408.

муддаосида бўлади. Восифийнинг “Бадоеъ ул-вақоеъ” асарида шундай келтирилишича, бир куни Амир Алишер Маждиддинни Боғи Жаҳонорода учратиб унинг кўнгилочар йиғинлари овозасини эшитгани ва агар таклиф этилса у ҳам қатнашиш истагида эканини айтади. Маждиддин жуда хурсанд бўлиб кетади¹. Маждиддин султоннинг Навоийга бўлган юксак эҳтиромини ҳисобга олиб, у билан ярашиш султонга маъқул келишини ўйлайди ва катта зиёфат тартиб беришга киришади. Бу факт Султон Ҳусайн Бойқаро билан Алишер ўртасидаги беғубор дўстлик Маждиддин вазирлиги даврида ҳамон мустақкам бўлганидан дарак беради, акс ҳолда Маждиддин шоирга катта эътибор бермаган бўлар эди.

Зиёфат ҳижрий 897 йили жумод ус-сони ойининг биринчи кунида (1492 йил 6 март) ўтказилади.

Эътибор қилган бўлсангиз, шу саҳифагача кўриб ўтилган таҳлиллар Навоий ва Ҳусайн Бойқаро муносабатларида 1492 йилгача бирор-бир совуқчилик бўлмаганини кўрсатмоқда. Маждиддин ҳам айнан шу вақтгача Амир Алишерга нисбатан қалтис ҳаркат қилмаган. В.Бартольд Навоийнинг укаси Дарвиш Алининг исёни туфайли султон Маждиддинни 1490 йилда ишдан олишга мажбур бўлди ва ўрнига Низомулмулкни тайинлади деб кўрсатган². Тўғри, аммо сана 1490 йил эмас. Дарвиш Алининг исён кўтариш режаси султоннинг шу муносабат билан ҳижрий 898 йили рамазон ойининг йигирма тўртинчи куни, яъни 1493 милодий йилнинг 8 июль куни санаси билан чиқарган фармони вақтига қараганда шу арафада фош бўлган. Маждиддин сал кейинроқ истеъфога чиқарилган. Истеъфо маросими тантанали суратда ўтказилиб, Султон унга содиқ хизматлари учун юз

¹ Ўша асар, 403.

² Бартольд, 245.

минг кепаккий мукофот бериб, чаҳорқаб чопон кий-гизган¹.

Бу хронологияни эсда тутиш жуда муҳим. Биз аста-секин ана шу – Амир Алишернинг обрўсизла-ниш ва мурувватсиз йиллари” деган мавзуга яқин-лашмоқдамиз. Бу масалага навоийшуносликда кўп урғу берилган. Умумий хулосалар тўғри чиқарилган. Аммо кўп ўринда Навоийнинг вазирлар билан рақо-бати, сарой фитналари билан боғлиқ изтиробли саҳналар, воқеалар кетма-кетлиги ва тарихий сана-ларнинг изчиллигига эътибор қаратилмаган.

Муносабатлардаги ўзгаришлар

Амир Алишернинг зиёфатга келишини Маждид-дин унинг таслим бўлиши сифатида қабул қилади. Бу кайфият унинг гумашталарига (югурдакларига) ҳам юққанлигини кўйида келтирилган воқеадан билса бўлади. Зайниддин Восифий Мавлоно Бадах-ший тилидан ҳикоя қилади: “Мирзо Хусайн Бойқаро-нинг Мирҳожии Пири баковул деган мулозими бўлар эди. Бир куни тахтиравонда хурматли ҳарамдан (саройдан) чиқиб келаётганида Мир Алишер ҳарам дарвозаси остонасига қадам қўяётган эди ва (Мирга) етишгач: “Махдум, бугун сизнинг мулозимларингиз ҳазрат Мирзо хузурида ажиб гапларни айтдилар”, – деди ва ўтиб кетди. Ўша вақтларда подшоҳнинг Мир-дан озгина ихлоси қайтибди, деган миш-мишлар тарқалган эди. Шу сабабдан Мир изтиробга тушиб, тахтиравон кетидан югурди ва “Махдум, пича тўх-танг!” – деди. У эса: “Маъзур тутасиз, Мирзо мени бозорликка юборганлар, жуда шошиляпман”, – деди. Айтишларича, Мир қарийб йигирма қадамча тахти-равоннинг орқасидан югуриб борган...

¹ Бу ҳақда қаранг: Сабтенли (1), 93.

Мир Ҳазратлари Мирзо Хусайн билан мулоқот пайтида ўзи гумон қилган хавотирдан асар ҳам сезмади. Шоҳ хузуридан чиқиб, баъзи яқинларидан сўраса, улар: “Мирзо бугун сизни шундай хотирладиларки, ҳеч мурид пирини бундай ҳурмат билан хотирламаган”, – деб жавоб беришди. (Шунда) Амир Алишер тушундики, Мирҳожининг мақсади халққа ўзининг Мир Алишер билан қандай муомала қилишини кўрсатиб қўйиш бўлган...

Мир бу гинани дилига тугиб қўйди ва бир йил ўтгач, бир куни намоз пайти Мирзо хузурига келди. Бу учрашув ҳақида келишилмагани учун Мирзо сўрадилар: “Чеҳрангизда ташвиш ғубори сезилади, қаердан келаяпсиз?”

Мир деди: “Дарвиш Алишоҳ хузурига борган эдим. У ёқдан келаётиб, Ферузобод дарвозасига етган пайтимда дарвоза ичида ғала-ғовур эшитилди. Сизнинг мулозимларингиздан бўлса керак деб хаёл қилдим. Бир тўда хушсурат йигитлар този-нажод отларга миниб келиб қолдиларки, бу шаҳарда бундай гўзал йигитларни ҳеч кўрмаган эдик. Улар ортидан “хай-хуй”лашиб ясовуллар келар, “таррикуво” деб халқни четга суришиб, йўл очишар эди. Мен ҳам ўзимни бурчакка олиб кузата бошладим. Қимматбаҳо гавҳару ёқутлар билан безатилган тахтиравонда Мир Ҳожи Пир пайдо бўлди... Бағоят хушхол бўлдик: худога шукурки, бизнинг подшоҳ мулозимлари Кайковус, Афросиёб, Хисраву Парвиз, Баҳром ва улуғ султонлар ҳамда эҳтиромли хоқонларга муяссар бўлмаган нашъу намода юрибдилар”¹.

Султон улуғ шоирга ҳурматсизлик кўрсатилганини англайди ва писандсизлик учун дарҳол Мир Ҳожи баковулни жазога ҳукм этади.

Бу воқеа тафсилотидан қуйидагиларни тушуниб олиш мумкин: Биринчидан, Мир Ҳожи Пирнинг халқ

¹ Бадоеъ ул-вақоеъ, 422–424.

ичида улуғ амирга кўрсатган калондимоғлиги (тум-шуғи кўтарилганлиги) Навоийнинг сарой хизматларини йиғиштириб қўйгани ва “тинч ва осуда ҳаёт”га эришганини тасдиқлайди. Акс ҳолда, унга бундай муносабатда бўлишга саройдаги оддий амалдорнинг юраги дов бермас эди. Иккинчидан, Навоийнинг Дарвиш Алишоҳ ҳузуридан келаётгани унинг Балхда ҳоким экани ва бу воқеанинг Маждиддин вазирлиги даврида юз берганини англатади. Учунчидан, саройдаги мулозимларнинг асосий кўпчилиги Хожа Маждиддиннинг одамлари бўлиб, Алишерга нисбатан душманлик кайфиятда бўлганлигини тасдиқлайди. Тўртинчидан, унда султоннинг Амир Алишердан кўнгли совигани ҳақидаги миш-мишлар халқ орасида тарқалгани сезилади ва бу даврда Дарвиш Алида исён кўтариш режаси бўлмагани аён бўлади.

Навоий миш-мишлардан жуда изтироб чеккан. У совуқчилик сабабини билишга бир неча бор ҳаракат қилган бўлса-да, натижа бўлмаган. Таниқли навоийшунос А.Ҳайитметов томонидан “Ўзбек тили ва адабиёти” журналида эълон қилинган Навоийнинг Хусайн Бойқарога ёзган бир мактубида шу ҳақда сўз юритилади: “Бир неча кундирки, каминанинг гумон қилишича, ҳазратларининг (Хусайн Бойқаронинг – Ш.С.) олдида дарё бир қатра бўлмиш хотирлари саҳифасига ғубор қўниб, чексиз лутф манбаи бўлган файз эшигини менинг юзимга беркитиб қўйди...Шу сабабли бу дардимни на бирор кишига изҳор этишга журъат қиламан ва на хабарсизлик бурчагида ўлтуриб, бу аҳволга нисбатан сабр қилиш қўлимдан келади... Мендан ранжиганингиз ё ранжимаганингизни ҳеч ким ўзингиздан яхшироқ билмайди. Мен ўз гуноҳларимга иқрорман, аммо билмайман, мен қандай ноҳўя иш қилдимки, сиз ўзингизни мендан тортиб олдингиз...”¹

¹ Ҳайитметов (2), 9–13.

Шундан хулоса қилса бўладики, Алишер Навоий ва Ҳусайн Бойқаро орасига бизга номаълум бўлган сабабларга кўра совуқчилик тушгани тарихий факт. Тарихий асарлар, жумладан, “Равзат ус-сафо”, “Хулосат ул-ахбор” ва “Ҳабиб ус-сияр”да уларнинг орасидаги “совуқчилик” сабабларига аниқлик киритилмаган.

Юқорида таъкидланганидек, Дарвиш Алининг исён кўтариш режаси ҳижрий 898 йил рамазон ойида (мил. 1493 йилнинг июнь ойи охирлари) фош бўлади. Хондамир Дарвиш Алининг исёнига акасининг салтанатдаги обрў-эътибори пасайгани ва натижада ўз бошига тушиши мумкин бўлган фалокатдан хавфсираш сабаб бўлганига ишора этади: “Дарвиш Али ишончли кишилардан Хожа Маждиддиннинг эътибори ва ихтиёри кўтарилиб, акаси Амир Алишернинг гапларини нописанд қилаётганлиги ва Алишерга тааллуқли барча ишларни ўз тасаруфига ўтказиб, унга мухолифлик жиҳатидан исён эшикларини очганлигини қайта-қайта эшитаверганидан сўнг агар бу аҳвол шу тарзда кетадиган бўлса, Амир Алишер қадрининг таназзули унга ҳам таъсир кўрсатиб, ҳокимликдан четлатилиши мумкинлиги ҳақидаги ўйни хаёлидан ўтказди”.¹

Биз шу воқеалар жараёнида биринчи марта Ҳусайн Бойқаронинг Навоий ҳақида норози оҳангда гапирганини кўрамиз: “Ўша вақтларда, бир куни Амир Дарвиш Алининг хилофлик (давлат ишига қаршилик) ҳаракатидан (султон) хотирида малоллик пайдо бўлди. Сўнг, баъзи бир хос кишиларга айтдики, “Ажаб ҳолдирким, агар Дарвиш Али шунча тарбияту иноятимизни кўриб, онкўрлик йўлини тутибдур ва хилофлик даъвосини қилибдур”. Шунда фасод аҳлининг баъзи бирлари Амир Дарвиш Алининг ишларида ака-

¹ Равзат ус-сафо (4), 40; Ҳабиб ус-сияр, 249.

си Амир Алишернинг қўли бор, дейишганда хоқони Мансур ҳазратнинг яқин кишиси (Навоий) устидан ҳам ўша мажлисда андак шикоят қилди. Шу пайт ул жаноб (Алишер) олий тахт поясига келиб қолиб, бўлиб ўтган гаплардан хабар топгач, бу иғводан бағоят таъсирланди ва хафа бўлди¹.

Маждиддин Султоннинг кайфиятидан Амир Алишерга бўлган илгариги илиқлик йўқолаётганлигини кўрган ва султоннинг хафалигини тарқатиш учун Навоий ҳаракат қилиши муқаррарлиги ҳамда яна давлат ишларига қайтишга ҳаракат қилишидан хавотирланган бўлиши мумкин. Юқорида Хондамирдан келтирилган лавҳадан Маждиддин биринчи бор Навоийга қарши очик зарба беришга уринганини сезиш мумкин. Хос кишилар ва фасод аҳли деганда Маждиддин назарда тутилган бўлиши мумкин².

Навоий укасининг хилофлик (давлат ишига қаршилиқ) йўлини танлаганидан ташвишга тушиб, Хожа Дехдордан унинг олдига бориш ва насихат қилишни илтимос қилади. Хожа Дехдор султондан рухсат олишга эришади ва Дарвиш Али олдига жўнайди. Воқеа ривожидан хавотирланган Султон Хусайн Балхга отланади. Аммо Амир Дарвиш Алида ўзи кутган душманлик кайфиятни кўрмайди. Дарвиш Али султонни Балх ташқарисига чиқиб чуқур ҳурмат билан кутиб олади ва катта зиёфат уюштиради. Султон уни кечиради, аммо ҳокимликдан бўшатади. Бу ҳақда Хондамир алоҳида тўхталган³.

¹ Ўша ерда.

² Баъзи ишларда Дарвиш Алининг исён кўтариш режаси натижасида Султон Хусайн Бойқаро дарҳол Маждиддинни вазифасидан четлаштиришга мажбур бўлган ва ўрнига Низомулмулкни тайинлаган ҳамда Алишер Навоий устидан қилинган иғво Маждиддин эмас, Низомулмулкнинг иши, дейилади²⁹². Қаранг: Айний Куллиёт, 322.

³ Равзат ус-сафо (4), 40.

Хондамирнинг “Амир Алишернинг бу иғводан бағоят таъсирланди”, дейишига қараганда, Алишер Маждиддин гуруҳидан бундай ошкоро ҳужумни кутмаган бўлса керак. У жуда асабийлашиб, хоқон билан очикчасига гаплашишга мажбур бўлган. Бунга далил шуки, султон худди шу арафада фармон эълон қилди. Унда Навоийнинг укаси Дарвиш Али баъзи гуноҳлари учун эътироз майдонида тутиб турилгани (исёнга шаъма қилинмоқда – Ш.С.) ва буни зинҳор Навоийга таъсирли деб ўйлаш хатолик ва калтабинлик (узоқни кўрмаслик) бўлиши ҳамда Амир Алишернинг нафис хотирини осуда тутиш буюрилади¹.

Маждиддин сал ўтиб лавозимидан бўшатилади ва Низомулмулк тайинланади.

Навоий ва Низомулмулк

Маждиддин 1494 йилда ишдан олингач, сал ўтмай ҳажга отланади ва Макка йўлида вафот этади. Низомулмулк бош вазир лавозимига тайинланади. Хондамирнинг маълумотларида Низомулмулкнинг номи Маждиддин, Афзал Муҳаммад ва Мир Алишер номлари билан бир қаторда учраши унинг султон назаридаги энг эътиборли шахслардан бири бўлиб келганини англатади.

Тарихий асарларда 1494 йилдан 1497 йилгача Хуросонда бирор-бир уруш ёки Ҳусайн Бойқаронинг юришлари бўлгани ҳақида умуман гап очилмаган. Демак, айти шу даврда Хуросон тинч бўлган. Манбаларда 1494 йилгача Низомулмулк ва Навоий муносабатларида ажралиб тургувчи бирор салбий жиҳатни кўрмадик. Навоий ва Низомулмулк муносабатларини ёритиш мумкин бўлган маълумотлар ҳам йўқ.

¹ Фармон ЎзРФАШИ қўлёзмалар фондида № 2278 рақами остидаги “Мажмуаи руқъаот ва муншаот” тўпламида сақланади.

Бунинг сабабини Навоийнинг саройдан четда юргани билан изоҳлаш мумкин. Бироқ 1497 йилга келиб салтанатда юз берган баъзи воқеалар Навоийнинг сиёсий ҳаётга аралашишга мажбур бўлгани ва Низомулмулк билан ораларида зиддият пайдо бўлганини кўрсатади.

Манбаларда келтирилишича, Балх ҳукумати Астрободни бошқариб турган Бадиуззамонга топширилади. Астробод унинг ўғли Мўмин Мирзога ваъда қилинади. Бироқ охири дақиқаларда Султоннинг қарори ўзгариб, Астрободга Хадичабегимдан туғилган ўғли Музаффар Ҳусайн мирзо ҳоким этиб тайинланади. Бундан норози бўлган Бадиуззамон Ҳусайн Бойқаро билан келишмай қолади. Бу келишмовчилик кундан-кунга кескинлаша бошлайди. Бу ҳолат халқ бошига офат, нотинчлик келтириши, салтанат ва қўшинда бўлиниш пайдо қилишини тушунган Алишер Навоий жиддий безовталанади. Шу даврдан бошлаб, унинг ота-бола ўртасидаги совуқчиликни бартараф этиш учун ҳаракат қила бошлаганини кўрамиз. Жумладан, “Равзат ус-сафо”да шундай маълумот келтирилган: “Хоқони мансур ўзининг хаста мижозига, эгарда юриш оғирликларига қарамай, ўша қишда Бадиуззамоннинг адабини бериб қўйиш учун нусратнишонли лашкарини Балх вилоятига қаратишга қасд қилди. Аммо ҳазратнинг яқин кишиси Амир Низомиддин Алишер: “Агар ҳумоюн фармон чиқарилса ва банда Балхга бориб, Бадиуззамонга насиҳат қилсам, уни подшоҳона мурувватлар камолига умидвор этсамки, дилозорлик биёбонидан хизматкорлик йўлига келса” деди. Бу ўй, хаёл ҳумоюннинг мижозига тўғри келди ва Амир Алишер мақсад сари юзланди”¹. Навоий ота-боланинг келишмовчилигида салтанат барқарорлигига катта хавф етказишини

¹ Равзат ус-сафо (4), 49.

сезган. Бунга четдан томошачи бўлиб туришни ўзига эп кўрмаган ва ўз ташаббуси билан султонга мурожаат этган деган мантиқий хулосага келиш мумкин. Унинг беғараз нияти Низомулмулкка ёқмагани қуйидаги лавҳадан маълум бўлади: “Амир Алишер Балхда бўлиб, ҳикматли гаплар билан сайқал бериб, Бадиуззамон Мирзонинг хотири ойнасидан хафачилик зангини кетказаетган пайтларда Амир Алишернинг ҳаракати билан тинчлик ўрнатилишини истамаган Хожа Низомулмулк ва баъзи яқинларининг иғво-си билан хоқони мансур Балх кутволи Амир Ислом Барлосга нишон (фармон) юборди”¹. Нишонда эса Бадиуззамон ов қилиш учун шаҳар ташқарисига чиққан маҳалда шаҳар дарвозалари беркитилиб, шахзодани ичкарига қўймаслик буюрилган эди. Савол туғилади, Алишер Бадиуззамон ёнига кетган пайтда нима воқеа, қандай иғво юз бердики, султоннинг Навоийга ишончи шубҳа билан алмашган ва у таклиф этган ярашув йўлидан айниган? Муаррих Низомулмулкдан ташқари баъзи яқинлар, деганда кимларни назарда тутмоқда?

Навоий даври ва бизга маълум тарихий асарларда иғво мазмуни очиб берилмаган, фақат у “Алишер воситаси билан сулҳ тузилишини истамаган” гуруҳга тегишли эканлиги айтиб ўтилган. Иғво нима ҳақда бўлган бўлиши мумкин? Сафавийлар сулоласи тарихига бағишлаган “Оламоройи Сафавий” асарида кўзга ташланмайдиган шундай эпизод борки, ушбу масаланинг ёритилишида ва энг асосийси, мантиқий хулоса чиқаришда муҳим аҳамиятга эга. Унда келтирилишича, “1496 йили Султон Ҳусайн Бойқаро Бадиуззамонга Балх ҳукуматини топширади. Астро-бодни эса Музаффар Ҳусайн Мирзога бериш учун фармон чиқаради. Икки кундан кейин Бадиуззамон

¹ Ўша ерда.

Алишер Навоидан хат олади. Хатда шундай ёзилган экан: “Агар сиз Астрободдан Балхга кетсангиз, ўзингизнинг ўрнингизга Муҳаммад Мўмин Мирзони қўйиб кетинг. Нима бўлса ҳам шаҳар бошқа кишига тегмасин”. Бадиуззамон бу хатни олгач, ёшлиқдан унга мураббий бўлган шоирдан жуда хурсанд ва миннатдор бўлди”.¹

Ушбу маълумот тарихий асосга эгами, йўқми? Нега Навоий ҳақида бой маълумот қолдирган Хондамир умрининг охириги йилларида яратган “Ҳабиб ус-сияр” асарида бу ҳақда лом-мим демаган? О.Эфендиевнинг ёзишича, инглиз шарқшуноси Денисон Росс Хондамир “Ҳабиб ус-сияр” асарида шоҳ Исмоил Сафавийнинг ёшлик даври воқеалари баёнини “Оломоройи Сафавий”дан фойдаланиб ёзганлигини аниқлаган². Демак, Хондамир юқорида келтирилган маълумотдан хабардор бўлган ва унинг сохта ҳамда бирор асосга эга бўлмаганлигини аниқ билгани учун ҳам уни ўз асарига киритмаган. Мазкур тафсилот айнан Низомулмулк ва унинг гуруҳи тўқиган иғво моҳиятини ифодалаган бўлиши мумкин. Сабаби, иғво Бадиуззамон ўз ўрнига ўғли Муҳаммад Мўмин Мирзони қўйиб Астрободдан Балхга келган пайти рўй берган. Астрободдан Мўмин Мирзони чиқариш ва ота-бола ўртасидаги нифоқнинг кучайишидан

¹ Экаев, 28.

² Эфендиев, 8-9. У ёзади: “Денисон Росс считал, что автор “Тарихи шоҳ Исмоил (Оломоройи Сафавийнинг бузилган номи – Ш.С.) жил в XVI веке и был современником шаха Исмаила (в книге Ross D. The early of shah Ismail founder of the Safawi Dynasty – “Journal of the Royal Asiatic Society”. London (1986.) Сопоставление данных, содержащихся в многочисленных сочинениях рассматриваемого периода, показывает, что “Тарихи шоҳ Исмоил” был использован и другими современниками анонимного автора. По мнению Д.Росса, Гяясиддин Хумомиддин ал-Хусайни Хондемир в сочинении “Ҳабиб ус-сияр” заимствовал из “Тарихи шах Исмаил” отдельные события, касающиеся периода ранней деятельности Исмаила.

ким манфаатдор эди? Албатта, бу ўринда биринчи шубҳа ўз ўғлига тахт валиаҳдлигини олиб беришни режалаштирган Маҳди ульё Хадичабегимга тушади. Навоийнинг мурасасозлик сиёсати ва ота-бола ўртасидаги эътибори унинг сиёсий режаларига тўғаноқ бўлиши турган гап эди¹. Шу туфайли уни вақтинча бўлса-да, султон “эътиборидан узоқроқ тутиш”дан манфаатдор бўлган дейиш мумкин. Бу масала Низомулмулк билан хуфий маслаҳат қилинган кўринади ва салтанат миқёсида катта можарога сабаб бўлиши аён бўлган мудҳиш иғво тайёрланиб, султонга етказилган бўлиши мумкин. Иғвога учган Султон Балхдаги лашкарбошиларга Бадиуззамонни шаҳарга киритмаслик ҳақида янги фармон юборди. Демак, иғводан Низомулмулк икки тарафлама фойда кўриши диққатни тортади. Биринчидан, у султон ва Навоий муносабатларини узил-кесил бузиб ташлар, иккинчидан, Хадичабегимнинг истагини тўла қондирар эди. Иғво оқибатида Навоийнинг бошига тушиши мумкин бўлган савдо Хадичабегимни қизиқтирмаган. Малика ва вазирнинг яқдиллиги (тили бирлиги) шундаки, ҳар иккаласи султонга етказилган иғвонинг фош бўлишига йўл қўймаслик ва сиёсий вазиятни кескинлаштириш учун Музаффар Хусайн Мирзони Мўъмин Мирзо устига жўнатишга султонни кўндирганлар. Чунки, Навоий султон билан Бадиуззамонни яраштирганда эди, Астробод масаласи тинчлик йўли билан ҳал бўлган бўларди. Натижада Мўмин Мирзо ўлдирилмаган, “Оламорийи

¹ Хадичабегимнинг қора ишлари Бадиуззамонда кучли нозилик уйғотган. Хадичабегим Хусайн Бойқаро ҳарамига киритилгунча собиқ подшоҳ Абу Саъид Мирзонинг ғунчачиси бўлиб, ундан бир қизи ҳам бўлган. Бойқаро Султон Санжарнинг қизи (Бадиуззамоннинг онаси) ва Абу Саъид Мирзонинг икки қизидан кейин унга уйланади. Уни ниҳоятда севганидан (Бобур) барча хотинларидан устун қўйиб, Маҳди ульё деб улуғлайди.

Сафавий” да тилга олинган воқеа иғво эканлигига Хусайн Бойқаро ишонган бўларди. Шу тариқа Алишер Навоийнинг юзи ёруғ бўлган, чуқурроқ қарайдиган бўлсак, Бойқаро ўз салтанати илдизига болта урмаган ва инқирозини тезлаштирамаган бўлар эди. Афсуски, Амир Алишер мағлуб бўлади.

Муносабатларнинг илиқлашуви

Астрободга кўшин тортган Музаффар Хусайн Мирзо Мўмин Мирзони асир олиб Ҳиротга келтиради. Ҳиротга кираверишда бутун халқ тўпланиб, Мўмин Мирзони йиғлаб қарши олади. У Ихтиёридин қалъасига қамаб қўйилади. Халқ ўртасида безовталаниш бошланганидан чўчиган Низомулмулк бошлиқ гуруҳ Хадичабегимнинг иштирокида шу пайтда Мурғоб дарёси бўйида Бадиуззамонга қарши юриш режасини тузаётган Султон Хусайн Мирзонинг мастлигидан фойдаланиб Мўъмин Мирзони қатл этиш ҳақидаги фармонга имзо чектиради. “Ҳабиб ус-сияр” да шундай келтирилади: “Музаффар Хусайн Мирзонинг онаси Хадичабегим шаҳзоданинг тирик қолишини ўз ўғлининг ўлими сабабчиси деб билиб, барча ҳимматини ул тоза ниҳолни адоват ели билан қулатиш...га қаратган кўйи ўша вақтларда давлат мулки соҳиб ихтиёри бўлган Хожа Низомулмулк ва унинг ўғилларини ўзига иттифоқчи қилиб... Мурғоб дарёси бўйида шаробдан хушсиз бўлиб ётган кечада Мўмин Мирзонинг қатли борасида ҳукми чиқартирди¹. Шаҳзода қатл этилгач (х. 903 йил сафар ойи/мил.1497 йил, октябр), султон қилган ишидан пушаймон бўлади. Аммо фурсат бой берилган эди. Энди фақат Бадиуззамон эмас, балки деярли барча фарзандлар Султон Хусайн Бойқаро билан келишмай қоладилар. Хондамир “Ҳабиб ус-сияр” да ёзади:

¹ Ҳабиб ус-сияр(2), 851.

“Муҳаммад Мўмин Мирзо шаҳид этилгани ҳақидаги хабар чор-атрофга тарқалгандан сўнг оташандух ва пуралам қабихликнинг учқуни яқин ва йироқ, турку тожикнинг ўчоғига сачрагандан кейин Хуросоннинг теваарак-атрофида ҳукумат қуруб ўтирган шахзодаларнинг ҳар бири Хадичабегимнинг макру ҳийлаларидан чўчиб, Бадиуззамон Мирзога тақлид қилиб, отага қарши муҳолифат йўлини тутдилар”.¹

Тарихий асарларда Султон Ҳусайннинг ўғиллари билан бўлган жанглари тафсилоти, қўлга киритган ғалабаларига урғу берилишига қарамай, воқеалар баёнидан султоннинг жанглари унинг учун оғир ва қалтис кечганлигини сезиш қийин эмас. Султон ушбу фалокатларнинг сабабчиси сифатида Низомулмулкни қоралайди ва рўй берган танглик уни тобора Алишер Навоий мададига суяниб иш кўришга мажбур қилади. Бу даврда султоннинг шоирни яна ўзига яқинлаштириш муддаоси борлиги унинг Навоийга “Ҳазойин ул-маоний” куллиётини тузишни буюришидан маълум бўлади.

Навоий ушбу мактуб-ҳукмни куллиёт биринчи девони дебочасига киргизган. Унда шундай дейилади: “Эй, қадимий бандаи хос ва эй, бойири ходими зул-ихтисос! Бурунги икки девонким, бизнинг ҳукм ва хитобимиз била мураттаб қилдинг ва куллиёту жузвийетин бизнинг машварат ва таълиму истисвобимиз била тузаттингким, бирининг ишқомиз абётидин бу эски дайрнинг рафеъ тоқида ушшоқнинг шўру ғавғосидир. Ва яна бирининг шавқангиз ғазалиётидин бу қадимий маниъ гумбаз равоқида муҳаббат аҳлининг хуй ва алолоси, ондин сўнгра йиғилғон ашъорнинг ва назм риштасиға тортилғон дурру шаҳворнинг адади бурунги девонлардин ортқон чоғлиқ дурур. Ва бу латофатсифот хўблар ва

¹ Ҳабиб ус-сияр (2), 898.

малоҳатсимот маҳбублар била яна икки девон тартиб берса бўлурдек маълум бўладур. Нетгунгдурким, бу ишдин дилписандроқ бўлғай ва не қилғунгдурким, бу шуғлдин судмандроқ бўлғай. Энди авло будурким, бу ғариб ишга кўнгул келтурғайсен, балки ҳукм бу эрурким, бу ажиб амрға хома сурғайсен ва тафаккур хилватгоҳида хаёл шўх ва раънолари била базм тузғайсен. Ва то фалак гардиш қилур, башар жинсининг хаёлиға келмаган аъжубани элға кўргузғайсен...Чун сенга тавфиқ мадад қилибдур ва бу мақсуднинг ҳеч кимға йиғилмагон моддаси йиғилибтур, тиларбизким, фурсатни ғанимат билғайсен ва бу муддао ҳусулиға рағбат қилғайсен!”¹

Дебочада Навоийнинг султонга жавобан ёзган хати ҳам келтирилган. У кўпроқ гинахонлик билан ёзилгандек. Шу жиҳатлари билан “Ғаройиб ус-сиғар” дебочаси, аввало, олдинги девон ва илмий асарларидаги дебочалар, қолаверса, умуман шарқ илмий-адабий асарлари дебочаларидаги услуб ва бағишлов тарзидан кескин ажралиб туради. Мактуб мазмуни қуйидагича:

*Дедимки бу ишдаким бўлибмен маъмур,
Ҳар нечаки тутсам ўзимни маъзур.
Лек риштаки аждаҳоға келтурғай зўр,
Зўр эткай ўзиға истаса қилмоқ мўр.*

Ул ҳумоюн замирнинг ойинаи гетинамойида равшан ва пайдодур ва ул покиза кўнгулнинг жоми жаҳоноройида мубарҳан ва ҳувайдоким, бу бандаи фақирға не нотавонлиқлар шикаст берди ва бу зарраи ҳақирға не саргардонлиқлар даст берди. Агарчи маразимға сихҳат умеди пайдо бўлибдур, аммо ҳануз ғизо била шарбатким ичилур, ейилур, мисқол тарозуси била тортилур ва тонгдин оқшомғача соат

¹ Хазойин ул-маоний, 10-11.

шишасиға кўз тикилур, агарчи заъфимға қувват имкони зоҳир бўлибтур, аммо ҳануз бузуқ қошо-намдин чиқарға қўпмоқ тиласам, осилғон идбори анкабут торлари дастгирим бўлиб, мадад етқурма-гунча тебранмакка тобу тавон ва ҳаракатға мақдур, балки имкони йўқтур, пашша юз пили дамон торта олмағон юкни нечук тортғай, батахсиским, мажруҳ ва ранжур доғи бўлғай, мўрчанинг шери жаён қила олмағон ишни нечук қила олғай, хусусан, бемор ва сиҳқат тариқидин маҳжур дағи бўлғай.

РУБОИЯ:

*Авал икки девонға чу қилдим рағбат,
Ҳам эрди йигитлик мададим, ҳам сиҳат.
Бўлдим чу қарию хаста, йўқ ул қувват,
Кўргузғали андоқ нималарға журъат.*

Куллийрак буким, ул давовин тартибида Султо-ни Соҳибқирон олий таъбининг ислоҳ ва ихтимоли беҳад ва ҳар жузвий нуқтада тағйир ва таълими мола каломи беадад эркон жиҳаттин ул иш саранжом су-ратин пайдо қилди. Ва ифтоҳидин ихтомиға дегинча тартиб рақами чекилди. Бу заиф ва нотавонлиғим замонида бу ажз ва забунлиқ ва бесомонлиғим туғё-нида Султон Соҳибқироннинг раъйи оламорои ва замири хуршидтаъсири гўёким баъзи авқотда олам кешвари фатҳиға азмосоз ва баъзи ҳолатда кешвар аҳли ободонлиқлари сори сеҳрпардоз ва баъзи за-монда айшу нишот била илиги зарпош ва баъзи овонда тоату ибодат била кўзи гавҳарпошлиққа му-тааммил ва муштаҳил учун бу хошок дарёдек кўнг-лига кирмас ва бу зарра қуёшдек замириға пайдо эрмас. Ва султони Соҳибқироннинг ҳиммат юзидин эҳтимоми ва саъйи ғоятидин таълими бардавоми бўлмаса, мундоқ душвор иш илгари бормоғи мута-

ассир, балки хаёлға кечурмоғи мутааззирдир. Мундоқ ҳукм бўлғондин сўнгра гоҳ-гоҳи ҳолимдин огоҳ бўлмаса неткаймен ва лаҳза-лаҳза аҳволимдин хабар бўлмаса нета олғаймен. Қумурсқа Сулаймоннинг хотириға келмаса не маҳалли таажжуб ва таҳайюр, Суҳо чархи гардон сатҳида кўрунмаса не маҳали ҳайрат ва тааззур”¹.

Мазкур ҳукм-мактуб ва Навоий жавобидан қуйидаги мулоҳазалар туғилади:

1. Навоий оғир касалликни бошидан кечирган.

2. Султон унга барча шеърларини тўплаб олдинги икки девонга қўшимча яна икки девон тузишни буюради.

3. “Касаллик ва балолар сабаби султонга маълум” дейилишидан қандайдир воқеаларга ишора этилмоқдаки, буни Жомий, Паҳлавон Муҳаммад каби дўстларнинг вафоти билан бирга Маждиддиннинг Дарвиш Али исёни арафасидаги иғвоси, Низомулмулкнинг Бадиуззамонга исёни билан боғлиқ иғвосига шаъма сифатида тушуниш мумкин.

4. “Сиҳат умиди пайдо” бўлишига қараганда Навоий ва султон ёзишмалари касалликдан тузалиш даврида содир бўлган. Бу ҳақда “Хазойин ул-маоний”нинг дебочасида айтилиши Навоийнинг хасталаниши ҳижрий 903/1497–1498 йили юз берганлигини билдиради. Демак, Хадичабегим ва Низомулмулкнинг иғвоси оқибатида Султоннинг Навоийга ишонмай қўйиши шоир руҳиятига қаттиқ таъсир қилиб, тўшакка йиқитган бўлиши мумкин.

5. Султондан ижодда унга ҳамкорлик қилишни сўраш, мурувват кўрсатишни илтимос қилиш фонида гинахонлик аломатларини сезиш қийин эмас. Навоий ўзига эътибор камайганлигига ишора этган.

Мактуб Ҳусайн Бойқарога етгач, дарҳол Наво-

¹ Хазойин ул-маоний, 12.

ийга жавоб йўллаган. Ушбу мактуб ҳам дебочага киритилган. Унинг мазмуни юқоридаги мулоҳазаларимиз тўғрилигини исботлайди. Жумладан, унда шундай ёзилган: “Кўнглунгга солма ва бу навъ савдо ва васвос хаёлига қолмаким, биз ҳеч ҳолда сенинг ҳолингдин ғофил эмас эркондурбиз, аммо бу ҳолдин сен ғофил. Ва кўнглумиздин ҳаргиз ёдинг зойил эрмас эркондур, бу маъни сенинг кўнглингдин зойил. Андоқки, бурунги икки девоннинг такмилида риоятдин ҳеч навъ тағофил воқеъ бўлмади. Ва раҳнамолик ва иноятдин ҳеч турлук такосул сурат боғламади. Эмди доғи ҳамул дастур била, балки ондин ҳам ортуқроқ, мунда ҳам ҳамул қонун била, балки ондин ҳам афзунроқ аҳволингдин хабар тутулғусидир. Ва бир оз вақтда сарвақтингга етилғусидир. Чун заъф ҳолинг бизга зоҳир ва пайдодур, шафқат ва банданавозлиқлар билан не ерда қолсонг ўтқарилғусидурур. Ва чун шикаст аҳволинг бизга равшан ва хувайдодур, марҳамат ва навосозлиқлар била ҳар мушқулинг бўлса ҳал қилилғусидур”.¹

Мазкур жавобдан шундай хулоса қилиш мумкин:

1. Султоннинг “Ҳамиша биз сени ёдлаб, ҳолингни сўраб юрамизу, сен бундан хабарсизсан” дейишидан шоирни юпатиш оҳанги сезилиб турибди. Бу эса бир томондан, Навоийнинг оғир касал бўлганлигини тасдиқласа, иккинчи томондан, султон унинг кўнглини кўтаришга ҳаракат қилганига ишора бор.

2. Навоий касал пайтида Султон Ҳусайн Ҳиротда эмаслиги англашилмоқда. Ёки, аксинча, Навоий пойтахтдан бошқа ерда.

3. Султоннинг Навоийдан узоқда бўлса ҳам унинг ижодий ишларидан хабардор. Агар охирги жумла ишорасига “Муншаот”даги адресати номаълум бир

¹ Ўша ерда.

мактуб мазмунини боғласак, шоҳ ва Навоий ўртасида кимдир воситачилик қилганлиги равшан бўлади:

*Фироқ ароки, етар кўкка шуълаи оҳим,
Бу ўтқа, оҳ, агар раҳм қилмаса моҳим.*

“Куллуқ дуодин арзадошт шулким, иноят иншо-си бирла қулунгизни ёд қилиб эрдингиз, мужиби сарафрозлиқ бўлди. Тенгри таоло давлатингизни ортурсин ва ёшингиз узун бўлсин.

*Ғамим еткурди мингдин бирга руқъанг
Ки берғай тенгри бир ёшингга минг ёш.*

Битиб эрдингизким, Мирзо тобуғида камина қул-ни ёд қилиб йиғлармен. Ёд қиларингизга розимен, йиғлашингизга йўқ.

*Дема ҳажрингдин менга одат бўлибтур
йиғламоқ,
Шод бўлким, манго қисмат бўлибтур
йиғламоқ”¹.*

Кўриниб турибдики, кимдир Султон Ҳусайн Мирзо кўнглида Навоийга нисбатан раҳм уйғотишга астойдил ҳаракат қилган. У ким бўлиши мумкин? Мактубдан қуйидаги хулоса пайдо бўлади:

1. “Ҳазойин ул-маоний” дебочасидаги озурдалик руҳи ва мактубдаги Навоий изҳорининг бир-бирини тўлдириб келиши улар бир даврда ёзилган деган фикрга олиб келади.

2. “Ёд қилиб йиғлаш”дан Навоийнинг оғир аҳволда бетоб эканлиги англашилади.

3. Адресат Ҳусайн Мирзонинг яқинларидан бўлиб, ёши улуғ инсон.

Бизнингча, у Шайхимбек Суҳайлий бўлса керак.

¹ Муншаот, 195.

Балки Навоийнинг Суҳайлийга юборган қуйидаги соқийномаси худди шу даврда ёзилгандир:

*... Ким Суҳайлий саридур зор кўнгул,
Кўп тилар суҳбатин афзор кўнгул.
Сен эдингким, менга дамсоз эрдинг,
Ҳар ниҳон нуқтада ҳамроз эрдинг.
Зулмларким менга бу чархи даний
қилди, қайдин топай айтурға сани.
Ким бири бу эдиким, солди йироқ
сени, бағримға қўйуб доғи фиरोқ.
Менга гар дарду ҳам анбуҳ ўлди,
Қисматим ғуссаю андуҳ ўлди...
Кимки келса бу тараф, ёд айла,
Тарабойин сўз ила шод айла.*

Ушбу шеър мазмунидан Суҳайлийнинг узоқда эканлиги ва бу даврда Навоий оғир кечинмаларни бошидан ўтказаетганлиги аниқ бўлади. Фикримизча, Навоий оғир дард билан йиқилгач, Шайхим Суҳайлий султон кўнглида мурувват учкунларини алангалантира олган ва биринчи бўлиб султоннинг ўзи бу совуқчиликка барҳам беришга қарор қилишига эриша олган кўринади. Навоий ижодидан яхши хабардор Суҳайлий унинг “Ҳазойин ул-маоний”ни тузишга ҳижрий 897/1491–1492 йил киришгани, аммо бу ишга совуқчилик сабаб ҳафсала қилмай, ташлаб қўйгани ҳақида султонга гапириб уни шоирни бу вазифани бажаришга даъват қилишга ва шу орқали унинг яримта кўнглини кўтаришга чақирганлиги эҳтимолга яқин. Навоийни сиёсий саҳнага тортишдан манфаатдор султон учун бу тадбир айти муддао бўлган бўлиши мумкин.

Султон Ҳусайн Бойқаро ҳижрий 902 йили шаъбон ойининг йигирма тўққизинчи куни (1497

йил, 2 апрель) Пули Чароғда Бадиуззамон устидан қозонилган биринчи ғалабадан сўнг Ҳиротга қайтмай, Балхга боради. У шу бўйи 903 йилнинг сафар ойигача (1497 йил, октябрь) Мурғоб дарёси бўйида қолади. Юқоридаги мактублардан султоннинг шoirдан узоқдалигини сезамиз. Балки ҳар учала мактуб ана шу даврда, яъни Султон Ҳусайн Бадиуззамон билан Пули Чароғда (1497 йил, 2 апрель) тўқнашгандан сўнг ўтган ойлар оралиғида ёзилгандир. Чунки, кейинги даврда Навоий Машҳадга борганлиги, султон билан изчил ёзишмалар олиб боргани, Машҳаддан сафар ойида қайтиб, Мўмин Мирзонинг азаси устидан чиққани ва шундан кейин яна Бойқаронинг яқин сирдошига айланганини кўраимиз. Бу орада Низомулмулк ва унинг хонадонининг аёвсиз равишда яксон этилиши (ҳижрий 903 йил рамазон ойининг йигирма биринчи куни (мил.1498, 15 май) султоннинг Навоийга яна ҳам суяниб қолишига олиб келганини айтиш керак.

Шу тариқа улар ўртасида яна илиқ муносабатлар вужудга келганини кўриш мумкин. Масалан, ҳ. 903 йил (мил.1498) шаввол ойининг йигирма тўртида Бадиуззамон отасига қарши қўзғалганда Нешин яйлоғида турган подшоҳ ўз лашкарининг озлигидан ваҳимага тушиб қолади. У дарҳол Ҳиротга чопар юбориб, у ерда ҳукуматни бошқараётган Алишерга ўзи отга миниб, шаҳарнинг ичию ташидан қаерда лашкар ва аскар кўрса тўплаб ўрдуга юборишни буюради¹. Мазкур факт Мўмин Мирзо қатлидан кейин Навоий ва султон алоқалари ўнганганлигини тасдиқлайди. Юқоридаги воқеа давомида шундай келтириладики, Амир Алишер воқеа жиддий тус олганлигини сезгач, дарҳол султон ёнига жўнаб “ул олий ҳазратнинг озурда кўнглини Бадиуззамон Мирзо-

¹ Равзат ус-сафо(4), 55.

нинг хотири тилагига тарғиб қилди. Амир Алишернинг сўзлари ихлосу давлатхоҳлик камолидан бўлгани учун ҳазрати хоқони Мансур муборак қулоғининг қабул пардасига етди”¹. Гап шунда эдики, Бадиуззамон отасидан Балхни қайтариб беришни талаб қилар, султон эса рози бўлмасди. Навоий султон ва Бадиуззамон ораларига кириб, тўқнашувнинг олдини олишга, шунингдек, шаҳзодага Сеистон ва Фароҳ вилоятларини олиб беришга муваффақ бўлади. Султон Ҳусайн умрининг сўнгги йилларида, айнан, биз сўз юритаётган ҳижрий 903/1497–1498 йилдан кейинги даврда Навоийга ниҳоятда суяниб қолганлиги воқеалар кечмишидан янада яққол сезилиб туради.

Амир Алишер сиҳати анча ўнгангач, ўзининг охирги хайрли ишини амалга оширишга киришади. У ҳижрий 903 (мил.1497–1498) йил Ҳиротдаги Жомеъ масжидини қайта таъмирлашга киришади. Масжиднинг гумбази бузилиб, янгидан солинган, меҳробнинг икки томонида икки ҳашаматли айвон қурилган. Хондамирнинг ёзишича, Амир Алишернинг ўзи ҳам келиб этагини қайириб, ишчиларга ёрдам берган. Бу жуда катта иш бўлиб, 3-4 йил кетадиган иш 6 ойда тугалланган. Пойдевор мустаҳкамланиб, гумбаз янгиланган сўнг ташқи ва ички безаклар, кошинкорлик ишларига бир йил кетган. Эскириб яроқсиз ҳолатга келган ёнғоқ дарахтидан қилинган минбар ўрнига мрамардан минбар ясалган. Унинг битишига кўплаб таърихлар ёзилган.

Алишер Навоий ҳамиша ҳажга бориш орзусида яшаган. Ҳар гал султоннинг монелиги билан ҳаж сафари орқага сурилаверган. Амир Алишер ҳижрий 904 (мил. 1498–1499) йил яна ҳаж сафари ҳақида ўйлай бошлайди.

¹ Ўша асар, 57.

Ҳаж сафари орзуси

Хондамир ёзади: "...Ул ҳазратда ўсиб-униш кунлари бошланишидан то ҳаётининг охиригача дамларигача бошида муслмонлик ҳажини ўташ ҳаваси ва хотирида пайғамбар қабрини зиёрат қилиш фикри ўрин олган эди. Ҳар вақт имкони бўлганича бу хусусда ҳаракат қиларди ва узлуксиз ўз ҳолича қуйидаги икки байтни тилга оларди.

Назм:

*Кай бувад, ёраб, ки рӯ дар Ясрибу Батҳо кунам,
Гаҳ ба Макка манзилу, гаҳ дар Мадина жо кунам.
Бар канори Замзам аз дил бар кашам як замзама
Ваз ду чашми хунфишон он чашмаро дарё кунам.*

Мазмуни:

*Эй, Эгам Ясрибу Батҳога қай кун борарканман?
Бир Маккада турсаму, бир Мадинада кўнсам эди.
Замзам бўйида қалб куйини чин қалбдан қуйласам,
Ул булоқни қонсизаётган кўзларимдан дарё қилсам эди.
(Б.Қобул таржимаси)*

Неча бор бу сафарга рухсат олиш учун муборак оёғини узангига қўйиб тўғри саройга йўлланар, ҳар бор қудратли соҳибқироннинг илтимоси билан қайтар ва бу истакнинг юзага чиқишидан чекланар эди¹.

Олдинги саҳифаларда Навоий "Вақфия" асарида шоҳдан икки илтимосини қондиришни сўраганлиги ҳақида гапирилган эди: бири давлат ишларидан бўшатиб, ижод учун шароит яратиб бериш бўлса, иккинчиси ҳаж сафарига рухсат бериш ҳақидаги илтимос эди². Навоийнинг "Вақфия" асари 1481 йилда

¹ Мақорим, 75.

² Баъзи тадқиқотларда "Вақфия" 1480–1481 йилда ёзилган деб кўрсатилган. Ҳижрий 886 йил милодий 1481 йилнинг 2 мартидан бошланганлигини ҳисобга олиб, асар ёзилган йил 1481–1482 деб кўрсатилиши мақсадга мувофиқдир.

ёзилиб, шундан сўнг қатор асарлар, хусусан, “Хамса”нинг яратилиши икки илтимосдан фақат бири – ижод қилиш учун имконият бериш ғояси маъқулланганини англатади. Демак, ўшанда ҳаж сафарига рухсат берилмаган.

Ҳаж сафари орзусидан Мир Алишер ҳеч қачон кечмаган. “Хазойин ул-маоний” девони дебочасида ёзади: “... Ва бу авқот мобайнида ҳар миқдорким фурсат топтим, хоҳ “Хамса” назмидин ва “Назмул-жавоҳир” ва “Мажолисун-нафоис” ва “Зубдатут-таворих” ва сойир таснифлар иштиғолидин ҳам ул ҳазрат (Хусайн Бойқаро – Ш.С.) дуои давлатида авқотимни тарх қилдим. Ва биҳамдиллоҳ андоқ муродлар касб эттимким, менинг абнойи жинсимнинг юзидан бирига муяссар бўлмайдур. Ва андоқ мақсудларға еттимким, аларким мендек, юз, балки минг қуллари бор эрди, бирининг соғари орзуси менга нишот еткурган май била тўлмайдир. Биҳамдиллоҳ таолоки, бу авқотдаким, умр водийсининг кўпрагин анинг давлатидин муродлар била қатъ этибмен ва ҳаётнинг ниҳоятиға комлар. Балки комронлиғлар била етибмен. Ҳеч турлук армон хотиримда қолмайдур ва ҳеч навъ орзу кўнглумда сиғинғонин хаёлим топа олмайдур. Ҳар не дунё муроди ва зоҳир комгорлиғидур сурубмен ва сўзумнинг сайту садосин анинг мадҳида етти фалакка еткурубмен. Онча орзу ҳайси ятидин ва армон жинсидин қолибтур, охират йўлининг суҳулат ва осонлиғи ва ботин мулкининг аёлат ва комронлиғидур ва ул вобастадур ҳақ субҳонаху ва таолонинг тавфиқи била амри итоатиға ва Расули саллаллоху алайҳи васалламнинг шафоати ва шаритининг мутобаатиға. Умидим улдуким, ул ҳазрат давлатидин бу иқболга дағи сарбаланду бу саодатқа дағи баҳраманд бўлғаймен”¹.

¹ Хазойинул-маоний, 15.

Мир Алишернинг Байтуллоҳ зиёрати орзуси кун сайин кучайиб боради ва ҳижрий 904 (мил.1498–1499) йили Абдулҳай табибни рухсат олиш учун Марвга – ўғли Абулмуҳсин Мирзони қамал қилиб ётган Султон Ҳусайн Бойқаро хузурига юборади. Ўзи эса “...бундан кейин бу кунни эртага айлангиришга тоқатим қолмади, деган байт мазмунини тилга келтириб, саодатли олимлар, фозиллар тоифаси ҳамда кўпчилик мулозимлар билан бирга Машҳад томонга йўл олади”¹. Абдулҳай табиб подшоҳ хузуридан Навоийга мактуб олиб қайтади. Унда Ҳусайн Бойқаро ҳажга рухсат берганлиги ёзилган эди. Мактубнинг Хондамир келтирган нусхасида, жумладан, шундай ёзилади: “...Сўнгра, равшан кўнгилларга маълум бўлсинки, жума куни ражаб ойининг ўн бирида улуғ мавлоно Абдулҳай келиб, шариф мижозларининг кайфияти, соғ-саломатлик, яхши ҳолатларини етказди. Бундан хабар топиш беҳад шодликка сабаб бўлди. Унинг етишувидан илгари кўнгилларида қарор топган Ҳижоз томонга жўнаш тўғрисидаги хабар оғизма-оғиз келиб турарди, аммо ишончли кишилардан эшитилмагани учун эътиборимиз йўқ эди. Лекин ўша киши суҳбатида Хожа Афзалиддин Муҳаммадга ёзилган хат мазмунидан маълум бўлдики, бу кунларда у тилак мустақамланиб яна янгиланиб, жўнаш хаёли жазмга айланган... Берилган рухсат ва ижозатдан қайтмаймиз, лекин нимаики кўнгилга келса огоҳлантиришимиз лозим. Равшандирки, бу хусусда йўл тинчлиги шартдир. Маълум бўлсинки, бу кунларда ўтиш йўли бўлган Ироқ ва Бағдодда аҳвол қанақанги паришон ва беқарордир. Миср ва Шом чегараларида ҳам турли бошбошдоқлик борлиги эшитилмоқда. Ривоят шундйдирки, агар йўл хавфи шундай даражага етиб, кимсанинг

¹ Равзат ус-сафо(4), 59.

сабабсиз кимсанинг белига қўл уриши мумкин бўлса, йўлга тушмоқ вожиб эмас. Агар бу кунларда йўл хавфидан бирор фикр хотирга келмаса, қандай бўлади? Чунки ўзлари айтардиларки, йўллар нотинчлиги жиҳатидан бир оз уфлурий тартиб бериб, агар зарур бўлса, хавfli жойга етишганда мулозимлардан ҳар бирининг ёнида ўшандан бир оз бўлиши керак. Яна гап шуки, бу сафарнинг узоққа чўзилиши маълум, умрга ишонч йўқ. Агар яна бир бор учрашиб, хайрлашиш қоидаси юзага келса бўларди. Аммо бу икки ҳолнинг бўлиши билан бирга, бу муқаддималарнинг ёзилишидан шундай кўрқув ҳам борки, мабодо муборақ хотирга андак ғубор етишиб, бу сўзлардан ғараз юришни ман этиш экан, деган хаёлга борадиларми?

Ҳамиша давлатхоҳлик юзасидан нимаики хотирга келса, бетакаллуф гап-сўз қиладилар. Бизга ҳам бу бобда ҳар нима хотирга келса маълум қилиш лозим кўрилди.

Боқий: тўғри фикрда ихтиёрлидирлар ва нимаики икки дунё яхшилигига керак бўлса, тақдим қилиб турилур. Икки дунё саодати ёр бўлсин. Вассалом”.¹

Мактуб хулосасидан кўришиб турибдики, Султон Ҳусайн умрга ишонч йўқлиги сабабли ҳаж олдидан бир кўришиб, хайр-маъзур қилиш истагини билдирган. Султоннинг йўл нотинчлигига урғу бергани галдаги баҳона бўлиб, мамлакатда юз берган сиёсий тангликни юмшатишда Навоий ёрдамига муҳтож бўлиб тургани сезилади. Буни тўғри англаган Навоий ҳаж сафаридан умидини бутунлай узади.

Охирги илтимос

Хондамир “Равзат ус-сафо” ва “Ҳабиб ус-сияр” асарларида келтиришича, “мактуб қўлга теккандан кейин Амир Алишер яқинлари билан кенгаш ўтказ-

¹ Макорим, 76–78.

ди. Барча ундан султон ҳузурига бориб, ота-болани яраштириб қўйишни сўради”.¹

Алишер Навоий йўлга тушади. Марвга етмасдан туриб, Сарахсда тўхтаган пайтда Марв томондан султон Ҳусайн келаётгани хабари эшитилади. Маълум бўлишича, подшоҳ ва шаҳзода ўртасида Амир Алишернинг укаси Дарвеш Али воситасида сулҳ тузилган бўлиб, қўшинлар Ҳиротга қайтаётган экан. Бу воқеа тафсилоти “Ҳабиб ус-сияр”да шундай келтирилади: “(мактубга биноан) Ҳазрати султоннинг яқин кишиси (Амир Алишер) баҳор фаслининг бошларида Машҳаддан Марв томонга равона бўлди. Сарахс ҳудудига етгандан сўнг султон Марвдан шу қасаба томонга келаётганлиги маълум бўлди. Воқеа шундай бўлган эди: Марв қамали уч-тўрт ойга чўзилгандан сўнг фатҳу зафар сурати мурод ойнасида жилва кўрсатмагандан кейин ҳазрати хоқон сулҳга мойил бўлди. Абулмуҳсин Мирзо ҳам қалъани мудофаа этишдан чарчагач, отаси ёнига элчи юбориб, Амир Дарвиш Алини сўраттирди. Жаноб амир ҳукмга биноан, шаҳарга бориб шаҳзода билан учрашди. Шаҳзода: “Агар хоқони мансур мени гуноҳимдан ўтиб, Ҳиротга қайтсалар, мен пешкашлар билан тахт поясига борурмен”, деди. Амир Дарвеш Али олампаноҳ даргоҳга қайтиб келиб, Абулмуҳсин Мирзонинг сўз-

¹ Демак, “Равзат ус-сафо” ёзилган пайтда муаллиф юқоридаги мактубнинг асл нусхаси билан эмас, балки мазмуни билан таниш бўлган ёки таниш бўлган тақдирда ҳам асар ҳажмини ҳисобга олиб, қисқа ҳолда ёзган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. “Равзат ус-сафо”да мактубнинг хулосаси ва кейинги тафсилот йўқ. Хондамир “Мақорим ул-ахлоқ”ни ёзаётганда эса хатни асл кўринишида бериш орқали олдин йўл қўйган хатосини тузатиб кетган. Мактубнинг асли шундай бўлганини “Мактубот” ва “Муншаот” туркумидаги хат тўпламларида мавжуд бўлган нусхалари билан чоғиштириш ҳам тасдиқлайди. Қаранг: Мактуботи тарихий, 161⁶-163⁹; Мажмуаи руқъаот, 169⁶.

ларини султонга етказди. Унинг илтимоси қабул қилинди ва Сарахсга қараб йўлга тушилди”¹.

Алишер Навоий Абулмуҳсин Мирзо билан сулҳ тузиб қайтаётган Султон Ҳусайн Бойқаро билан Сарахс яқинидаги Бозоргони тавия отлиқ қишлоқда учрашади. Хондамир учрашув натижасини шундай очиб беради: “...Олий даражали амир улуғ қароргоҳда уч кун туриб, ўша кунлари подшоҳга, шаҳзодаларга ва ҳарам аҳлларига ажойиб чопқир отлар, юкташир туялар, беҳисоб молу маблағ тортиқ қилди. Амирлар, вазирлар, садрлар ва ичкиларни, подшоҳ даргоҳидаги мулозимларнинг кўпчилигини инъому эҳсон мевалари билан мамнун этдилар. Сўнг аъло ҳазратга арз қилдилар: “Сиз бир вақтлар подшоҳлик ишлари билан шуғулланишдан бош тортадиган бўлсам, шайх Нажмиддин Кубро мозорида тураман ёки Хожа Абдуллоҳ Ансорий остонасини супурувчи бўламан, деб айтган эдингиз. Эндиликда бу иш сизга муяссар бўлмайди, менга эса Ҳижоз сафарига хоҳиш ва рағбат билан ижозат бермайсиз. Шундай бўлгач, энди рухсат берсаларки, сизнинг ваколатингиз билан қолган умримни Ансория остонасини супуришга сарф қилсам. Мулозимлик ишларидан батамом озод бўлсам, чунки қарилик мадорсизлиги вужудимга таъсир кўрсатиб, қувват кетган, бадан заифлашган...” Ҳазрати соҳибқирон лутфу меҳрибонлик кўрсатиб ва бу илтимосни яхши қабул қилиб деди: “Модомики, сиз Ҳуросонда турар бўлсангиз, ҳар қандай илтимосингиз ўринлатилади, чунки аниқ биламанки, агар сизнинг шариф вужудингиздан бу мулк холи қолса, катта-кичик, барча халойиқнинг аҳволида қўзғолон юз беради”. Шу онда соф кўнгил амирнинг қобил қоматини тугмалари олтин, авраси зардор қора қундузий пўстин, мазкур мансабга муносиб

¹ Ҳабиб ус-сияр (1), 281⁶.

бошқа қимматбаҳо тўнлар билан беади ва пойтахт Ҳиротга қайтишга рухсат берди¹.

“Ғаройиб ус-сиғар” дебочасида Навоий худди шу мазмундаги илтимосномани келтирган. Унда Навоий оғир касалликка чалингани, энди қолган умрини тоат-ибодатда ўтказишга қарор қилганлиги ёритилгани учун унинг мазмунини тўлароқ келтиришни мақсадга мувофиқ деб биламиз:

“Қуллуқ арзадошт улким, бу бандага ёш улғайган чоғда заъфе юзланди. Ва ул заъф риштаси риштадек заъфлик пайкаримга андоқ чирмондики, ул куёшдек замирға равшандир. Ҳоло мизожим истиқоматдин мунҳариф ва баданимда неча мараз мухталифдур. Ва атиббо иложидин ожизу мўъзил ва атиббо мижозимдин мутаажжибу малул, димоғим паришонлиғидан сўзум номарбуту хаёлим ошуфталиғидин ҳолим намазбут. Бағрим қизигонидин жисмимда ҳумое лозим ва кўнглум озғондин бошим айланмоғи ва кўзум қорормоғи дойим. Не тонгдин оқшомғача ўзумға бир дам ғизодин ком, не оқшомдин тонгғача турфат ул-айни кўзумға уйқудин ором. Хотирим савдоомиз хаёллардин мушавваш, бесару диллиқдин ҳар неча дилкаш сўз бўлса кўнглумга нохуш. Меъдамнинг ҳазм қилур ғизоси замона аҳлининг изоси, кўнглумнинг нишот базмида майи ноби фалак тийғи оқизғон бағир хуноби, нотавониким, юқори мазкур бўлғондек ғизо қилур оши мисқол тоши била бўлғай, агар гоҳи заиф хотири шарбат майли қилса, ул доғи бу тош торозуси била тортилғой, киши қўлдамайин ердин қўпарида қўп озор бўлғай ва асо мадади бўлмагунча ердин қадам кўтармаги душвор, сайр ҳавосин қилса, ики инсонга отландурур тушурурида ҳаммолвашлик, отлонғонидан сўнгра пайсари юкидин бир хайвонга мурдакашлик, тушкондин сўнгра бу сайр

¹ Навоий замондошлари хотирасида, 57, 96, 141.

куфтидин аъзоси нокор, бу озурдалиқдин яна бир кеча-кундуз тебрана олмай, андоқки, бир йиллик бемор, иссиҳ нафасларидин ҳаётининг гули пажмурда ва нафасининг оғир кирар-чиқаридан заиф тани озурда.

Рубоия:

Ҳар шому саҳарга тегру ингранмоқ иши,

Бу ёнидин у ёнига айламоқ иши.

Гаҳ-гаҳ иситма ўтидин ёнмоқ иши,

Гаҳ тўнгдуруридин яна чирманмоқ иши.

Рубоия:

Не жисмида тобу, не танида қувват,

Не кўнгилда хушлуқ, не ўзида сиҳҳат.

Мундоқ кишининг муносибидур қурбат,

Вайронасидин чиқмоқ анга не нисбат.

Султон соҳибқироннинг инъоми беғоятидин ва эҳсони бениҳоятидин умрин бу давлатлиғ даргоҳда ва ҳаётин бу саодатлиғ боргоҳда юқори ўтган шарҳ била сарф этган банданинг илтимоси будурким, мазкур бўлғон тараддуд ва машаққатлардан озод бўлғай. Ва ғамгин кўнгли бу навъ заъф айёмида нисбатсиз қайғулардин шод, мундоқ умрдаким, бу кун тонггалиқ маълум эрмас... Умид улким, ул ҳазрат давлатидин андоғким, дунё иқбол ва комидин мустафид бўлдим, охират кому иқболидин ҳам ноумид бўлмоғоймен. Ул остоннинг қулларининг бу қул била ёрлиқ нишони улдурким, султон соҳибқирон иноятидин бир ёрлиқ нишони битилғай ва бу бандани султоний иморатнинг байт ул-маҳфирасининг сойир жорубашкашларидин бирининг ўрнига мансуб ва сарафроз этилғайким, бу афтодалиғ айёмида бори ул остонада йиқилғаймен. Қувватим бўлғонда

супурги олиб илгим била ва қувватим бўлмоғонда супурги ўрнига кирпигим била ул остонани супурур баҳонаси била ариғ ва бу уйни ул сурма била ёруғ тутгаймен. Ва бу хизматимни дин ва охиратим ша-рафи билгаймен”¹

Навоийнинг Ансорий мақбараси жорубкаши (супурувчи) вазифасини беришни сўраб султонга ёзган аризасини (арзадошт) ҳам дебочада киритади ва уни муддаоига эришганлик белгиси сифатида сақлаб қолишни котибларга васият қилади: “...Ва ул арзадош-тим саводин бу дебоча зайлида сабт этгаймен ва битғучиларга ҳам бу фихрастдин бу арзадоштни айирмасқа васият этгаймен. То кун сўнги бу дебоча-ни ўқуғон элга бу арзадоштим била бу муддаоимга етғоним нишонаи бўлғай возиҳ ва далили бўлғай лойиҳ. Бу жиҳатдин то олам инқироzi бўлғусидир Султони соҳибқирон давлатиға дуо қилғайлар ва шафқат ва бандапарварлиғига сано дегайлар!”²

Хондамир Сарахс учрашуви тафсилоти давомида келтиришича, Навоий Ансорий мазорининг жоруб-каш-супурувчиси бўлиш рухсатини олгач, султондан шу ҳақда фармон чиқарилишини сўраган. Фармон Сарахсда эълон қилинган. Хондамир ёрлиқ-фармон матнини келтирмаган. Ушбу фармон матни Навоий замондоши Абдуллоҳ Марвориднинг хатлар тўпла-мига киритилган.³

Унинг мазмуни қуйидагича: “Тўғри ҳадисга эъти-мод вожиб бўлганлигидан “Бир-бирлари билан ке-лишган руҳлар (ерда ҳам) дўстлашади” равшан маз-муни иттифоқу иттиҳод воситасидир ва азал субҳи ошнолик силсиласиким, боқий дунё мустаҳкамлиги-дир. Бирлаштириш ва кенгайтириш ойинаси маъни

¹ Хазойин ул-маоний, 20–22.

² Хазойин ул-маоний, 18.

³ Қаранг: Сирожиддинов (5), 68–73.

арбоблари орасинда ушбу далил билан муқаррар ва мусалламдир. Ундан олдинроқким, жон ғайб ичра ниҳон ва дилдор руҳ аксиким, жон ойнаси эрди, ҳар сифатким, ғайб водийси фазосида кашф бўлса, шухуд мамлакати қисматида жилваланди ва жилва қилур. Бу баён сидқи ва важ келтирмакдин муддао шулким, руҳонийлик шартларига содиқлик ва муносибликка кўра, муқаддас сифотлик зот, жаноби давлат устуни, мамлакат умдаси, дину давлат арбоблари доҳийси, мулку миллат асҳоблари зубдаси, хайрли ишлар мувофиқи, хоқоний давлат таянчи, ҳазрати султоннинг яқин кишиси, дину давлат низоми Амир Алишернинг тавфиқли толеси маълумдир. Тавфиқ шундай бахтга муяссар этдиким, гўдаклик бешиги матласидин офтоб нурли давлат юлдузининг юксакликка кўтарилишигача мувофиқат йўлида ҳумоюн даражали, сулаймон сифотли ул зот била бирга бўлдим. Аржуманд хотирга шоҳона дунёвий мақсадлар йўлида зоҳирий ва ботиний кўмак бериш шарафи топширилган эди. Алҳамдулиллоҳ, бу узоқ муддат ва бутун даврон кечмиши ул саодатли ном ва жанобнинг муборак вужуди била зебу зийнат топган, беғубор давлатга ҳар томонлама далолатдир. Ҳақиқатан, бу изоҳга гувоҳликнинг ҳожати йўқ. Ушбу ёрқин тасаввурга биноан, ҳамиша хотири ризолиги сўралди. Агар ул жанобнинг эзгу замири хоҳиш-иродаси юз берса, рад этмаганмиз, у кишининг илтимосларини сўзсиз қабул қилганмиз. Ҳамиша мунаввар толели замирда “Жаҳонгирлик ва жаҳонбонлик, осмон қадар юксакликка кўтарилган мулкчиликдан сўнг азим кутблар кутби, олам машойихлари султони... Абу Исмоил Хожа Абдуллоҳ Ансорийнинг мозори мулозамати ва машойихлар малики, ҳақиқат нурлари йиғиндиси... Шайх Нажмиддин Кубро...остонаси му-

лозамати муяссар бўлса ва саодатли салтанат айёми бу қутлуғ муваффақият хабарини келтирса деган ақида бўлганлигидан, бу хусусда ул жаноб (Навоий) билан доим тортишар эдик ва бу ҳол шунгача давом эттиким, ул жаноб арз қилдиким, “хумоюн хотирнинг нияти шундай эди ва мунаввар кўнгил ушбунни тасдиқлайдиким, бу эзгу ният ул салтанат устунининг шиоридир, ҳазрат... Хожа Абдуллоҳ Ансорий остонасига фарзандлик ҳисси ва ҳазрат Шайх Нажмиддин... улуғ мозорига яқинлик жиҳатидан жуда муносибдир. Агар супурувчилик ва ул сипехрошёнлик остонанинг хизмати хумоюн ваколоти била бу жанобга топширилса, умид улким, хумоюннинг (Хусайн Бойқаронинг) ниятлари амалга ошур. Ва дарё бир қатра бўлмиш хотирининг мазкур муддаоси бажарилур!”

Шу ерда ҳукм қилдиким, башарият улуғи Ансорий остонаси ул жанобнинг (Амир Алишернинг) ҳомийлигига топширилсин! Ул жанобнинг яхши кун кечириши ва ички ишларига қўлдан келгунча илтифот кўрсатилсин! Арбоблар ул жаннатмонанд манзилнинг ривож-равнақи, тартиб-интизоми йўлида ул жаноб (Алишернинг) шариф фикри қандай ва талаби қай даражада бўлмасин, иложи борича бажо келтиришга ҳаракат қилсинлар!

Саодатманд фарзандлар! Номдор амирлар ва олий миқдор садрлар! Эътиборли вазирлару барча ҳокимлар, ҳазрат аъёнлари, хос гуруҳлару қуйи табақаларнинг барчаси! Айниқса, ул муқаддас даргоҳ вақф ишларидаги мутаваллилар, мутасаддилар ва мубоширлар! Хусусан, ул жаноб фармойишларини бажармоқни вожиб деб билувчилар! Ул кишининг яхши ниятли фикри билан мувофиқа қилмасдан, ёрдамчиларига маъқулламасдан бирор ишга қўл урмасинлар ва вақфлар йиғиндисининг жаъми ул жаноб қандай

лозим топсалар, шул тариқа шаръий харажатга сарфлансин! Ва ўзларининг тайинланиш ва бўшатишлари ул жанобга боғлиқ деб билсинлар! Ва ҳеч ким ул кишининг розилигисиз муътабар остонанинг муҳимотига асло қўл урмасин!”¹

Вафоти

Алишер Навоий Абдуллоҳ Ансорий мазоротида мутасадди қилиб тайинлангандан сўнг чала қолган ишларини ниҳоясига етказишга шошилади. “Хазойин ул-маоний” девонини кўчиртириб, султонга тақдим этади, “Маҳбуб ул-қулуб” асарини ёзади. Ҳирот Жомеъ масжиди атрофини ободонлаштиришга киришади. Масжид теварагидаги қарийб 3 гектар майдонни эгаллаган айвоннинг томини ёптириб, икки қатлам сомонсувоқ қилдиради. Шундай қилиб, Ҳирот Жомеъ масжиди Амир Алишернинг саъй-ҳаракати ва маблағи билан тўлиқ таъмирдан чиқади. Қурилиш расман 905 йил шаъбон ойининг ўн тўртинчисида (мил.1500 йил 15 март) тугайди. 906 йил жумод ул-аввал ойининг биринчисида (мил.1500 йил 23 ноябрь) куни Амир Алишер катта зиёфат беради. Ушбу факт Амир Алишернинг бу даврда руҳи тетик, кайфияти яхши бўлганини кўрсатади. Айни шу вақтлар мамлакатда шахзодаларнинг хуружи тугайди султон анча вақт Ҳиротдан ташқарида юришига тўғри келди. Шу пайтда Амир Алишер ҳукумат ишларига бош-қош бўлиб турди.

Ҳижрий 906-йил жумодиул-аввал (мил. 1501 декабрь) ойининг охирларида Султон Ҳусайн Астробод юришидан Ҳиротга қараб йўлга тушади. Амир Алишер ўз одамлари билан уни кутиб олиш учун жумодил-охир ойининг еттинчи кунда Ҳиротдан чиқиб, Париён работида тўхтади. Бир кеча шу ерда тунаб,

¹ Абдуллоҳ Марворид, 110. Таржима муаллифники.

эртаси Поёб работига қараб йўл олади. Шу ерда султоннинг Амиршоҳ работига келгани хабари келади ва Амир Алишер эртаси тонгда Амиршоҳ работига қараб юради. Йўлда аҳволида ўзгариш пайдо бўлади. Ёнида кетаётган Хожа Шаҳобиддин Абдуллоҳга унга кўз-қулоқ бўлиб туришни тайинлайди. Қарши томондан султон тахтиравони келаётгани кўринади. Барча отдан тушиб, султонни кутиб олиш ҳаракатига тушади. Амир Алишернинг аҳволи ёмонлашиб бораётганини кўрган Хожа Шаҳобиддин Абдуллоҳ ва Мавлоно Жалолиддин Қосим уни отдан тушириб, қўлтиқлаб оладилар. Султон тахтиравондан тушиб, Амир Алишерга қараб юради. Амир Алишер дўсти кўкрагига бош қўйган ҳамоно ҳаракатдан ва тилдан қолади. Амир Алишер подшоҳ тахтиравонига ётқизилади. Йўлда кетаётган чоғларида Мавлоно Низомиддин Абдулҳай ва Мавлоно Шамсиддин Муҳаммад Гилонийнинг маслаҳатлари билан унинг томиридан қон олинади. Бироқ бундан шоирнинг аҳволи ўнганмайди. Ҳиротга келингандан сўнг Ҳиротнинг барча машхур табиблари унинг бошига тўпланадилар ва қанчалик ҳаракат қилмасинлар, касаллик борган сари зўрайиб боради. Хондамир султоннинг бу воқеадан қаттиқ ғамга ботгани ва Амир Алишернинг ёнида анча ўтирганини батафсил баён этган. Амир Алишер уч кун давомида ўлим билан курашади. Табибларнинг бор муолажалари ёрдам бермайди. Ҳазрат Алишер жумодил-охир ойининг ўн иккинчи куни, якшанба тонг маҳали дунёдан ўтади.

Ҳирот ийдгоҳида жаноза ўқилиб, сўнгра ўзи қурдирган жоме масжиди ёнида шу мақсадда қурилган гумбаз остига дафн қилинади¹.

¹ Макорим ул-ахлоқ, 122-128.

Фахрий Ҳиротий ҳам қисқа бўлса-да, Навоий вафоти тафсилотини келтирган¹. Шулардан бошқа манбаларда шоир вафоти тафсилотлари учрамади. Навоий вафоти санаси ҳақидаги маълумотлар, юқорида кўрсатилганлардан ташқари таърих жанридаги битикларда учрайди. Баъзи таърих тўпламларида таърих билан бирга Хондамир қолдирган шоир вафоти тафсилотлари, марсиялар ҳам келтирилган. Кейинги давр манбаларида Навоий вафоти билан боғлиқ таърих ва марсияларнинг орасида айтарлик ўзгаришлар йўқ. Аммо Навоий вафоти санаси атрофида кўпдан-кўп чалкашликлар борлигини кўра-миз. Чунончи, “Тазкираи таворих” (Абдуллоҳ Кобулий) тўпламида “89 ёшга кириб, зулқаъда ойининг ўн тўртинчиси куни, чоршанба куни”², “Лубб ут-таворих”да “жумод ул-аввал ойининг ўн бешинчиси, якшанба куни кечаси”³, “Миръот ул-олам”да “жумод ул-аввалнинг якшанба куни”, дейилса⁴, “Мунтахаб ут-таворих” асарида (Хокий) “жумод ул-охир ойининг ўн бешинчиси, якшанба куни эрталаб” тарзида берилган⁵. “Тазкира Муқимхоний” муаллифи эса шоир вафоти санасини 924 ҳижрий йили барот ойининг бошида тарзида қайд этади⁶.

Табиийки, энг аниқ сана Хондамирга тегишли бўлиб, Навоий ҳижрий 906 йили, жумод ул-охир ойининг ўн иккинчиси, якшанба куни вафот этган.

¹ Латоифнома, 134.

² Абдуллоҳ Кобулий, 161^a.

³ Лубб ут-таворих, 143^b.

⁴ Миръот ул-олам, 540^a.

⁵ Мунтахаб ут-таворих, 225^b.

⁶ Тазкират уш-шуарои Муқимхоний, 165^a.

ХУЛОСА

Улуғ шоир ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ барча маълумотлар, айнан сиз танишиб чиққан манбаларга тақалади. Улар Навоийни яқиндан яхши билувчи замондошларининг ўз кузатишлари, кўрган-билганлари ва эшитганлари асосида тазкиралар ва турли мақсадларда ёзилган қўлёзмаларда зикр этилган маълумотлардир. Улар хронологик кетма-кетликда берилмаган. Мир Алишернинг ижоди, салтанатдаги мақоми, инсон сифатидаги фазилатлари ҳақида мавзу тақозоси билан сўзлаб ўтилган. Тарихий асарларда унинг номи тез-тез тилга олинган бўлса-да, улар Султон Ҳусайн салтанатида рўй берган воқеалар баёнида йўл-йўлакай зикр этилган маълумотлар бўлиб, Навоий ҳаётини изчил ёритмайди. Шу жиҳатдан улар Амир Алишернинг ҳаёти ва фаолияти қирраларини тўлиқ тиклашга имкон бермайди. Шуни ҳисобга олиш керакки, тарихчилар катта муддатни бир сатрга жойлашган. Кўп ҳолларда Навоийнинг иштироки қайд этилган ўринларда воқеанинг санаси ва ўрни очиқ кўрсатилмаган. Бир ўринда қисқача берилган икки маълумот орасидаги фарқ бир неча ой ва йилни ташкил этган ҳолатлар кўп. Чунки тарихий асарларнинг жанрий хусусиятлари ва мавзу йўналиши Алишер Навоийнинг иштирокига кенг тўхталишга имкон бермаган. Тазкиралардаги маълумотлар ҳам жанр талаби нуқтаи назаридан қисқа келтирилган бўлиб, узуқ-юлуқ, ахборот тариқасидаги қайдлардан иборат.

Қувонарлиси шуки, Алишер Навоий ҳаёти ва фаолияти ҳақида махсус ёзилган икки муҳим манба бизга етиб келган. Бу Ғиёсиддин Хондамир ва Зайниддин Восифий қаламига мансуб хотиралар тўпламидир. Улуғ мутафаккирнинг яқин ёрдамчиси ва

шогирди бўлган Ғиёсиддин ибн Ҳумомиддин Хондамир “Макорим ул-ахлоқ” асарида Навоийнинг гўзал сифатлар соҳиби сифатидаги ёрқин сиймосини очиб беришга ҳаракат қилган ва шоирнинг давраси, давлат арбоби сифатидаги фаолияти, халқ-атвори ҳақида кенг маълумот беради. Бироқ мазкур асарнинг энг катта камчилиги шундаки, муаллифда аниқ маълумотлар бериш имконияти бўла туриб, биринчидан, кўп ҳолларда, воқеа-ҳодисаларнинг санасини зикр этмаган ва иккинчидан, Навоий ҳаётини санавий изчилликда очиб бермаган.

Зайниддин Восифийнинг “Бадоеъ ул-вақоеъ” асарида Амир Алишер ҳақида халқ орасида машҳур бўлган бир қанча нақллар келтирилган. Муаллифнинг тоғаси Мавлоно Соҳибдоро Амир Алишернинг яқин мулозими ва дўстлардан бири бўлиб, Зайниддин Восифий унинг кўмагида Алишер Навоий суҳбатларида қатнашишга муваффақ бўлган. Шу жиҳатдан ҳам унинг асарида келтирилган хотиралар улуғ шоир даврасидагилардан эшитилган бўлиб, Навоийнинг кундалик ҳаётидаги латифанамо воқеалар баёнидан иборат.

Навоий билан учрашмаган бўлса-да, темурийлар салтанати таназули арафасида туғилган кейинги давр муаллифлари катталардан эшитган маълумотларини ўз асарларида келтирганлар. Жумладан, XVI асрнинг I ярмида ижод этган Мирзо Ҳайдар Дўғлот, Ҳакимшоҳ Қазвиний, Фаҳрий Ҳиротий, Сом Мирзо Сафавий ўз асарларида, манбаси аниқ бўлмаса-да айрим қизиқарли маълумотларни қайд этганлар. Ушбу китобда уларнинг маълумотларидаги ноаниқликлар таҳлил этиб ўтилди.

Кейинги асрларда яратилган тазкираларда Навоий ҳақида жуда кўп маълумотлар учрайди. Айрим тазкира муаллифлари ўз асарларида Амир

Алишер ҳақида замондошлари қолдирган маълумотларга ўзларига маълум бўлган халқ орасида тарқалган латифаларни қўшиб, “янги” маълумотларни қайд этганлар. Шу ерда таъкидлаш ўринлики, айнан мана шу “гибрид” маълумотлар кейинги даврларда Алишер Навоийнинг машҳурлиги ва унинг шахсиятига қизиқиш йўқолмаганлиги оқибатида турли талқинлар воситасида “тўлдирилган” ва натижада илк манбалардаги маълумотлардан, кўп ҳолатларда, анча фарқ қилувчи Амир Алишер образи шаклланган. Ушбу монографияда XVI–XIX асрларда яратилган тазкиралардаги маълумотлар таҳлилига тўхталмади. Муаллифнинг 2011 йил нашр этилган “Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий-типологик, текстологик таҳлили” монографиясида кейинги асрларга мансуб тазкиралардаги маълумотлар атрофида таҳлил этилган.

Эътиборингизга тақдим этилган ушбу китобда Амир Низомиддин Алишернинг шахсиятини ва давлат арбоби сифатидаги фаолияти хронологиясини ёритишга ҳаракат қилинди.

Амир Алишер Навоий қурдирган иншоотлар

	Иншоот номи	Қурдирилган йили	Манзили
1	«Хусравия» мадрасаси	Ҳижрий 881/1476 йил	Марв
2	«Ихлосия» мадрасаси	Ҳижрий 881-886/1476-1481	Ҳирот
3	«Халосия» хонақоҳи	Ҳижрий 881-886/1476-1481	Ҳирот
4	Мусалло боғида масжиди жомеъ	Ҳижрий 881-886/1476-1481	Ҳирот
5	Ҳирот Жомеъ масжиди таъмири	Ҳижрий 903/1497-1498 йил	Ҳирот
6	Ансорий мазорида хонақоҳ, чорбоғ ва ҳовуз	Ҳижрий 904 /1498-1499 йил	Гозургоҳда Ансорий мазорида
7	«Шифоия» [мадрасаси]	Ҳижрий 906 /1500 йил	Ҳирот
8	«Низомия» мадрасаси	Ҳижрий 906 /1500 йил	Ҳирот
9	масжид		Марғани боғида
10	масжид		Талли Қутбон
11	масжид		Сари кўчаи Улуғ ота
12	масжид		Сари кўчаи Амир ислом
13	Чаҳор суи Мирзо Алоуддавла масжиди		Кўшки жаҳоннамои да
14	Қаландарон масжиди		Боғи Зоғон ичида
15	масжид		Тархониён маҳалласи

16	масжид		Мир Одил маҳалласи
17	Пули корт жоме масжиди		Пули Корт маҳалласи
18	Пули дарқаро жоме масжиди		Ҳирот
19	масжид		Пуҳра қишлоғи
20	Жомеъ масжиди		Ийдгоҳ мавзеси
21	Жомеъ масжиди		Исфизор
22	Жомеъ масжиди		Ғур
23	масжид		Фушанж
24	масжид		Жом
25	Жомеъ масжиди		Сарахс
26	Жомеъ масжиди		Кароти Таршиз
27	Жомеъ масжиди		Астробод
28	Дор ул-хуффоъ		Машҳадда Имом Ризо мазорида
29	Шайх Фариддин Аттор мақбараси	1492 йил	Шайх Фариддин Аттор мазорида, Нишопур
30	Абдурахмон Жомий мақбараси ва Фаноия боғчаси	Ҳижрий 898 ражаб оии /1493 йил апрель	Хиёбон (Ҳирот)
31	чорбоғ		
32	Жамоатхона		Хиёбон, Шамсидин Муҳаммад Табодгоний мазоротида
33	Фаноия боғчаси		Жомий ҳовлиси ва мақбарасида

34	мақбара		Пир мужаррад Ҳожа Абдувалид Аҳад мазоротида Ҳирот
35	Лангари сармозори Шайх Муҳъйи мақбараси		Ҳирот
36	Лангари мавлоно Сиррий		Марв
37	Амир Абдулвоҳид б. Муслим сармозори иморати		Хумчаи бод
38	Хонақоҳи зиёратгоҳ		
39	Ҳожа Юсуф Ҳамадоний сармозори имороти		
40	Қосим Анвор мақбараси		Нишопур
41	Ҳавзи моҳиён		Ҳирот
42	работ		Сари хиёбонда
43	Туфур работ		Манзили номаълум
44	Ҳавзак работи		Манзили номаълум
45	Дараи занги работи		Манзили номаълум
46	Чихилдухтарон работи		Бодгис вилояти
47	Тарноб работи		Манзили номаълум
48	Панждеҳ работи		Манзили номаълум
49	Қутулиш-мурғоб работи		Манзили номаълум
50	Марвжоқ работи		Манзили номаълум
51	Пули Аҳмади Муштоқ		Манзили номаълум

52	Байкур работи		Манзили номаълум
53	Зоҳид работи		Манзили номаълум
54	Хожа Дука работи		Манзили номаълум
55	Чаҳоршанба работи		Манзили номаълум
56	Бобо Бӯри работи		Манзили номаълум
57	Дарин Кӯркуш работи		Манзили номаълум
58	Кандаги работи		Манзили номаълум
59	Оқработ работи		Манзили номаълум
60	Ёнбулоқ работи		Манзили номаълум
61	Дашти Шорахт работи		Манзили номаълум
62	Адраскан работи		Манзили номаълум
63	Фармоншайх работи		Манзили номаълум
64	Абдулвалид работи		Манзили номаълум
65	Муздурон работи		Манзили номаълум
66	Пуриён работи		Манзили номаълум
67	Пули Ғуриён работи		Манзили номаълум
68	Поёбак работи		Манзили номаълум
69	Низпул работи		Манзили номаълум
70	Шутурхонаи тирпул работи		Манзили номаълум

71	Саҳрои Боғанда работи		Манзили номаълум
72	Жом работи		Манзили номаълум
73	Харгирд работи		Манзили номаълум
74	Мараммат работи		Манзили номаълум
75	Бикробод работи		Манзили номаълум
76	Саъдобод работи		Манзили номаълум
77	Хазира работи		Манзили номаълум
78	Сангбаст работи		Манзили номаълум
79	Машҳади муқаддаса работи		Манзили номаълум
80	Тепай Чавк работи		Манзили номаълум
81	Дизбод работи		Манзили номаълум
82	Гулидар работи		Манзили номаълум
83	Санглидар работи		Манзили номаълум
84	Руниз работи		Манзили номаълум
85	Исфаройин работи		Манзили номаълум
86	Чипорон работи		Манзили номаълум
87	Ишқ работи		Манзили номаълум
88	Даҳани тахти Сулаймон		Манзили номаълум
89	Журмжўй работи		Манзили номаълум
90	Оҳвон работи		Манзили номаълум

91	Сари кўчаи Аломат работи		Манзили номаълум
92	Пули Нигор работи		Манзили номаълум
93	Баҳра работи		Манзили номаълум
94	Диягар работи		Манзили номаълум
95	Дайробод		Нишопур
96	Пойи ҳисор ҳовузи		Ҳирот
97	ҳовуз	Ҳижрий 904/1498-1499 йил	Гозургоҳда Ансорий мозорида
98	ҳовуз		Пойдарахти Миросий
99	ҳовуз		Шолбофон маҳалласи
100	ҳовуз		Сур пушта
101	ҳовуз		Чиҳилгази маҳалласи
102	ҳовуз		Ҳожаи калла
103	ҳовуз		Пир Қивом
104	ҳовуз		Қаландарон маҳалласи
105	ҳовуз		Шифоя ёнида
106	ҳовуз		Жомий мақбараси ёнида
107	ҳовуз		Пуриён
108	ҳовуз		Қушанж масжиди ёнида
109	ҳовуз		Жараҳа
110	ҳовуз		Саҳрои Боған
111	ҳовуз		Шоҳони гармоб
112	ҳовуз		Зирбод
113	ҳовуз		Зиёратгоҳ
114	ҳовуз		Анхуд
115	ҳовуз		Роҳи Хоразм

116	Малик бозори ичида икки олди айвонли тоқияфурушлар тими		Ҳирот
117	Беш дўкон		Малик бозори ичида
118	Дўкон		Хуми об
119	Намадфурушлик дўкони		Малик бозори ичида
120	Пўстинфурушлик дўкони		Малик бозори ичида
121	Тўрт дўкон		Ироқ дарвозаси ташқарисида
122	тим		Малик дарвозаси ташқарисида
123	Икки иморат ва саккиз дўкон		Малик дарвозаси ташқарисида
124	Тим ва икки дўкон		Мусарриҳнинг Куҳундуз мавзесида
125	Икки дўкон		Боғи Зоғон кўчасида
126	Тудаги коризи		Бодғис вилояти
127	Парагач коризи		Гумбурак булукида
128	кўприк		Сепулак
129	кўприк		Тулки
130	кўприк		Соқсалмон
131	кўприк		ихилдухтарон
132	кўприк		Тарноб
133	кўприк		Қаландарон

134	кўприк		Қозбонон
135	кўприк		Бойхўжа
136	кўприк ва тўғон		Хайробод
137	кўприк		Журжонон
138	мармар кўприк		Нигор
139	мармар кўприк		Тир
140	кўприк		Кўшанж
141	кўприк		Наҳри араб
142	кўприк		Чаҳчарон
143	кўприк ва тўғон		Турук
144	Ҳаммом		Шифоия ёнида
145	Ҳаммом		Зиёратгоҳ
146	Ҳаммом		Дарраи занги
147	Ҳаммом		Тувучи
148	Ҳаммом		
149	Ҳаммом		Тарноб
150	Ҳаммом		Панждеҳ
151	Ҳаммом		Файзобод
152	Ҳаммом		Саъдобод
153	Канал Чашмаи гил		Тус-Машҳад

Амир Алишер Навоий ҳомийлиги ва таклифи билан ёзилган асарлар

№	Китоб номи	Муаллифи
1	«Шарҳи фаройиз» («Фарз амаллар шарҳи»)	Аҳмад ат-Тафтазоний
2	«Равзат ул-аҳбоб фи сийрат ан-набий вал-оли вал-асҳоби» («Пайғамбар, унинг оиласи ва саҳобалари тўғрисидаги «Дўстлар боғи»)	Атоуллоҳ ал-Асилий
3	«Тафсири форсий» («Форсча тафсир»)	Камолиддин Ҳусайн ал-Воиз ал-Кошифий
4	«Шарҳи арбаъин» («Қирқ ҳадис шарҳи»)	Имом Нававий
5	«Ҳошияи Мухтасар» («Мухтасар» асарига изоҳлар)	Муҳаммад ан-Низомий
6	«Ҳошияи Чағминий» («Чағминий изоҳлари»)	Муҳаммад ан-Низомий
7	«Ҳошияи Шарҳи Ҳидояи ҳикмат» («Ҳикмат ҳидояти» асари шарҳига ёзилган изоҳлар)	Муҳаммад ан-Низомий
8	«Ҳошияи Шарҳи ашкол» («Шакллар» асари шарҳига ёзилган изоҳлар)	Муҳаммад ан-Низомий
9	«Таъсиси шарҳи бист боби Устурлоб» («Устурлоб» шарҳининг йигирма бобига ёзилган изоҳлар)	Муҳаммад ан-Низомий
10	«Ҳошияи Мавоқиф» («Тўхталишлар» асарига ёзилган изоҳлар)	Муҳаммад ан-Низомий

11	«Шарҳи Миъату омил» («Юз омил» асарига ёзилган шарҳ)	Муҳаммад ан-Низомий
12	«Шарҳи Мишкот» («Мишкот» асарига шарҳ)	Хожа Имомиддин Абдулазиз Абҳарий
13	«Ҳошияи Шарҳи Ҳикматул-айн» («Донишмандлик булоғи» асари шарҳига ёзилган изоҳлар)	Мавлоно Камолиддин Масъуд Ширвоний
14	Рисола дар илми фаросат («Фаросат илми тўғрисида бир рисола»)	Мавлоно Абдурраззоқ Кирмоний
15	«Шарҳи Ҳошияи Мужизи Мавлоно Нафис» («Мавлоно Нафиснинг «Ихчам баён» асарига ёзилган изоҳларга берилган шарҳ	Мавлоно Ғиёсиддин Муҳаммад
16	«Таржимаи арабиёти Нафаҳот» («Нафаҳот» асари арабча қисмининг таржимаси	Низомиддин Аҳмад Пир Шамс
17	«Тазкират ун-нуфус» («Кишилар ёди») китоби	Мавлоно Дарвешали Табиб
18	«Ҳошияи Мутаввал» («Батафсил» асарига ёзилган изоҳлар)	Хожа Абулқосим Абуллайсий
19	«Ҳошияи Мифтоҳ» («Калит» асарига ёзилган изоҳлар)	Хожа Хованд Абуллайсий
20	«Ҳошияи Талвих» («Ишора билан тушунтириш» асарига ёзилган изоҳлар)	Хожа Хованд Абуллайсий

АДАБИЁТЛАР

ҚЎЛЁЗМА МАНБАЛАР

1. Айн ут-таворих: Абдулазим Шаръий. Айн ут-таворих. Қўлёзма. ЎзР ФА ШИ, инв. № 4217.
2. Мақомоти Мавлавий Жомий: Абдулвосеъ Низомий. Мақомоти Мавлавий Жомий. Қўлёзма. ЎзР ФА ШИ, инв. №756.
3. Тазкират ут-таворих: Абдуллоҳ Кобулий. Тазкират ут-таворих. Қўлёзма. ЎзР ФА ШИ, № 2093.
4. ЎзР ФА ШИ, инв. № 288.
5. Абдий: Абдуллоҳ Хожа Мухторхўжа Абдий. Тазкира. Қўлёзма. ЎзР ФА ШИ, инв. № 64.
6. Ҳотифий: Абдуллоҳ Ҳотифий. Лайли ва Мажнун. Қўлёзма. ЎзР ФА ШИ, инв. №1360.
7. Фаҳмий: Абдулматлаб Фаҳмий. Тазкират уш-шуаро. Қўлёзма. ЎзР ФА ШИ, инв. № 2331.
8. Лорий: Абдулғафур Лорий. Такмилайи Нафаҳот ал-унс. Қўлёзма. ЎзР ФА ШИ, инв. № 1847.
9. Матлаи саъдайн (1): Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. Қўлёзма. ЎзР ФА ШИ, инв. № 1825.
10. Матлаи саъдайн (2): Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. Форс тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи А.Ўринбоев. – Тошкент: «Ўзбекистон», 2008.
11. Баҳористон: Абдурахмон Жомий. Баҳористон. Қўлёзма. ЎзР ФА ШИ, инв. № 4360.
12. Нафаҳот ал-унс: Абдурахмон Жомий. Нафаҳот ал-унс. Қўлёзма. ЎзР ФА ШИ, инв. № 5149.
13. Жомий (а): Абдурахмон Жомий. Туҳфат ул-аҳрор, Сибҳат ул-аброр, Хирадномаи Искандарий. Бо тасҳиҳ ва муқаддимаи Ҳусайн Аҳмад Тарбият. – Маскав, 1984.
14. Жомий (б): Абдурахмон Жомий. Ҳафт авранг. Лайли ва Мажнун. Тошбосма. – Тошкент, 1913.
15. Али бин ал-Ҳусайн ал-воиз Кошифий (а). Рашаҳоту айн ал-ҳаёт. Қўлёзма. ЎзР ФА ШИ, инв. № 1788.

16. Рашаҳот: Али бин ал-Хусайн ал-воиз Кошифий (б). Рашаҳоту айн ал-ҳаёт. Босма. Лакҳнав, XIX аср

17. Илк девон: Алишер Навоий. Илк девон. Нашрга тай-ёрловчи Ҳамид Сулаймон. – Тошкент, 1968.

18. Ҳафт иқлим: Амин Аҳмад Розий. Ҳафт иқлим. Қўлёзма. ЎзР ФА ШИ, инв. № 617.

19. Равзат ул-аҳбоб: Атоуллоҳ Асилий. Равзат ул-аҳбоб фи сийрат ун-наби вал-Оли вал-асҳоби. Қўлёзма. ЎзР ФА ШИ, инв. №636.

20. Аҳлий Шерозий: Аҳлий Шерозий. Куллиёт. Қўлёзма. ЎзР ФА ШИ, инв. №2206.

21. Нигористон: Аҳмад бин Муҳаммад ал-Ғаффорий ал-Қазвиний. Нигористон. Қўлёзма. ЎзР ФА ШИ, инв. № 4297.

22. Миръот ул-олам: Бахтовархон. Миръот ул-олам. Қўлёзма. ЎзР ФА ШИ, инв. №5.

23. Давлатшоҳ: Давлатшоҳ бин Бахтишоҳ Самарқандий. Тазкират уш-шуаро. Ба ҳиммати Муҳаммад Рамазоний. – Техрон, 1338 ҳ.

24. Дарвиш Али Чанг: Дарвиш Али Чанг. Рисолаи муסיқий. Қўлёзма. ЎзР ФА ШИ, инв. № 449.

25. Бадоеъ ул-вақоеъ: Зайниддин Маҳмуд Восифий. Бадоеъ ул-вақоеъ. Матни интиқодий. Чопи дуввум. Тасҳиҳи Александр Болдируф. – Интишороти бунйоди фарҳанги Ирон, 1349.

26. Биноий: Камолиддин Биноий. Боғи Эрам. Қўлёзма. ЎзР ФА ШИ, инв. № 5586.

27. Оташкада: Лутф Алибек Озар. Оташкада. Тошбосма. ЎзР ФА ШИ, инв. №3421.

28. Малиҳо Самарқандий: Малиҳо Самарқандий. Тазкират уш-шуаро. Қўлёзма. ЎзР ФА ШИ, инв. № 58-1.

29. Зийнат ул-мажолис: Мажиддин Муҳаммад ал-Хусайний. Зийнат ул-мажолис. Қўлёзма. ЎзР ФА ШИ, инв. № 4229.

30. Мактуботи тарихий: Қўлёзма. ЎзР ФА ШИ, инв. № 3743.

31. Мажмуаи рукъаот: Қўлёзма. ЎзР ФА ШИ, инв. № 296.

32. Баҳр ул-асрор: Маҳмуд бин Вали. Баҳр ул-асрор. Қўлёзма. ЎзР ФА ШИ, инв. № 1375.

33. Тарихи Рашидий: Мирзо Ҳайдар Дўғлот. Тарихи Рашидий. Қўлёзма. ЎзР ФА ШИ, инв. № 1430.

34. Лубб ут-таворих: Мир Яҳъё Қазвиний. Лубб ут-таворих. Қўлёзма. ЎзРФАШИ, инв. № 3863.

35. Муншаот-Мактубот-Ярлиғон: Қўлёзма. ЎЗРФАШИ, инв. №301.

36. Мутрибий: Мутрибий. Тазкират уш-шуаро. Қўлёзма. ЎЗРФАШИ, инв. №2253.

37. Равзат ул-жиннот: Муъиниддин Исфизорий. Равзат ул-жиннот фи авсофи мадинаи Ҳирот. Қўлёзма. ЎЗРФАШИ, инв. №788.

38. Муҳит ут-таворих: Муҳаммад Амин бин Муҳаммад Замон Бухорий. Муҳит ут-таворих. Қўлёзма. ЎЗРФАШИ, инв. №335.

39. Рўзи равшан: Муҳаммад Мазҳар Ҳусайн Сабо. Рўзи равшан. Тошбосма. ЎЗРФАШИ, инв. № 3700.

40. Равзат ус-сафо (1): Муҳаммад Ховандшоҳ (Мирхонд). Равзат ус-сафо... Қўлёзма. ЎЗРФАШИ, инв. № 4223. I жилд.

41. Равзат ус-сафо (2): Муҳаммад Ховандшоҳ (Мирхонд). Равзат ус-сафо... Қўлёзма. ЎЗРФАШИ, инв. №1950. VI жилд.

42. Равзат ус-сафо (3): Муҳаммад Ховандшоҳ (Мирхонд). Равзат ус-сафо... Қўлёзма. ЎЗРФАШИ, инв. №1950. VII жилд.

43. Равзат ус-сафо (4): Хондамир. Равзат ус-сафо. Босма. Лакҳнав, XIX аср. VII жилд.

44. Нигористони сухан: Муҳаммад Абдулмажидхон. Нигористони сухан. Босма, Ҳинд, XIX аср.

45. Тазкират уш-шуарои Муқимхоний: Муҳаммад Юсуф Мунший бин Хожа Бақо. Тазкират уш-шуарои Муқимхоний. Қўлёзма. ЎЗРФАШИ, инв. №20.

46. Гулзори аброр: Муҳаммад Ғавсий бин Ҳасан бин Мусо Шатторий. Гулзори аброр. Қўлёзма. ЎЗРФАШИ, инв. № 2733.

47. Рисолаи муаммои Ҳусайний: Муҳаммад Ҳусайний. Рисолаи муаммо. Қўлёзма. ЎЗРФАШИ, инв. №4587-1.

48. Наводир ун-ниҳоя: Навоий дастхати. (Наводир ун-ниҳоя). Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи С.Ғаниева. Масъул муҳаррир А.Ўринбоев. – Тошкент: «Фан», 1991. -310 б.

49. Тазкираи Муҳтарам: Неъматуллоҳ Муҳтарам. Тазкира. Қўлёзма. ЎЗРФАШИ, инв. №2252-2.

50. Жомеъ ут-таворих: Ниёз бин Сайид Али бин Сайид Муҳаммад ал-Бухорий. Жомеъ ут-таворих. Қўлёзма. ЎЗРФАШИ, инв. № 2893.

51. Мажолис ул-муъминин: Нуруллоҳ Шуштарий. Мажолис ул-муъминин. Қўлёзма. ЎЗРФАШИ, инв. №5107.

52. Хизонаи омира: Озод Ҳусайний Воситий Балгроми. Хизонаи омира. Қўлёзма. ЎзР ФА ШИ, инв. №3554.

53. Тухфат ул-аҳбоб: Раҳматуллоҳ Возеҳ. Тухфат ул-аҳбоб фи тазкират ул-асҳоб. Матни интиқоди бо муқаддима ва та-сҳиҳи Асғар Жонфидо. – Душанбе: «Дониш», 1977.

54. Тарихи касира: Саъид Роқим Самарқандий. Тарихи кассира. Қўлёзма. ЎзР ФА ШИ, инв. №7711.

55. Тухфайи Сомий: Сом Мирзо Сафавий. Тухфайи Сомий. Қўлёзма. ЎзР ФА ШИ, инв. №57.

56. Мажмаъ ул-Ғаройиб: Султон Муҳаммад бин Дарвиш Муҳаммад Балхий. Мажмаъ ул-Ғаройиб. Қўлёзма. ЎзР ФА ШИ, инв. №1262.

57. Тазкираи Фазлий: Фазлий Намангоний. Тазкират уш-шуаро. Қўлёзма. ЎзР ФА ШИ, инв. №2371.

58. Латоифнома: Фаҳрий Ҳиротий. Латоифнома. Тар-жумайи “Мажолис ун-нафоис”и Алишер Навоӣ. Ба саъй ва эҳтимоми Али Асғар Ҳикмат. – Техрон, 1323 ҳ.

59. Осори Ажам: Фурсат Шерозий. Осори Ажам. Қўлёзма. ЎзР ФА ШИ, инв. № 5041.

60. Музақкири аҳбоб: Хожа Ҳасан Нисорий. Музақкири аҳбоб. Қўлёзма. ЎзР ФА ШИ, инв. № 4282.

61. Рисолайи муаммои Бадахший: Шамсиддин Муҳаммад Бадахший. Рисолайи муаммо. Қўлёзма. ЎзР ФА ШИ, инв. № 4565.

62. Зафарнома: Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. Қў-лёзма. ЎзР ФА ШИ, инв. № 4472.

63. Миръот ул-хаёл: Ширхон Али Аҳмад Лудий. Миръот ул-хаёл. Қўлёзма. ЎзР ФА ШИ, инв. № 62.

64. Садр Зиё (а): Шарифжон Махдум Садр Зиё. Мажмуаи шуаро. Қўлёзма. ЎзР ФА ШИ, инв. № 2193-10.

65. Садр Зиё (б): Шарифжон Махдум Садр Зиё. Баёз. Қў-лёзма. ЎзР ФА ШИ, инв. № 2315.

66. Коҳий: Қосим Коҳий. Рисолайи муаммо. Қўлёзма. ЎзР ФА ШИ, инв. №4587 - III.

67. Хулосат ул-ахбор: Хондамир. Хулосат ул-ахбор... Қўл-ёзма. ЎзР ФА ШИ, инв. № 2209.

68. Хондамир (с): Хондамир. Номайи номий. Қўлёзма. ЎзРФАШИ, инв. № 284.

69. Ҳабиб ус-сияр (1): Хондамир. Ҳабиб ус-сияр... Қўлёзма. ЎзР ФА ШИ, инв. №2153.- IV жилд.

70. Ҳабиб ус-сияр (2): Хондамир. Ҳабиб ус-сияр фи афроди башар. Форс тилидан Ж.Ҳазраткулова ва И.Бекжонов таржимаси. – Тошкент: «Ўзбекистон», 2013.

71. Қазвиний: Ҳақимшоҳ Қазвиний. Таржумайи “Мажолис ун-нафоис”и Алишер Навоӣ. Ба саъй ва эҳтимоми Али Асғар Ҳикмат. – Техрон, 1323 ҳ.

72. Ҳашмат: Ҳашмат Мирсиддиқ. Тазкират уш-шуаро. Қўлёзма. ЎЗР ФА ШИ, инв. № 2252-1.

73. Мунтахаб ут-таворих: Ҳожи Муҳаммад Ҳақимхон. Мунтахаб ут-таворих. Қўлёзма. ЎЗР ФА ШИ, инв. № 1560.

74. Кошифий: Ҳусайн Кошифий. Жавоҳир ут-тафсир. Қўлёзма. СамДУ, инв. № 40347.

75. Хокий Шерозий: Ҳусайн бин Муҳаммад Хокий Шерозий. Мунтахаб ут-таворих. Қўлёзма. ЎЗР ФА ШИ, инв. № 2010.

76. Мажолис ул-ушшоқ (1): Ҳусайн Бойқаро. Мажолис ул-ушшоқ. Қўлёзма. ЎЗР ФА ШИ, инв. № 3476.

77. Мажолис ул-ушшоқ (2): Ҳусайн Бойқаро. Мажолис ул-ушшоқ. Қўлёзма. ЎЗР ФА ШИ, инв. № 6.

78. Мажолис ул-ушшоқ (3): Ҳусайн Бойқаро. Мажолис ул-ушшоқ. Қўлёзма. ЎЗР ФА ШИ, инв. №1361.

79. Мажолис ул-ушшоқ (4): Ҳусайн Бойқаро. Мажолис ул-ушшоқ. Қўлёзма. ЎЗР ФА ШИ, инв. № 10160.

80. Наштари ишқ: Ҳусайнкулихон Азимободий. Наштари ишқ. Қўлёзма. ЎЗР ФА ШИ, инв. № 4321.

КИРИЛЛ АЛИФБОСИДА НАШР ЭТИЛГАН МАНБАЛАР

81. Бобурнома: Бобур Заҳириддин Муҳаммад. Бобурнома. – Тошкент: Шарқ НМАК, 2002.

82. Бойқаро (1): Бойқаро Ҳусайн. Девон. Рисола. Нашрга тайёрловчилар С.Ғаниева ва Ш.Абдуллаева. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1968.

83. Бойқаро (2): Бойқаро Ҳусайн. Рисола. Нашрга тайёрловчилар Алибек Рустам, Каримбек Ҳасан. – Тошкент: «Шарқ», 1991.

84. Бадоеъ ул-вақоеъ (2): Восифий Зайниддин. Бадоеъ ул-вақоеъ. Форсчадан Н.Норқулов таржимаси. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979.

85. Баҳористон (2): Чомий Абдурахмон. Баҳористон. Таҳиягари чоп А.Афсаҳов. – Душанбе: Ирфон, 1966.

86. Муъдҷам ул-булдан: Ҷакут ал-Ҳамави. Муъдҷам ул-булдан. Пер.с арабс. О.Фроловой и Б.Вахабовой. В кн: Материалы по ист. Ср. и Центр. Азии X–XIX вв. – Ташкент: «Фан», 1988. – С. 76–90.

87. Бадоеъ ул-бидоя: Навоий Алишер. Бадоеъ ул-бидоя. Мукамал асарлар тўплами. I жилд. – Тошкент: «Фан», 1987.

88. Наводир ун-ниҳоя (2): Навоий Алишер. Наводир ун-ниҳоя. Мукамал асарлар тўплами. II жилд. – Тошкент: «Фан», 1987.

89. Ғаройиб ус-сиғар: Навоий Алишер. Ғаройиб ус-сиғар. Тўла асарлар тўплами. I жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.

90. Вақфия: Навоий Алишер. Вақфия. Тўла асарлар тўплами. IX жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.

91. Мажолис: Навоий Алишер. Мажолис ун нафоис. Тўла асарлар тўплами. IX жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.

92. Муҳокамат ул-луғатайн: Навоий Алишер. Муҳокамат ул-луғатайн. Тўла асарлар тўплами. X жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.

93. Натанзий: Муиниддин Натанзий. Мунтахаб ут-тавориҳи Муиний. Форс тилидан тарж. Ғ.Каримий. – Тошкент: «Ўзбекистон», 2011.

94. Наводир уш-шабоб: Навоий Алишер. Наводир уш-шабоб. Тўла асарлар тўплами. II жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.

95. Бадоеъ ул-васат: Навоий Алишер. Бадоеъ ул-васат. Тўла асарлар тўплами. III жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.

96. Фавойид ул-кибар: Навоий Алишер. Фавойид ул-кибар: Тўла асарлар тўплами. IV жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.

97. Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад: Навоий Алишер. Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад. Тўла асарлар тўплами. X жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.

98. Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер: Навоий Алишер. Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер. Тўла асарлар тўплами. X жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.

99. Хазойин ул-маоний: Навоий Алишер. Хазойин ул-маоний. I жилд. Ғаройиб ус-сиғар. Дебоча. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.

100. Хамсат ул-мутаҳаййирин: Навоий Алишер. Хамсат ул-мутаҳаййирин. Тўла асарлар тўплами. V жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.

101. Латоиф ут-тавоиф: Сафий Фахриддин Али. Латоиф ут-тавоиф. Тартиб деҳанда Ҳ. Саидов. – Душанбе: Ирфон, 1968.

102. Темур тузуклари: Темур тузуклари. Форсийдан Алихон Соғуний ва Ҳ. Караматов таржимаси. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991.

103. Макорим: Хондамир Ғиёсиддин б. Ҳумомиддин. Макорим ул-ахлоқ. М. Фахриддинов ва П. Шамсиев таржималари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1967.

104. Музаққири аҳбоб: Ҳасанхожа Нисорий. Музаққири аҳбоб. Форс тилидан И. Бекжон таржимаси. – Тошкент: Халқ мероси, 1993.

105. Бадоеъ ус-саноеъ: Ҳусайний Атоуллоҳ. Бадоеъ ус-саноеъ. Бо сарсухан, тавзеҳот ва таҳрири Р. Мусулмонқулов. – Душанбе: Ирфон, 1974.

ТЎПЛАМЛАР

106. История Азербайджана: История Азербайджана. в 3х т. Под ред. И.А. Гусейнова и др. – Баку: Изд. АН АзССР, 1958. Т.1.

107. Материалы по истории: Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-XIX вв: Сб. Отв ред. доктор ист. н. Б.А. Ахмедов. – Ташкент: «Фан», 1988.

108. Сб. Мир-Али-Шир: Мир-Али-Шир. Сб. статей. – Л.: Изд. АН СССР, 1928.

109. Навоий замондошлари хотирасида: Навоий замондошлари хотирасида. Тузувчи Б. Аҳмедов. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1985.

110. Письма-автографы: Письма-автографы Абд ар-рахмана Джами из "Альбома Навои". Введ., перевод и указ. А. Уринбаева. – Ташкент: «Фан», 1982.

111. Ch. Rieu: Ch. Rieu. Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum, 1888.

ТАДҚИҚОТЛАР

112. Абдуллаев 1968: Абдуллаев В. Навоий Самарқандда. – Тошкент: Адабиёт ва санъат.
113. Абдуғафуров 1995: Абдуғафуров А. Буюк бешлик сабоқлари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат.
114. Айбек 1968: Айбек. Ал. Дейч. Алишер Навои. – Ташкент.
115. Айнй Куллиёт: Айнй С. Навои: Куллиёт. Дар 15 чилд. – Душанбе: Нашдав Точ., 1963. Чилди 2. Китоби 1.
116. Айнй 1985 (1): Айнй С. Восифй ва хулосаи “Бадоеъ ул-вақоёъ”и у. – Душанбе: Ирфон.
117. Айнй 1978 (2): Айнй С. Алишер Навоий. Танланган илмий асарлар. Нашрга тайёрловчи Ё.Исҳоқов. – Тошкент: Фан.
118. Али Асғар Ҳикмат 1945: Али Асғар Ҳикмат. Мир Алишер Навоий. – Техрон.
119. Афсаҳзод 1986: Афсаҳзод А. Дар сафи бузургон. – Душанбе: Ирфон.
120. Афсаҳзод 1988: Афсаҳзод А. Лирика Абд ар-рахмана Джами. – Москва: Наука, ГРВЛ.
121. Аҳмедов 1985: Аҳмедов Б. Историко-географическая литература Средней Азии XVI–XVIII вв. – Ташкент: «Фан».
122. Аҳмедов 1967: Аҳмедов Б. Давлатшоҳ Самарқандий. – Тошкент: «Фан».
123. Аҳмедов 1965: Аҳмедов Б. Хондамир. – Тошкент: «Фан».
124. Бартольд: Бартольд В.В. Мир Али Шир и политическая жизнь. Сочин. в IX томах. – М.: «Наука», ГРВЛ, 1964. II том. Часть 2.
125. Белен: Белен М. Мир Алишер Навоий. Туркча таржима. Ношир Аҳмед Жавдат. – Истанбул: Иқдом матбааси, 1897.
126. Бертельс 1965: Бертельс Е.Э. Навои и Джами: Избр. труды. – М.: «Наука», ГРВЛ.
127. Болдырев 1989 (1): Болдырев А.Н. Зайниддин Васифи. – Душанбе: «Адиб».
128. Воҳидов 1976: Воҳидов Р. Суҳайлий. – Тошкент: «Фан».
129. Воҳидов 1983: Воҳидов Р. XV асрнинг иккинчи ярми, XVI асрнинг бошларида ўзбек ва тожик шеърляти. – Тошкент: «Фан».

130. Воҳидов 1984: Воҳидов Р. "Мажолис ун-нафоис"нинг таржималари. – Тошкент: «Фан».
131. Воҳидов 1966: Воҳидов С. "Хамсат ул-мутаҳаййирин" Навои и его роль в изучении литературных связей таджикского и узбекского народов в XV веке. АКД, Душанбе.
132. Зариф 1969: Зариф Х. Фозиллар фазилати. – Тошкент: «Фан».
133. Зоҳидов 1970: Зоҳидов В. Улуғ шоир ижодининг қалби. – Тошкент: «Ўзбекистон».
134. Зоҳидов 1986: Зоҳидов Л. Навоий ижодида муаммо. – Тошкент: «Фан».
135. Ибрагимов 1962: Ибрагимов Дж. Феодалные государства на территории Азербайжана XV века. – Баку: Изд. АПИ.
136. Ильминский: Ильминский Н.И. Материалы к изучению киргизского наречия. – Казань, 1861.
137. Исҳоқов 1965: Исҳоқов Ё. Навоийнинг илк лирикаси. – Тошкент: Фан.
138. Маллаев 1974: Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. – Тошкент: Адабиёт ва санъат.
139. Маллаев 1968: Маллаев Н. Гениал шоир ва мутафак-кир. – Тошкент: «Фан».
140. Маллаев 1980. Навоий ижодиётининг халқчил неги-зи. – Тошкент: «Ўқитувчи».
141. Мирзоев 1957: Мирзоев А. Биноий. – Сталинобод: «Ирфон».
142. Мирзоев 1977: Мирзоев А. Сездаҳ мақола. – Душан-бе: «Ирфон».
143. Муродов 1971: Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик санъ-ати тарихидан. – Тошкент: «Фан».
144. Муродов 1972: Муродов М. Навоийшунослар жасора-ти. – Тошкент: «Фан».
145. Нагиева 1986: Нагиева Ж. Бакинские рукописи Али-шера Навои. – Баку: Элм.
146. Никитский: Никитский М. Эмир Низом Эд-Дин Али Шир в государственном и литературном его значении. - СПб, 1856.
147. Ойбек 1979: Ойбек М.Т. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 19 томлик. XIII жилд. – Тошкент: «Фан».
148. Ойбек 1967: Ойбек. Навоий гулшани. – Тошкент.

149. Рустамов 1963: Рустамов Э. Узбекская поэзия в первой половине XV века. – М.: ИВЛ.

150. Subtenly (1): Subtenly M. E. Timurids in Transition, Brill's Inner Asian Library, Vol.19. Leiden-Boston 2007.

151. Сирожиддинов 2011: Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий-типология, текстология таҳлили. – Тошкент: «Академнашр».

152. Сирожиддинов 1996 (1): Сирожиддинов Ш. Навоий замондошлари эътирофида. – Самарқанд: «Зарафшон».

153. Сирожиддинов 1997 (2): Сирожиддинов Ш. XV-XVI асрлар тарихий ва тазкира-эсдалик асарларида Алишер Навоий ҳаёти ва фаолияти талқини. – Самарқанд: «Зарафшон».

154. Сулаймонов 1968: Сулаймонов Х. Алишер Навои. – Москва.

155. Памятники: Султанов Т. Памятники исторической литературы Средней Азии и Восточного Туркестана XV-XIX вв. Дисс. на соиск. уч. ст. докт. ист. н., Ленинград, 1988.

156. Иззат Султон 1969: Султон Иззат. Навоийнинг қалб дафтари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат.

157. Ходжаев 1978: Ходжаев К. Традиции Алишера Навои в туркменской литературе. Автореф. дис... канд. фил. наук. – Ашхабад.

158. Шарафиддинов 1948: Шарафиддинов О. Алишер Навоий. Ҳаёти ва ижоди. – Тошкент: Ўздавнашр.

159. Шарафиддинов 1971: Шарафиддинов О. Алишер Навоий. – Тошкент: Адабиёт ва санъат.

160. Шодиев 1990: Шодиев Э. Алишер Навоийнинг форс-тожик тилидаги асарлари. – Тошкент: «Фан».

161. Экаев 1981: Экаев О. Туркменистан и туркмены в конце XV-I половины XVI вв. – Ашхабад: «Ылым».

162. Эфендиев 1961: Эфендиев О. Образование государства Сефевидов в начале XVI в. – Баку: Изд. АН АзССР.

163. Ўринбоев 1990: Ўринбоев А., Ҳасанов М. Навоий замондошлари мактубларида. – Тошкент: «Фан».

164. Қажумов 1991: Қажумов А. Алишер Навоий. – Тошкент: «Камалак».

165. Ғаниева 1968: Ғаниева С. Алишер Навоий. – Тошкент: «Фан».

166. Ганиева 1956: Ганиева С. Мажоли ун-нафоис Алишер Навои. Литературно-критический анализ и критический текст III и IV маджлисов, АКД. – Ленинград, 1956.

167. Ҳақимов 1983: Ҳақимов М. Навоий асарлари қўлёзмаларининг тавсифи. – Тошкент: «Фан».

168. Ҳақимов 1979: Ҳақимов М. Навоий лирикаси ва халқ оғзаки ижоди. – Тошкент: «Фан».

169. Ҳақимов 1991: Ҳақимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. – Тошкент: «Фан».

170. Ҳасаний 1991: Ҳасаний М. Таърихларда Навоий васфи. – Тошкент: Адабиёт ва санъат.

МАҚОЛАЛАР

171. Абдуғафуров 1989: Абдуғафуров А. Бадоеъ ул-бидонинг тузилиш санаси // Ўзбек тили ва адабиёти. № 4. – Б. 3–9.

172. Абдуғафуров 1973: Абдуғафуров А. Навоийга Ҳусайн Бойқаронинг мактуб-ёрлиғи // Шарқ юлдузи. № 1. – Б. 225–232.

173. Арасли 1948: Арасли Ҳ. Алишер Навоий // Озарбайжон, Боку. № 5. – Б. 60–61.

174. Арасли 1960: Арасли Ҳ. Навоий ижодини ўрганиш тарихидан // Ўзбек тили ва адабиёти. № 3. – Б. 3–10.

175. Болдырев 1939: Болдырев А.Н. Мемуары Васифи как источник для изучения жизни Средней Азии и Хорасана на рубеже XV–XVI вв // ТОВЭ. – Л. Т 2. – С. 291–300.

176. Болдырев 1947: Болдырев А.Н. Очерки из жизни гератского общества на рубеже XV–XVI вв // ТОВЭ. Т. IV. – С. 313–422.

177. Болдырев 1966: (2): Болдырев А.Н. Алишер Навои в рассказах современников. Сб. Алишер Наваи. М-Л., 1946. – С. 121–152.

178. Боржанова 1971: Боржанова К. Навоий ҳақида туркман достони // Ўзбек тили ва адабиёти. № 2. – Б. 66–68.

179. Боровков 1939: Боровков А.К. Изучение жизни и творчества Алишера Навои // Сб. ст. Родоначальник узб. литературы. – Т.: Изд. Узб. фил. АН СССР. – С. 11–29.

180. Боровков 1947: Боровков А.К. Навои и Джами в народном предании // Изв. АН СССР, отд лит. и языка. Том VI. Выпуск 6. – С. 481–492.

181. Валихўжаев 1988: Валихўжаев Б. "Риёз уш-шуаро" тазкирасида ўзбек адабиёти намояндалари // Адабий мерос. № 4 (86). – Б. 25–29.

182. Горбаткина 1973: Горбаткина Г.А. Турецкий дастан об Алишере Навои / Сб. Литература и время. – С. 108–121.

183. Жирмунский 1960: Жирмунский В.М. Легенда о призвании певца // Сб. ст. «Исследования по истории культуры народов Востока». М.-Л.

184. Исмагуллаев 1968: Исмагуллаев Х. Навоий ижодини хорижий мамлакатларда ўрганишга доир // Ўзбек тили ва адабиёти. № 5. – Б. 13–17.

185. Каримов 1986: Каримов У. Навоийнинг сўнгги кунлари. // Сирли олам. Мух, Ҳ. Шайхов. – Тошкент. – Б. 11–18.

186. Каримов 1967: Каримов Ҳ. Рус шарқшунослигида Навоий ижоди масалалари // Шарқ юлдузи. № 8. – Б. 155–167.

187. Комилов 1990: Комилов Н. Дарвеш Сайид Ҳасан таърифиди // Ўзбек тили ва адабиёти. № 6. – Б. 3–8.

188. Маллаев 1959: Маллаев Н. XV аср тазкираларининг тарихий ва адабий аҳамияти // Ўзбек адабиёти масалалари. – Тошкент. – Б. 75–81.

189. Савельев: Савельев П. Али Шер Наваи / Энциклопедический лексикон. – Спб., 1835. Т. 1. – С. 527–528.

190. Салье 1944: Салье М. Беннаи и его покровители // Альманах Союза писателей Ташкент.

191. Семенов 1960: Семенов А.А. Взаимоотношения Алишера Навои и Султана Хусейн Мирзы // Сб. Исследования по истории народов Востока. – М. – Л. – С. 279–285.

192. Семенов 1926: Семенов А.А. Персидская новелла о Мир Алишере Навои. Бюллетень СаГУ. Выпуск 13. – С. 177–185.

193. Subtenly (2): Subtenly M. E. Ali Shir Nava'i: Bakshi and Beg. Harvard Ukranin Studies, Vol.4/3, Part 2. Eucharisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students (1979-1980), pp.797–807.

194. Сирожиддинов 1990: Сирожиддинов Ш. Дин ва дунё низоми // Ёшлик. №7. – Б. 79.

195. Сирожиддинов 1991 (1): Сирожиддинов Ш. Навоий кимни севган? // Ёшлик. № 5. – Б. 33–36.

196. Сирожиддинов 1991 (2): Сирожиддинов Ш. Қуллуқ арзадошт улким... // Ўзбек тили ва адабиёти. № 4. – Б. 68–73.

197. Сирожиддинов 1991 (3): Сирожиддинов Ш. Алишер Навоийга бағишланган қасидалар // Бадиий адабиёт ва адабий тил масалалари. – Самарқанд, – Б. 3–10.

198. Сирожиддинов 1997 (4): Сирожиддинов Ш. Навоийнинг мағлубияти // Тафаккур. №3. – Б. 82–85.

199. Сирожиддинов 1997 (5): Сирожиддинов Ш. Навоий ва Мажиддин: Ҳақиқат ва уйдирма // Фан ва турмуш. № 2. – Б. 8–9.

200. Сирожиддинов 1997 (6): Сирожиддинов Ш. Навоий Астрободга нега жўнатилган? // Мулоқот. № 1. – Б. 39–40.

201. Сирожиддинов 1997 (7): Сирожиддинов Ш. Навоий Машҳадда неча бор яшаган? / Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 25 апрель.

202. Сирожиддинов 1997 (8): Сирожиддинов Ш. Навоий номи зикр этилган илк асар // Фан ва турмуш. № 3. – Б. 20.

203. Солиҳова 1968: Солиҳова М. Алишер Навоий девонларига ёзилган дебачаларда шоир биографиясига доир маълумотлар // Адабий мерос. № 1. – Б. 94–97.

204. Турсунов 1984: Турсунов Ю. Навоийнинг Астрободдаги фаолиятига доир // Адабий мерос. № 1. – Б. 37.

205. Якубовский 1946: Якубовский А.Ю. Черты общественной и культурной жизни эпохи Алишера Навои // Сб. Алишер Навои. – М. – Л. – С. 37–41.

206. Ўринбоев 1982: Ўринбоев А. Навоий биографиясига оид икки ҳужжат. // Адабий мерос. № 2. – Б. 57–62.

207. Ғаниева 1981: Ғаниева С. Навоий биографиясига оид бир ҳужжат. // Ўзбек тили ва адабиёти. № 1. – Б. 32–38.

208. Ҳайитметов 1972: Ҳайитметов А. Навоий ҳақида янги маълумотлар // Шарқ юлдузи. № 9. – Б. 183–188.

209. Ҳайитметов 1974 (1): Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг форсий мактублари ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. № 1. – Б. 9–13.

210. Ҳайитметов 1974 (2): Ҳайитметов А. Алишер Навоий ҳақида янги маълумотлар / Ҳаётбахш чашма. – Тошкент:

- Адабиёт ва санъат. – Б. 1965.

МУНДАРИЖА

Сўзбоши	3
Биринчи қисм. Алишернинг ёшлиги (1441-1469)	
Навоийнинг ота-боболари ҳақида.....	7
Мирзо Бойқаро ҳақида.....	15
Ҳусайн ва Алишернинг оталари ҳақида	19
Алишернинг болалиги ҳақида	23
Йигитлик даври ҳақида.....	25
Навоий ва Абу Саъид Мирзо муносабатлари ҳақида.....	33
Алишер Навоийнинг Самарқанддаги ҳаёти ҳақида.....	40
Амир Алишернинг феъл-атвори ҳақида.....	46
Навоий нега уйланмаган?	57
Алишер Навоийнинг устозлари ҳақида.....	65
Алишер Навоийнинг дўстлари ҳақида	72
Амир Алишернинг мол-мулки ҳақида	86
Амир Алишернинг бунёдкорлик фаолияти ҳақида.....	89
Иккинчи қисм. Амир Алишер ва сарой (1469-1501)	
Самарқанддан Ҳиротга	93
Султон Ҳусайн Бойқаро мактуби.....	96
Алишер – муҳрдор.....	100
Амирликка тайинланиш.....	107
Истеъфо	111
Астробод ҳокимлиги.....	120
Навоий ва Маждиддин Муҳаммад.....	133
Муносабатлардаги ўзгаришлар.....	137

Навой ва Низомулмулк.....	142
Муносабатларнинг илиқлашуви.....	147
Ҳаж сафари орзуси.....	157
Охирги илтимос.....	161
Вафоти.....	168
Хулоса.....	171
Амир Алишер Навой қурдирган иншоотлар.....	174
Амир Алишер Навой ҳомийлиги ва таклифи билан ёзилган асарлар.....	182
Адабиётлар.....	184

Адабий-илмий нашр

АМИР АЛИШЕР

(844-906/1441-1501)
ҳаёти ва фаолияти

Муҳаррир *Дилрабо Мингбоева*
Рассом *Беҳзод Зуфаров*
Мусахҳиҳ *Султонбой Аллонов*
Саҳифаловчи *Ғиёсиддин Ҷнаров*

“ADABIYOT NASHRIYOTI”

Нашриёт лицензияси: № АА 0043. 27.01.2020

100129, Тошкент, Марказ 15. 1/90.

☎ 98 127-30-04.

Босишга 2022 йил 20 декабрда рухсат этилди.
Бичими 84x108 ¹/₃₂. Офсет босма. “Самбрга” гарнитураси.
Нашриёт босма табағи 8,75. Адади 1000 нусха.
Буюртма № 459.

Н
М
Х
О
В
Х
А
А
ё
/

ШУХРАТ СИРОЖИДДИНОВ

“AZMIR NASHR PRINT” МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
100200, Тошкент шаҳри, Адҳам Раҳмат кўчаси, 10-уй.

11	«Шарҳи Миъату омил» («Юз омил» асарига ёзилган шарҳ)	Муҳаммад ан-Низомий
12	«Шарҳи Мишкот» («Мишкот» асарига шарҳ)	Хожа Имоиддин Абдулазиз Абҳарий
13	«Ҳошияи Шарҳи Ҳикматул-айн» («Донишмандлик булоғи» асари шарҳига ёзилган изоҳлар)	Мавлоно Камолиддин Масъуд Ширвоний
14	Рисола дар илми фаросат» («Фаросат илми тўғрисида бир рисола»	Мавлоно Абдурраззоқ Кирмоний
15	«Шарҳи Ҳошияи Мужизи Мавлоно Нафис» («Мавлоно Нафиснинг «Ихчам баён» асарига ёзилган изоҳларга берилган шарҳ	Мавлоно Ғиёсиддин Муҳаммад
16	«Таржимаи арабиёти Нафаҳот» («Нафаҳот» асари арабча қисмининг таржимаси	Низомиддин Аҳмад Пир Шамс
17	«Тазкират ун-нуфус» («Кишилар ёди») китоби	Мавлоно Дарвешали Табиб
18	«Ҳошияи Мутававал» («Батафсил» асарига ёзилган изоҳлар)	Хожа Абулқосим Абуллайсий
19	«Ҳошияи Мифтоҳ» («Калит» асарига ёзилган изоҳлар)	Хожа Хованд Абуллайсий
20	«Ҳошияи Талвиҳ» («Ишора билан тушунтириш» асарига ёзилган изоҳлар)	Хожа Хованд Абуллайсий

"ADABIYOT"
NASHRİYATI

ISBN 978-9943-3836-3-8

9 789943 383638